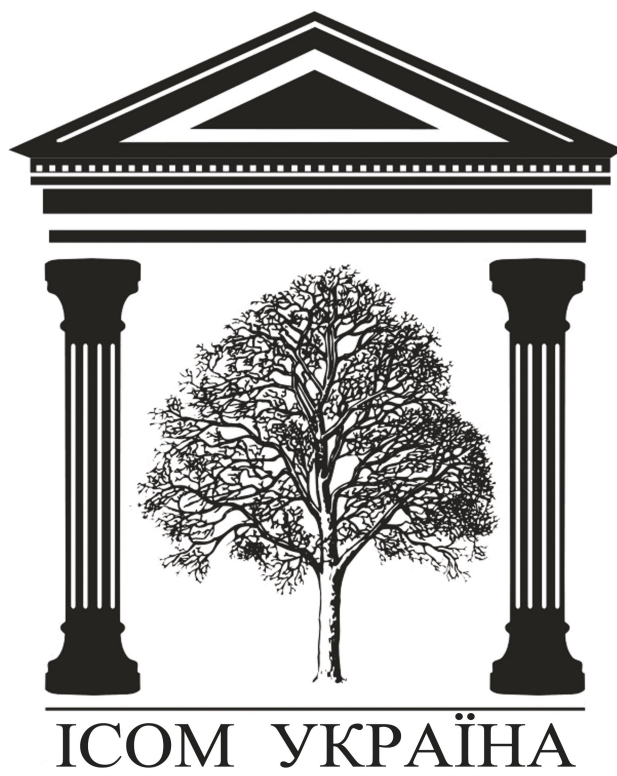

ПРИРОДНИЧА МУЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Львів - Кам'янець-Подільський
2009

Державний природознавчий музей НАН України
Український національний комітет Міжнародної ради музеїв
(ICOM Україна)
Кам'янець-Подільський національний університет
ім. І.І. Огієнка
Міська рада м. Кам'янець-Подільський
Національний природний парк "Подільські Товтри"

ПРИРОДНИЧА МУЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

*Матеріали Всеукраїнської науково-практичної
конференції*

(17-18 вересня 2009 р., м. Кам'янець-Подільський)

Львів – Кам'янець-Подільський
2009

Природнича музеологія: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наук-практ. конф. ICOM України, Кам'янець-Подільський, 17–18 вер. 2009 р. – Львів - Кам'янець-Подільський, 2009. – 215 с.

У збірнику опубліковано матеріали, представлені на першій Всеукраїнській науково-практичній конференції музейників-природничників, що відбулася за сприяння та фінансової підтримки Українського національного комітету Міжнародної ради музеїв (ICOM України). Наведено відомості про стан музеїв природничого профілю і їх колекції та окреслено загальні проблеми розвитку музейної справи природничого спрямування в Україні.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Співголови оргкомітету:

Мельник А.І. – генеральний директор Національного художнього музею України, президент ICOM України;

Чернобай Ю.М. – д.б.н., проф., директор Державного природознавчого музею НАН України, член Президії ICOM України;

Завальнюк О.М. – к.і.н., проф., ректор КПНУ ім. І.І. Огієнка;

Нестерук А.М. – міський голова м. Кам'янець-Подільський

Члени оргкомітету:

Литвинець Ю.О. – головний зберігач фондів Національного художнього музею України, секретар ICOM України;

Климишин О.С. – д.б.н., с.н.с., заст. директора з наукової роботи ДПМ НАН України (науковий і технічний редактор збірника);

Матвеев М.Д. – к.б.н., доц., декан природничо-економічного факультету КПНУ імені І.І. Огієнка;

Бокотей А.А. – к.б.н., с.н.с., зав. відділу ДПМ НАН України;

Вовк О.Б. – к.б.н., с.н.с., вчений секретар ДПМ НАН України;

Дзюбенко Н.В. – к.б.н., наук. співробітник ДПМ НАН України;

Савицька А.Г. – мол. наук. співробітник ДПМ НАН України;

Червоний Є.В. – аспірант ДПМ НАН України;

Тарасенко М.О. – аспірант ДПМ НАН України;

Янковський О.Й. – директор НПП "Подільські Товтри"

ПЕРЕДМОВА

Проблематика природничомузейної справи чим частіше сповіщає про свою актуальність. Йдеться про втрати об'єктів природи через неможливість їхнього придбання, про відсутність належного препарування та фіксації, технічного оснащення, охорони тощо. Бракує фахівців-природничиків, не забезпечується належне наукове опрацювання колекцій, у питаннях фінансування природничі підрозділи музеїв ніколи не отримують пріоритетів.

Існує прикра розбіжність між неймовірною зацікавленістю населення щодо природничих експозицій та примітивно-ужитковим розумінням діяльності музею з боку адміністративних та фінансуючих органів держави. Кожній наступній генерації чиновників доводиться роз'яснювати що таке музей, його місію, завдання, специфічність, зокрема науково-природничу.

Є проблеми й внутрішнього походження. Уніфікований підхід до музеїв різного профілю спричиняє винесення багатьох важливих моментів музейної роботи поза рамки нормативних документів або породжує приховані конфлікти, коли той чи інший пункт загальної для усіх музеїв "Іструкції ..." не може бути виконаний через специфічність предметів та колекцій.

У світовій мережі природничих музеїв давно вже існує організаційна структура ICOM – NATHIST, через яку відбувається координація діяльності, обмін інформацією та визначення пріоритетних напрямів формування виставок та експозицій.

У 2008 р. у Москві (Росія) відбулася чергова Генеральна Асамблея ICOM – NATHIST, присвячена висвітленню природного явища еволюції засобами музейної експозиції. Конференція, яка відбулася у рамках Асамблеї, засвідчила, що у країнах інтенсивного природокористування природнича музеологія дістає належну увагу і посідає відповідне місце серед найпрестижніших державних пріоритетів, як іміджетвірний чинник держави. Це, насамперед, Китай, Південна Корея, Росія, Франція, Німеччина, Австрія, Швейцарія, Бразилія. Також загальновідомим є високий суспільний статус природничих музеїв США, Великої Британії та Австралії.

Природнича секція ICOM Україна взяла до уваги цінний досвід періоду 1970-90-х рр., коли з ініціативи О.П. Барвойнової проводились регулярні методичні семінари природничих музеїв України та інших республік Радянського Союзу. За час, що минув, змінилися не лише суспільно-економічні умови. Найголовніше, змінилося місце природничої проблематики у системі цінностей

сучасної цивілізації. Все послідовніше впроваджуються категорії екологічної етики, на очах змінюються пропорції у системі "людина-природа". Якщо тенденції новітньої біосферної парадигми досить оперативно висвітлюються у міжнародних документах, то на національному рівні вони, на жаль, мають декларативний характер. Відтак забезпечення ефективного зв'язку новітніх екологічних тенденцій з суспільною свідомістю населення має стати стрижнем місії природничого музею, як храму науки.

Відштовхуючись від гасла "Мислити глобально – діяти локально", наші природничі музеї мають залучитись до формування локальних і регіональних екомереж, як системних елементів генеральної конструкції Національної екомережі. Тут вони мають стати ефективними джерелами фахової інформації та сховищем еталонних об'єктів. Обговорення цих матеріалів можливо дозволить зробити перші кроки до реєстру природничих музеїв, відділів, колекцій по окремих регіонах України, визначити галузеву природознавчу методологію та її зв'язок із загальною методичною системою музеїв. Йдеться насамперед про розроблення пропозицій до української Інструкції музейно-фондової роботи, яка нині, судячи з проекту, складається без урахування специфіки природничомузейних об'єктів.

Важливим організаційним моментом мало би стати залучення до членів ICOM Україна регіональних представників природничих музеїв.

*Член Президії ICOM Україна
професор Юрій Чернобай*

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
МІЖНАРОДНОЇ РАДИ МУЗЕЇВ:
ЗАВДАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ**

З.В. Мазурик

*віце-президент ICOM України, м. Львів,
E-mail: zmazuryk@gmail.com*

Український Національний комітет Міжнародної Ради Музеїв (ICOM України) – це один із 117 національних комітетів, які входять до міжнародної недержавної організації ICOM – офіційного партнера ЮНЕСКО. ICOM налічує 24 тис. членів у 150 країнах світу, створена 1946 року, щоб координувати дії світової музейної спільноти щодо збереження, охорони і використання природної і культурної спадщини і шукати професійні й науково обґрунтовані відповіді на виклики часу.

Крім національних комітетів, до ICOM входять 30 міжнародних комітетів за напрямками музейної діяльності, як, наприклад, історії природи NATHIST, навчання персоналу ICTOP, документування CIDOC, музеології ICOFOM, обміну виставками ICEE тощо, 17 афілійованих організацій, як Асоціація європейських музеїв просто неба АЕОМ, Міжнародна асоціація історичних музеїв ІАМН, Міжнародний конгрес морських музеїв ІСММ, Міжнародний рух "New Museologie" та ін., 5 регіональних альянсів, як ICOM Європи.

Відповідно до статуту ICOM найвищим керівним органом організації є Генеральна асамблея, а керує організацією Виконавча рада на чолі з президентом, поточне управління виконанням планових завдань здійснює Консультативний Комітет.

Для чого потрібна така міжнародна організація? Завдання музеїв стають щораз складнішими, на їх діяльність впливають різноманітні чинники, вони наражаються на приховані загрози. Звичайно, що кожен окремий музей має свої особливості, працює в своєрідних умовах найближчого оточення, але за останні роки спостерігаються спільні тенденції розвитку музейної справи та такі чинники, як глобалізація, цифрова революція, економічна криза, природні і політичні катаклізми, які впливають на діяльність музеїв і потребують щораз тіснішої консолідації, щоб знаходити ефективні відповіді на такі виклики.

Візьмемо такі прості питання: що таке музей, хто і як має працювати в музеї та як повинен працювати музей, щоб якнайкраще

виконувати свою суспільну місію? Кожне з цих питань в різних впливових на долю музею середовищах має різні відповіді, обумовлені корпоративними інтересами, політичними, ідеологічними чи світоглядними позиціями. Саме організація з міжнародним авторитетом на такі засадничі питання дає обґрунтовані і узгоджені професійним середовищем відповіді. Наприклад, подано визначення музею як неприбуткової постійно діючої інституції, яка служить суспільству та його розвитку і для цього збирає, зберігає, досліджує, популяризує та експонує матеріальну і нематеріальну спадщину людства, а також об'єкти довкілля, з метою вивчення, навчання та для отримання естетичного задоволення [див.: <http://icom.in.ua> статут ICOM]. Або Кодекс музейної етики, де зібрано визначені музейною професійною спільнотою норми професійної поведінки на основі відповідальності перед суспільством, які регулюють стосунки між колегами з фаху на рівні музею, між музеями, між музеями та їх засновниками [див.: <http://icom.in.ua> Кодекс музейної етики]. Що стосується якості виконання музеями своїх завдань, то ICOM пропонує розроблені міжнародними комітетами рамкові стандарти обліку музейних предметів, умов зберігання і переміщення музейних предметів, використання цифрових технологій тощо.

Відповідно до статуту ICOM основними напрямками її діяльності є:

- професійна співпраця та обмін досвідом;
- поширення знань та підвищення професійного рівня;
- навчання персоналу;
- удосконалення професійних стандартів;
- удосконалення та поширення професійної етики;
- збереження спадщини та боротьба з незаконним переміщенням культурних цінностей [див.: <http://icom.in.ua> Статут ICOM].

Візія, місія і стратегічний план ICOM на 2008-09 рр., ухвалені Генеральною асамблеєю у Відні 2007 р., конкретизує відповідно до сучасних умов положення статуту та Кодексу музейної етики. Стратегічний план визначає такі основні завдання:

- зміцнювати глобальний вплив ICOM,
- утримувати керівні позиції у захисті цінності природної й культурної спадщини,
- домагатися ефективності та високих стандартів у діяльності музеїв,

- мобілізувати ресурси, необхідні для ефективного виконання стратегічного плану [<http://icom.museum/Our Global Vision>].

На Генеральній асамблеї ICOM 2008 р. відбулася гостра дискусія щодо виконання стратегічного плану і ефективності роботи керівних органів ICOM. Були запропоновані зміни організаційної структури, стилю управління, зміни підходів у використанні коштів.

На цьогорічній Генеральній асамблеї проаналізовано хід виконання стратегії та чітко визначено, що конкретно треба зробити до 2010 р. Завдання з мобілізації ресурсів завдяки активізації фандрейзінгу і диверсифікації доходів, пошуку партнерів і активного впровадження проектного менеджменту було пріоритетним за звітний період. Для ефективного виконання було проведено реорганізацію секретаріату. Стратегічні завдання щодо зміцнення впливу ICOM і утриманні керівних позицій у захисті культурної спадщини розглядали як цілісні. З цією метою розвивається стратегічне партнерство з такими організаціями як Інтерпол, "Блакитний щит", зміцнюються контакти з посольствами, переглядається контракт з ЮНЕСКО, вдосконалюється мережа організацій. Музеї залучаються до участі в міжнародних форумах (Експо в Шанхаї під гаслом "Кращі міста, краще життя"), розвивається нетрадиційне партнерство музеїв (міжнародна конференція "Зміни в музеях в час економічної кризи"). Щоб поширювати розуміння значення культурної і природної спадщини у щоденному житті, удосконалюється формат веб-сторінки з інтеграцією веб-ресурсів національних і міжнародних комітетів. Для забезпечення ефективності і підвищення стандартів проводяться заходи для запобігання загроз від стихії і військових дій та плануються регулярні навчання в різних країнах [див.: <http://icom.museum/Report to the Advisory Committee>].

Український Національний комітет Міжнародної Ради Музеїв (ICOM України) став членом Міжнародної Ради Музеїв на правах Національного Комітету ICOM 1992 р.. Після конференції ICOM України 2008 р., на якій обрали новий керівний склад організації та ухвалили оновлену редакцію статуту, робота дещо активізувалась. ICOM України нарешті зареєстровано у Мініюсті і відповідно він став повноцінною юридичною особою. Значно зросло членство і розширилась географія членів ICOM України, що свідчить про сподівання музейних працівників, які вони покладають на цю організацію, а також про усвідомлення самоорганізації музейної спільноти, яке виявлялось вже у кількох спробах. Можна вважати,

що змінилась також і мотивація членства. Розвиваються засоби комунікації: веб-сторінка ICOM України, часопис.

Відповідно до статуту завдання ICOM України є дуже широкими. Це обумовлено нашими особливими умовами і станом розвитку музейної справи, музейною політикою, рівнем професійної корпоративності та іншими чинниками. На наш погляд, ICOM України як організація має розвиватися в двох напрямках, чи за двома векторами: міжнародним, як національний комітет ICOM, зорієнтований на виконання стратегії ICOM, і внутрішнім, скерованим на вирішення нагальних проблем музейної справи в Україні, чим в інших країнах займаються музейні асоціації та інші громадські професійні об'єднання. Ці вектори за напрямками, а тому також і за методами й інструментарієм, відмінні, хоча за своїм змістом вони дуже близькі. Для виконання цих завдань маємо дуже розпорошені, хоч і не такі вже бідні ресурси. Тут завдання з мобілізації ресурсів співпадає із стратегічним завданням ICOM. Але характер і можливості цих ресурсів мають визначати і конкретні дії. А роботи на цьому полі непочатий край. Взяти хоча б те, наскільки засадничі принципи статуту ICOM і Кодексу музейної етики відображені в нормативних документах України. Наш Закон "Про музеї та музейну справу" – це скоріше закон про державний музейний фонд.

Нашим найважливішим ресурсом є люди, музейні працівники. Вони повинні усвідомити свою місію, місію своїх музеїв у наших сьогоденних умовах, і знати як її виконувати. А для цього потрібні знання, координація зусиль.

Проект "МАТРА – музеї України", який тривав три роки і до якого були залучені більше 130 музейних працівників з різних регіонів, дав нам кілька уроків.

1. Для успішного розвитку треба опиратися на аналітичну базу і мати спільне бачення розвитку.

2. Мотивацією змін є місія, з якої випливають стратегічні завдання, викладені у стратегічному плані.

3. Щоб ефективно виконувати суспільну функцію музеї мають орієнтуватися на відвідувача і застосовувати сучасні технології, розширювати партнерство, коло зацікавлених у розвитку музеїв осіб.

Щоб ці уроки МАТРИ не минули марно і не розпорошився ресурс нових знань, на заключній конференції МАТРИ шукали можливості використання цього ресурсу. Застосовуючи синергійний ефект ICOM України заради свого розвитку може залучити те, що

залишила після себе МАТРА. Для цього треба структурувати організацію, опираючись на її найважливіші завдання.

Недавно в Києві відбулась дискусія про можливість організації тренінгів для музейного персоналу, які проводитимуть тренери, підготовлені на семінарах МАТРА. Організаційною формою для такої діяльності може бути секція професіоналізації персоналу ICOM України, відповідник міжнародного комітету ICTOP. Згодом при потребі вона може бути основою для інших організаційно-правових форм вишколу музейного персоналу.

Відповідно до потреб та ініціативи і активності членів ICOM можна утворити подібні секції ICOM за напрямками музейної діяльності. Адже в основі кожної організації лежить ефективний розподіл праці та координації. Згодом з таких секцій можуть виростати асоціації, спілки та інші автономні професійні об'єднання, що сприятиме формуванню структурованої музейної спільноти, яка впливатиме на розвиток музейної справи і стане активним суб'єктом музейної політики. Тоді зможуть розділитися ці два вектори діяльності ICOM України. На вирішенні проблем і на визначенні пріоритетів внутрішнього характеру зосередиться мережа музейних професійних об'єднань, а ICOM України займатиметься питаннями міжнародної співпраці і виконанням стратегічних завдань ICOM.

ЗООЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ УКРАЇНИ: ЗНАЧЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Є.М. Писанець

*Зоологічний музей ННПМ НАН України, 01601, Б. Хмельницького,
15,*

E-mail: zoomus@museumkiev.org, yevgen_pysanets@yahoo.com

Згідно відомого Вебстерівського словника колекція (collection) – це група об'єктів або кількість документів зібраних в одному місці, з певною метою або як результат певних дій (Webster's encyclopedic unabridged ..., 1994).

Перелік різних видів (типів) природничих музейних колекцій і їх визначення достатньо детально надано О.С. Климишиним (2003), який розрізняє 11 видів колекцій (віртуальна, еталонна, меморіальна, моніторингова, музейна, навчальна, персональна, приватна, систематична, таксономічна, тематична).

Слід додати, що цей перелік можна збільшити додавши окремо такі види колекцій, як "колекція наукова" і "колекція типових матеріалів".

Наукова природнича колекція – це сукупність зразків (тварин, рослин, мінералів тощо), які відповідають певним вимогам збирання, яких зібрали і зберігають з метою їх використання в наукових дослідженнях. Музейні наукові природничі колекції також поділяються на фондові колекції та експозиційні колекції. Фондові зоологічні колекції – об'єднують музейні зібрання зразків тваринного світу, які фактично (чи потенційно) можуть бути залучені до різного роду наукових досліджень, а також поповнювати (чи замінити) об'єкти експозиції. Експозиційні колекції – це зразки, які використовують для ознайомлення широких верств населення з тваринами певних регіонів або угруповань.

Зразки фондових колекцій повинні відповідати певним умовам збирання та зберігання: всі вони повинні мати етикетку з інформацією щодо їх наукової назви, місця і часу походження, прізвища колектора, інвентарними номерами. Ця інформація повинна бути також продубльована в систематичних картках; у відповідності з сучасними вимогами, на основі фондових колекцій потрібне формування електронних баз даних.

Колекція типових (зоологічних) матеріалів – сукупність зразків тварин, які є носіями наукових назв і які позначені у відповідності з вимогами Міжнародного кодексу зоологічної номенклатури (голотип, паратипи, синтипи тощо).

В Україні наявністю фондових колекцій характеризується низка установ, що належать до Національної академії наук України, та до Міністерства освіти та науки України. Слід відмітити краєзнавчі музеї Міністерства культури і туризму України, деякі з яких також мають колекції тварин, які можуть бути також залучені до наукових досліджень.

Значення зоологічних колекцій в теорії та практиці. Значення природничих (включаючи зоологічні) фондових колекцій у вітчизняній музеологічній літературі розглядалися неодноразово. Так, можна вказати на серію робіт О.С. Климишина (1998, 2001, 2002) та ін., в яких в основному на прикладі Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів) надана оцінка основних функцій природничих фондових колекцій. Автор у світлі сучасної концепції вивчення і збереження біорізноманіття

справедливо вказує на виключну важливість фондових колекцій у справі фіксації природної різноманітності.

Останнє стає можливим завдяки використанню фондових колекцій під час інвентаризації фауни або окремих її компонентів і подальшої організації науково-природничого музейного моніторингу. Тут особливо важливо підкреслити, що колекційні зразки є єдиними матеріальними носіями інформації з біорізноманіття, які підлягають перевірці. Окрім цього, слід вказати ще на одну їх важливу особливість, яка більш пов'язана не з прикладними, а з теоретичними аспектами питань вивчення біорізноманіття.

Так, відомо, що перший крок у вивченні біорізноманіття будь-якого регіону або екосистеми починається з інвентаризації таксонів, які входять до їх складу. Не випадково, в рамках Конвенції з біорізноманіття була прийнята так звана Глобальна Таксономічна Ініціатива. Остання передбачає вирішення наступних проблем:

- 1) ліквідацію недостатності таксономічної інформації щодо ідентичності компонентів біологічного різноманіття в багатьох країнах світу;

- 2) створення потенціалу для забезпечення таксономічної діяльності, включаючи підготовку довідкових матеріалів, створення баз даних і підготовку таксономічних експертних висновків.

В контексті цього слід вказати на ту частину фондових колекцій, яка об'єднує типові матеріали і яка відіграє виключно важливе значення в справі проведення таксономічних ревізій окремих груп і опису нових таксонів. Результатом цих дій часто постають зміни в уявленні про видове багатство і таксономічне різноманіття фаун окремих регіонів і екосистем. Ілюстрацією цього може бути ситуація у справі вивчення видового різноманіття земноводних, які нещодавно вважалися групою, яка об'єднує близько 2,5 тис. видів (Наумов, Карташов, 1979) і яка, згідно останніх даних (Писанець, 2007), налічує близько 6 тис. видів (в фауні України в 1979 р. налічувалось 18 таксонів видового рангу, в 2009 р. – 21). Такі зміни в уявленні про різноманіття цієї групи виникли в результаті застосування нових (у першу чергу, цитогенетичних) методів її вивчення, а також завдяки розширенню географії досліджень. Зрозуміло, що зміни у видовому складі будь-якої групи можуть призводити до змін у поглядах на філогенетичні

стосунки в цих групах, темпах та швидкості її еволюції, специфіки походження тощо.

Окрім того, також важливо підкреслити, що практично всі описи нових таксонів, ревізії тих чи інших груп, які часто призводять до зміни кількості таксономічних одиниць, ніколи не можуть бути здійсненими не тільки без використання типових екземплярів, але й також без опрацювання серійного колекційного матеріалу.

Вищенаведені матеріали дозволяють стверджувати про певні відмінності в науковій цінності колекційних матеріалів і вказати, що пріоритетними серед них є типові екземпляри.

Огляд таксономічного складу і чисельності українських зоологічних колекцій. Слід зазначити, що інформація щодо фондових зоологічних зібрань України, у т.ч. дані по колекціям з типових екземплярів, дуже обмежена. До певної міри це пов'язано з відсутністю координації співпраці природничих музеїв України (включаючи відсутність самої концепції щодо такої співпраці) і їх різною відомчою підпорядкованістю. Окремо слід також вказати на недостатню увагу, яка приділяється науковому аналізу колекцій і публікації таких матеріалів тими установами, які володіють музейними зібраннями. Ще однією причиною інформаційної обмеженості є те, що видання природничих музеїв, внаслідок різних обставин (малий тираж, відсутність коштів на розсилку тощо) далеко не завжди потрапляють до рук фахівців з інших музеїв.

Незважаючи на ці перешкоди, наразі ми все ж таки маємо певну інформацію, яка хоча б в самому загальному вигляді, але висвітлює стан справ у питанні таксономічного складу, чисельності і розподілу колекцій серед різних установ України. Так, серед установ НАН України зоологічними колекціями володіють Зоологічний музей Національного науково-природничого музею НАН України (тут і далі надаються скорочені назви установ), Інститут зоології НАН України, Державний природознавчий музей НАН України, Інститут біології південних морів НАН України і Південний науково-дослідний інститут морського і рибного господарства та океанографії (підпорядкований Держдепартаменту рибного господарства і входить до НАН України). В установах Міністерства освіти та науки зоологічні колекції знаходяться в Зоологічному музеї Київського національного університету, Музеї природи Харківського національного університету, Зоологічному

музеї Львівського національного університету, Зоологічному музеї Ужгородського національного університету, Зоологічному музеї Таврійського національного університету, Зоологічному музеї Одеського національного університету, Зоологічному музеї Чернівецького національного університету, Зоологічному музеї Дніпропетровського національного університету, Відділі герпетології та зоомузеї НДІ "Біорізноманіття" Мелітопольського педагогічного університету, Зоологічному музеї Ніжинського педагогічного університету, а також в Черкаському обласному краєзнавчому музеї Міністерства культури і туризму України.

Дані щодо зоологічних колекцій цих установ (табл.), були отримані шляхом аналізу доступних літературних джерел (опублікованих каталогів колекцій), а також особистих звернень до керівників різних установ (у випадку, якщо було відомо, що установа володіє колекціями, але інформація щодо них не опублікована).

Аналіз даних таблиці вказує на те, що Україна володіє достатньо великою інформацією у вигляді зразків тваринного світу, які зберігаються у сховищах (усього не менше 16) зоологічних музеїв або інших установ. З точки зору фундаментальних наук найціннішими з них є типові екземпляри, які знаходяться в колекціях 6-и (7-и?) установ і найбільша їх кількість зосереджена в Зоологічному музеї ННПМ НАН України, Інституті зоології НАН України та Зоологічному музеї Київського університету. Більш докладна інформація щодо інших закладів наразі дуже обмежена, або ж відсутня.

Фондові колекції цих трьох установ, а також зібрання Державного природознавчого музею, Зоологічного музею Львівського університету, Зоологічного музею Ужгородського університету, Музею природи Харківського університету, Зоологічного музею Таврійського університету та Зоологічного музею Одеського університету – внаслідок своєї таксономічної різноманітності і чисельності, мають першочергове значення у справі їх використання в розробці теоретичних і практичних питань біології, і зокрема зоології.

Можливість використання цих колекцій фахівцями безпосередньо пов'язана з їх науковим опрацюванням та публікацією відповідних каталогів. Разом з цим, наразі видання, присвячені опису колекцій типових екземплярів, достатньо нечисленні і обмежуються двома каталогами типів *Gammaridea* і *Formicidae* (опис колекцій В.К.

Совинського і В.А. Караваєва), підготовлених Ю. Костюком (1973, 1976), трьома каталогами типових екземплярів метеликів (Tshikolovets, 1993, 1995; Tshikolovets, Kostjuk, 1994), Каталогом типових екземплярів Зоологічного музею ННПМ НАН України (під ред. Писанця Є.М.), описом типів Hymenoptera, Aroscita (Зерова и др., 2006), а також серії публікацій по типовим матеріалам, об'єднаних у виданні, присвяченому номенклатурним типам, які зберігаються в Державному природознавчому музеї НАН України (Годуцько, 2006; Капрусь, 2006; Ризун, 2006; Сусуловський, 2006; Шрубівич, 2006; Щенсн, 2006).

Попередній перелік установ України і обсяг їх наукових фондів колекцій (в одиницях зберігання)

(в дужках вказано кількість типових таксонів або типових екземплярів)

Назва установи	Усього	Хребетні					Безхребетні
		Ссавці	Птахи	Плазуни	Земноводні	Риби і круглороті	
1	2	3	4	5	6	7	8
Установи Національної академії наук України							
Зоологічний музей Національного науково-природничого музею	926800 (757 таксонів)	20300	44200	32700	30500	127700	671400
Інститут зоології	(446 таксонів) ¹						5950000
Державний природознавчий музей (м. Львів)	181301 (59 типів)	6476	4869	106	87	191	169572
Інститут біології південних морів (м. Севастополь)	Дані відсутні						
Південний НДІ морського і рибного господарства та океанографії	Дані відсутні						
1	2	3	4	5	6	7	8
Установи Міністерства освіти та науки							
Зоологічний	700800	7800	18000	5000		Дані	670000

музей Київського університету	(179 таксонів)					відсутні	
Музей природи Харківського університету	38107 (20 таксонів)	809 ²	17500	8000		Дані відсутні	11798 ³
Зоологічний музей Львівського університету	168447 (54 (55?) екз.)	3247	7362	514	672	110277	46375
Зоологічний музей Ужгородського університету	191624	6513 ⁴	1952	1756		1417	180854
Зоологічний музей Таврійського університету	80000 (12 таксонів)	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	80000 ⁵
Зоологічний музей Одеського університету	49450 (?)	8000	450	Дані відсутні	Дані відсутні	1000	40000
Зоологічний музей Чернівецького університету	2694	407 ⁶	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	2287*
Зоологічний музей Дніпропетров. університету	4343	3156	1187	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Відділ герпетології та зоомузей Мелітопольськ. педуніверситету	4500	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	4500	Дані відсутні	Дані відсутні
Зоологічний музей Ніжинського університету	340	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	340	Дані відсутні	Дані відсутні
Черкаський обласний краєзнавчий музей	1500	Дані відсутні	1500 ⁷	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні
Всього	8220774	56708	97020	84175		240585	7742286

Примітки: ¹ – наведена інформація тільки по опублікованих даним; реальна кількість значно більша; ² – 809 екз. в колекціях Харківської обласної санітарно-епідеміологічної станції; ³ – дані тільки по булавовусих лускокрилим; ⁴ – з них 868 чучел, деякі з них не мають етикеток; ⁵ – інформація тільки по павуках; ⁶ – частина екземплярів не має етикеток; ⁷ – тільки яйця та гнізда птахів.

Лідером у справі опису фондів зоологічних колекцій поки що залишається Зоологічний музей ННПМ НАН України. Фахівцями цієї установи видані каталоги з описом фондів колекцій двостулкових молюсків (Погребняк и др., 2008), риб (включаючи риб океанів) і круглоротих (Манило, 1997; Мовчан и др., 2003), хвостатих амфібій (Писанец, 2003), геконів (Щербак и др., 1997), змії (Доценко, 2003), птахів (Пекло, 1997а, б, 2002, 2008), ссавців (Шевченко, Золотухина, 2002, 2005, Шевченко, 2007). Усього (разом з описами типових екземплярів) працівниками Зоологічного музею ННПМ НАН України опубліковано 21 каталог. Описи окремих зоологічних колекцій були зроблені фахівцями Державного природознавчого музею НАН України і опубліковані ними в Каталогах музейних фондів в 1976, 1979, 1985, 1987 і 1990 рр., працівниками Львівського університету (Шидловський, Головачов, 2005; Шидловський та ін., 2001), Чернівецького університету (Андрющенко та ін., 2000; Андрющенко та ін., 2002), Музею природи Харківського університету (Ведмедеря та ін., 2007), Зоологічного музею Ніжинського педуніверситету (Коцержинская и др., 2008; Романь, 2008).

Окремо слід зупинитися на використанні колекцій в музейно-природничому моніторингу (Климишин, 2002; Хлус та ін., 2002). Погоджуючись в цілому з положеннями, запропонованими цими авторами, хотілось би додати, що згідно положень Конвенції з біологічного різноманіття, організація його моніторингу повинна базуватися на екосистемному принципі. Такий підхід передбачає необхідність в інформації з врахуванням не тільки часу і місця походження музейних зразків, а й основних типів екосистем, де вони зібрані. Таким чином, першим кроком в організації науково-природничого музейного моніторингу повинно стати створення відповідних спеціальних кадастрів-довідників, підготовлених по колекціях, що зібрані на територіях, розташованих в певних типах екосистем. Прикладом цього може бути довідник-кадастр земноводних Червоної книги України (Писанец и др., 2005), в якому, окрім основних колекторських даних етикеток, також наводяться картосхеми розповсюдження червонокнижних амфібій. Частково цей принцип реалізовано в Каталозі рідкісних та червонокнижних видів тварин колекцій Зоологічного музею Львівського університету (Царик та ін., 2000).

Перспективні шляхи розвитку зоологічних колекцій в Україні.

Вищенаведені матеріали дозволяють стверджувати, що Україна володіє певним потенціалом зоологічних колекцій, проте

доступ фахівців до цих колекцій внаслідок обмеженості публікацій, присвячених опису цих музейних зібрань, вкрай обмежений. Подолання цієї проблеми полягає у створенні електронних баз даних окремих установ (а також загальноукраїнської бази даних) по зоологічних колекціях, підготовці та публікації відповідних каталогів та спеціальних довідників-кадастрів.

Враховуючи відсутність в Україні підготовки фахівців з природничої музеології та таксономії, існує необхідність в підготовці обґрунтування про відкриття відповідних спеціальностей (кафедр) у провідних вищих навчальних закладах України.

Окремо слід підкреслити, що відмінності в структурі установ, в яких зосереджені колекції зоологічних музейних зразків, їх різна відомча підпорядкованість тощо, ставить також питання про створення Спілки "Зоологічні колекції України", що може стати одним із шляхів вирішення вищезазначених проблем.

Андрющенко Т.Г., Гілка Р.В., Хлус Л.М. 2002. Каталог теріологічних колекцій Чернівецького національного університету ім. Ю. Фельковича. Чернівці: Рута. – 52 с.

Ведмедеря В.И., Зиненко А.И., Гончаренко Л.А. 2007. Каталог коллекций Музея природы Харьковского университета им. В.Н. Каразина. Змеи (Reptilia: Serpentes). – Харьков. – 82 с.

Годунько Р.Й. 2006. Типи однокрилокрилих (Insecta: Ephemeroptera) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. – Вип. 2. – С. 93-97.

Доценко И.Б. 2003. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Змеи. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 85 с.

Зерова М.Д., Толканиц В.И., Котенко А.Г., Дьякончук Л.А., Мелика Ж.Г., Гумовский А.В., Фурсов В.Н., Симутник С.А., Нарольский Н.Б., Стеценко И.Т. 2006. Типы ихневмоноидных, цинипоидных и хальцитидных наездников (Hymenoptera, Apocrita), хранящихся в коллекции Института зоологии им. И.И. Шмальгаузена Национальной академии наук Украины // Вестник зоологии, вып. 20. – 136 с.

Капрусь І.Я. 2006. Типи ногохвістків (Arthropoda: Collembola) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. – Вип. 2. – С. 68-75.

Карлачук С.В., Андрющенко Т.Г., Хлус Л.М., Третьяков Л.Д. 2000. Лускокрилі (Lepidoptera): Каталог фондової колекції зоомузею Чернівецького університету. – Чернівці: Рута. – 123 с.

Климишин О.С. 1998. Музейні природничі колекції як засіб наукового документування біорізноманітності // Наук. зап. Держ. природозн. музею, т. 14. – С. 3-5.

Климишин О.С. 2001. Наукова концепція фондової роботи Державного природознавчого музею НАН України // Наук. зап. Держ. природозн. музею, т. 16. – С. 5-34.

- Климишин О.С.* 2002. Проблема ведення природничо-музейного моніторингу // Наук. зап. Держ. природозн. музею, т. 17. – С. 15-20.
- Климишин О.С.* 2003. Природничка музейна термінологія. Словник-довідник. – Львів. – 244 с.
- Костюк Ю.А.* 1973. Каталог типов Gammaridea (Crustacea, Amphipoda), описанных Совинским В.К. (по м-лам Зоол. экспедиции на о. Байкал в 1900-1902 гг. под рук. проф. А.А. Коротнева) // 36. праць. Зоол. муз. – № 35. – С. 93-99.
- Костюк Ю.А.* 1976. Каталог типов муравьев (Hymenoptera, Formicidae) коллекции В.А. Караваева (ч. 1) // 36. праць. Зоол. муз. – № 36. – С. 91-104.
- Коцержинская И.М., Радченко В.И., Шешурак П.Н.* Земноводные фондовых коллекций Нежинского государственного педагогического университета имени Николая Гоголя. 2008. – В кн.: Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного факультету НДПУ) (23-25 березня 2004 р.). – Ніжин. – С. 49-52.
- Манило Л.Г.* 1997. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Рыбы океанов. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 138 с.
- Меламуд В.В.* 2006. Типи панцирних кліщів-орібатид (Acarina: Oribatidae) // Наукові колекції Державного природознавчого музею. – Вип. 2. – С. 76-79.
- Мовчан Ю.И., Манило Л.Г., Смирнов А.И., Щербуха А.Я.* 2003. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Круглоротые и рыбы. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 241 с.
- Наумов Н.П., Карташев Н.Н.* 1979. Зоология позвоночных. Ч. 1. Низшие хордовые, бесчелюстные, рыбы, земноводные: учеб. для биол. спец. ун-тов. – М.: Высш. школа. – 333 с.
- Пекло А.М.* 1997а. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Птицы. Неворобьиные. Non-Passeriformes, вып. 1. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 156 с.
- Пекло А.М.* 1997б. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Птицы. Неворобьиные. Non-Passeriformes, вып. 2. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 235 с.
- Пекло А.М.* 2002. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Птицы. Воробьинообразные – Passeriformes, вып. 3. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 312 с.
- Пекло А.М.* 2008. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Птицы. Воробьинообразные – Passeriformes, вып. 4. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 409 с.
- Писанец Е.М.* (ред.) 2001. Каталог типовых экземпляров Зоологического музея ННПМ НАН Украины. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 137 с.
- Писанец Е.М.* 2003. Хвостатые земноводные. (Amphibia: Caudata). Каталог коллекций. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 148 с.

- Писанец Е. М., Литвинчук С. Н., Куртяк Ф. Ф., Радченко В. И. 2005. Земноводные Красной книги Украины (Справочник-кадастр). – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 230 с.
- Писанець Є. 2007. Земноводні України (посібник для визначення амфібій України та суміжних країн). – Київ: Вид-во Раєвського. – 192 с.
- Погребняк С.Г., Седьшова Е.Н., Корнюшин О.В. 2008. Двостулкові моллюски (Mollusca: Bivalvia) (Каталог колекцій Зоологічного музею ННПМ НАН України). – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 153 с.
- Різун В.Б. 2006. Типи жуків-турунів (Coleoptera, Carabidae) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. – Вип. 2. – с.105–106
- Романь А.М. Фондова колекція риб Зоологічного музею Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – В кн.: Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного факультету НДПУ) (23-25 березня 2004 р.). – Ніжин. – С. 46–48.
- Селивестров Н.М. 2007. Каталог оологической коллекции А.В. Носаченко. – Черкасы: Изд. Чабаненко Ю. – 144 с.
- Сушуловський А.С. 2006. Типи вільноживучих ґрунтових нематод (Nematoda) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. – Вип. 2. – С. 62-67.
- Хлус К.М., Скільський І.В., Хлус Л.М., Андрющенко Т.Г. 2002. Проблема ведення природничо-музейного моніторингу // Наук. зап. Держ. природозн. музею, т. 17. – С. 21-25.
- Царик Й.В., Шидловський І.В., Головачов О.В., Лисачук Т.І., Романова Х.Й., Паславська Т.М., Єдинак Г.З., Павлюк Р.С., Вознюк М.Н. 2000. Каталог рідкісних та червонокнижних видів тварин колекцій Зоологічного музею. Комахи, риби, амфібії, рептилії, птахи, ссавці. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. – 58 с.
- Шевченко Л.С. 2007. Каталог колекцій Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Млекопитающие, вып. 3. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 78 с.
- Шевченко Л.С., Золотухина С.И. 2002. Каталог колекцій Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Млекопитающие. Мышиные. – Muridae, вып. 1. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 217 с.
- Шевченко Л.С., Золотухина С.И. 2005. Каталог колекцій Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Млекопитающие, вып. 2. – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 238 с.
- Шидловський І.В., Головачов О.В. 2005. Рівнокрилі комахи з колекції Е.-Ф. Гермера у фондах Зоологічного музею ЛНУ ім. І. Франка (Каталог). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – 87 с.
- Шидловський І.В., Головачов О.В., Лисачук Т.І., Романова Х.Й. 2001. Каталог яєць та гнізд птахів Зоологічного музею ім. Б. Дибовського. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – 67 с.
- Шрубович Ю.Ю. 2006. Типовий матеріал протур (Arthropoda: Protura) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. — Вип. 2. – С. 66-67.

- Щербак Н.Н.* 1975. Каталог африканских ящурок. – Киев: Наук. думка. – 48 с.
- Щербак Н.Н., Токарь А.А., Кириленко И.В.* 1997. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Гекконовые ящерицы (REPTILIA: SAURIA: GECKONIDAE). – Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ. – 45 с.
- Szczęsny B.* 2006. The types of caddis fly (Insecta: Trichoptera) // Наук. колекції Держ. природозн. музею. – Вип. 2. – С. 97-104.
- Tshikolovets V.* 1993. A catalogue of the type-specimens of Parnassius in the Zoological museum of the Kiev University (Lepidoptera, Papilionidae). – Vol. 1. – 75 p.
- Tshikolovets V.* 1995. A catalogue of the type-specimens of the Lepidoptera in the Schmalhausen institute of zoology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev (Lepidoptera: Rhopalocera: Heterocera). – Vol. 4. – 91 p.
- Tshikolovets V., Kostjuk I.* 1994. A catalogue of the type-specimens of Colias in the Zoological museum of the Kiev University (Lepidoptera, Pieridae). – Vol. 1. – 75 p.
- Webster's encyclopedic unabridged dictionary of the English language.* 1994. – New-York / Avenel: Gramercy books. – 1854 p.

ЗООЛОГІЧНІ МУЗЕЇ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ

І.В. Шидловський

*Зоологічний музей Львівського національного університету
імені Івана Франка, 79005, м. Львів, вул. Грушевського, 4,
E-mail: zoomus@franko.lviv.ua*

До цього часу, досліджень, які б узагальнювали інформацію про зоологічні музеї університетів України, на жаль ще не було. Те ж саме стосується й інформації про їх наявність в обласних чи районних центрах. На перший погляд, напрошується думка, що вони є у кожному з них, як і університети, але це далеко не так. За нашими даними, в Україні на сьогодні функціонують близько 19 університетських зоологічних музеїв, та ще не менш ніж 4 зоологічні фондові колекції, без експозиції. У цьому огляді наводимо перелік музеїв у хронологічному порядку, тобто за часом їх створення.

*Зоологічний музей (відділ безхребетних і хребетних тварин)
Музею природи Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна.* Відділ безхребетних і хребетних тварин Музею природи по праву можна назвати Зоологічним музеєм зі своєю

історією та надзвичайними колекціями. Музей природи є одним із найстаріших у Європі. Він був створений незабаром після відкриття Імператорського Харківського університету в 1805 р., коли граф С. Потоцький придбав у ганноверського аптекаря Грунера колекцію предметів, зібраних проф. Андре. Згодом у 1807 р. він придбав зоологічну колекцію італійця Четті, яка складалася з великої кількості ссавців, коралів, птахів, мушель молюсків, комах та ін. До Харкова колекції прибули 2 квітня 1807 р., відтоді й почався відлік часу від заснування музею.

Одним із перших найвидатніших керівників музею був проф. А.І. Криницький, який очолював його у 1826-36 рр. В час його керівництва колекції збільшилися майже в чотири рази і склалися з 7924 од. зб. Усі збори були науково систематизовані, каталогізовані, створена лабораторія для їх визначення, препарування та монтажу, і на той час навіть відбулися перші музейні експедиції.

У відділі представлені унікальні колекції губок, коралів, молюсків, ракоподібних, павуків, жуків та метеликів. У 1873 р. музей отримав від видатного вченого і мандрівника М.М. Міклухо-Маклая скляні губки (*Hyalospongiae*), зібрані ним поблизу Філіппінських островів. Зберігається і демонструється в музеї з 1873 р. й колекція з 19217 жуків харківського колекціонера і дійсного статського радника Д.А. Донець-Захаржевського. У залах відділу різноманітно представлений світ безхребетних тварин. Колекції молюсків містять раковини, зібрані майже з усіх куточків земної кулі. Серед них є унікальні експонати, зокрема такі, як отруйний молюск конус "Слава морів" (*Conus gloriamaris*), пурпурові молюски та найбільша у світі раковина велетенської тридакни (*Tridacna gigas*).

Колекції хребетних тварин містять усі великі систематичні групи світової фауни. В експозиціях та діорамах представлені колекції риб, амфібій, рептилій, птахів і ссавців, які дають уявлення про життя тварин у природних умовах. Серед них привертають увагу скелет синього кита (*Balaenoptera musculus*), опудала коней Пржевальського (*Equus przewalskii*), а також зниклих – мандрівного голуба (*Ectopistes migratorius*) і скелет Стеллерової корови (*Hydrodamalis gigas*).

В музеї, від початку ХХ ст., представлена найбільша в Україні колекція приматів (181 од. зб. 55 видів). Серед них – рідкісні опудала ігрунки золотистої (з родини *Callitrichidae*), ревуна рудого

(*Alouatta seniculus*), руконіжки мадагаскарської (*Daubentonia madagascariensis*), носача (*Nasalis larvatus*) та ін.

На сьогодні, у наукових фондах музею зберігаються понад 250 тис. експонатів. Це опудала і тушки, вологі та сухі препарати тварин, черепи, скелети, яйця птахів, мушлі молюсків тощо. У залах розгорнуті наукові експозиції у вигляді систематичних колекцій, біогруп та яскравих діорам, що оснащені аудіовізуальними засобами і відрізняються високою якістю художнього оформлення.

Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зоологічний музей КНУ є найстарішим музеєм столиці, а за часом створення може конкурувати лише з Харківським. Його засновано на початку XIX ст., як Зоологічний кабінет Волинського ліцею у м. Кременці. Першим впорядкувальником його був проф. В.-Г. Бессер, котрий завідував Кабінетом майже чверть століття і зібрав унікальні колекції, насамперед комах, з усіх куточків світу. Помічником В.-Г. Бессера був викладач А.Л. Андржейовський. Разом з професором він здійснив задля збору зоологічного та ботанічного матеріалу далекі експедиції Правобережною Україною, а згодом й перебрав на себе функції завідувача Зоологічного кабінету. З 1809 до 1830-х рр. колекції музею вже представляли не тільки місцеву, але й світову фауну. Збірка на той час сягала еталонного у світовій науці рівня. На момент переведення до Києва, у 1833-1834 рр., Зоологічний музей досяг значного наукового та просвітницького значення. Його фонди у 1835 р. налічували 28947 тварин 13664 видів. Уже тоді широко відомими були колекції безхребетних тварин, зокрема, комах і молюсків, які містили відповідно 11221 та 1893 види. Внаслідок боротьби з польським патріотичним рухом у другій половині 1830-х рр. В.-Г. Бессера, а згодом і А.Л. Андржейовського було звільнено.

Нова хвиля піднесення роботи музею припадає на 1842-1862 рр., коли його очолював К.Ф. Кесслер. Завдяки йому набули фундаментальності фондові колекції хребетних тварин, зокрема, фауни центральної та південної України, зросли колекції птахів та риб. Ці колекції стали матеріалом для написання К.Ф. Кесслером класичних праць із фауни та зоогеографії України. В Головному корпусі університету на вул. Володимирській було створено експозицію Зоокабінету.

Друга половина XIX ст. та початок XX ст. відзначились у розвитку музею пануванням порівняльно-анатомічних,

ембріологічних та гідробіологічних досліджень. Завдяки подвижницькій праці О.О. Ковалевського, М.В. Бобрецького, В.К. Совинського, а згодом і О.О. Коротнева було закладено фонди морських та прісноводних безхребетних. Зібрані ними колекції послужили працівникам музею у написанні класичних праць з порівняльної анатомії та ембріології. У цей же час експедиційні дослідження музею досягли озера Байкал, Великих Зондських островів, Баренцового моря та інших віддалених куточків земної кулі. Значний вклад у впорядкування та збереження збірок Зоокабінету провадив О.М. Паульсон. Накопичені колекції та невомна праця його дозволили ще у XIX ст. зробити експозицію університетського Зоокабінету загальнодоступною для відвідувачів. Водночас із середини 1880-х до 1916 рр. надходження колекційного матеріалу до Зоокабінету Імператорського Київського університету мали нерегулярний характер, через це, ці роки вважали часами застою.

Під час Першої світової війни у 1915 р. музей було евакуйовано до Саратова. Після повернення він тільки у 1917 р. розпочав відновлювати свою експозицію та упорядковувати фонди. Незважаючи на несприятливі обставини доби Незалежності, експозицію було відновлено і у 1918 р. в незалежній Українській державі музей знову відчинив двері для широкої публіки. Протягом 1917-1921 рр. він стає осередком багатьох цінних починань у справі вивчення фауни України. У радянський час, після ліквідації Київського університету, музей приєднали до створеного натомість Київського інституту народної освіти (КІНО). Хронічна нестача коштів у КІНО призвела до того, що працівники музею масово переходили на роботу до Української Академії наук, передаючи до Зоомузею УАН свої колекції. Та незважаючи на майже 15-річні КІНО-поневіряння, музей вижив, як окремий просвітницький та науковий підрозділ, і дочекався часів, коли у 1933 р. влада змушена була відновити Київський університет.

У складі відновленого університету Зоомузей посів почесне місце серед наукових підрозділів біологічного факультету. У статусі навчальної лабораторії він перебуває й донині. Нетривала за часом праця музею перед Другою світовою війною ознаменувалась грандіозним припливом колекційного матеріалу, небаченим від часів Байкальських експедицій початку XX ст., розмахом експедиційної роботи та постановкою нової багатопланової експозиції. Усе це стало можливим завдяки директору В.М. Артоболевському.

Надходження колекційного матеріалу відбувались, насамперед, внаслідок дарунків та придбання музеєм приватних збірок. У 1936-40 рр. видатний український ентомолог Л.А. Шелюжко подарував музею свою унікальну колекцію метеликів Палеарктики, котра на той момент налічувала близько 350 тис. зразків та містила значну кількість типового матеріалу. Водночас матеріал метеликів, який було зібрано музейними експедиціями у 1936-39 рр., налічував загалом 47,5 тис. особин. Це зміцнило зібрання музею, до якого у ці роки долучилось понад 30 приватних збірок різних груп комах. З-поміж останніх виділялися колекції О.В. Ксенжопольського, Ф.Ф. Вайдінгера, О.П. Кришталя, М.С. Образцова, П.І. Трусевича, В. Храневича та ін. Завдяки цьому, колекція лускокрилих у 1941 р. налічувала понад 500 тис. од. зб. Крім метеликів, було придбано ще понад 175 тис. представників інших груп комах.

Великий колекційний матеріал надходив і завдяки експедиціям в усі куточки України, на Памір, в Азербайджан, Казахстан, Вірменію. Видатну роль у створенні в музеї фондових колекцій та експозиції хребетних тварин відіграли тоді В.М. Артоболевський (подарував власну збірку з-понад 5 тис. особин), О.Б. Кістяківський та М.А. Воїнственський (птахи), О.П. Корнеєв (ссавці), І.О. Цемш (земноводні та плазуни). Протягом 8-ми передвоєнних років збірки збагатились на 800 тис. зразків. У 1941 р. колекції Зоомузею налічували понад 2,5 млн. од. зб., однак під час німецько-фашистської навали музей не було евакуйовано, і він став військовим трофеєм загарбників. До Німеччини його не вивезли, швидше за все тому, що при колекціях залишились частково ті, хто їх збирав та впорядковував – Л.А. Шелюжко, С.М. Образцов, Н.С. Павлицька, і він продовжував працювати у зачиненому німцями університеті. Однак колекція, надбана копіткою працею вчених, серед яких було багато вихідців з Німеччини, не дісталась загарбникам, а більшість музейного зібрання була втрачена у полум'ї пожежі Головного корпусу університету під час звільнення Києва, восени 1943 р. Уціліла у вогні тільки знаменита колекція метеликів Палеарктики Л.А. Шелюжко, яку перед відступом було вивезено німцями на Захід. Після війни, зі Східної Пруссії її було перевезено до Москви, а звідти, завдяки надзвичайним зусиллям М.А. Воїнственського та В.В. Совинського, вдалося повернути до Києва і на її основі відродити університетський Зоомузей.

Головна заслуга у справі повоєнного відродження Музею належала директору В.М. Артоболевському. При цьому слід

нагадати, що з доброго десятка втрачених у війні київських університетських музеїв, відродитись та ще й набути тієї ж ваги, що й до війни, зміг тільки Зоологічний. У 1945-70 рр. цінні колекції для музею було зібрано у далеких океанічних експедиціях та поїздках до Центральної Азії, Закавказзя, Далекого Сходу, Амурську область та всі куточки України. Винятково цінні подарунки надійшли з музеїв заходу України, зокрема Дрогобича, незначна частина – з музеїв Москви, Ленінграду, Харкова, Одеси. На відшкодування збитків, які зазнав музей у війні, йому було передано низку румунських ентомологічних колекцій з Бухареста, серед яких особливу цінність становить колекція Палеарктичних жуків Марку-Пенеке. Це дозволило до початку 1970-х рр. сформувати видатну за науковою та художньою вартістю експозицію, з-понад 5,5 тис. видів з усіх зоогеографічних областей земної кулі. По смерті В.М. Артоблевського, музей став самостійним закладом, яким послідовно керували О.П. Корнєєв, Ю.Й. Пашенко, Л.М. Писарева. Окрім працівників музею, значний внесок у його поповнення робили як працівники кафедри зоології хребетних тварин, так і колеги з інших наукових установ України і з-за кордону. Зокрема, колекції 1950-80-х рр. кафедри зоології безхребетних тварин за ініціативою М.М. Біляшівського були передані загальним масивом до Зоомузею.

У середині 1970-х – першій половині 1980-х рр. експедиційна діяльність музею була обмежена центральними та південними областями України. З початком періоду перебудови, працівники музею здійснили низку далеких експедиційних мандрівок по Україні та в Азербайджан, Грузію, Казахстан, Росію (Північний Кавказ, Забайкалля, Ленінградську обл.). Крім того, дуже велика кількість науковців з України, близького і далекого зарубіжжя значно збагатили фонди музею, подарувавши йому свої колекції. У добу незалежності України діяльність музею набула нових рис. Столичний, а згодом і національний, статус Київського університету повернув музей у центр уваги вчених багатьох країн світу. З 1993 р. і донині Зоомузей очолює Ж.В. Розора. Фондові та експозиційні колекції, як і раніше, збагачуються завдяки невтомній праці його працівників та всіх, хто навколо нього об'єднався. До колекцій музею регулярно надходить матеріал із Київського зоопарку, що має місце ще від початку ХХ ст.

У 2001 р. за ініціативою Ж.В. Розори та особистої підтримки ректора академіка В.В. Скопенка було розпочато розширення експозиції музею. Таким чином, його експозиція охоплює всі

приміщення на третьому поверсі лівого крила з фасаду Головного корпусу.

Колекції Зоомузею Київського університету, зареєстровані в усіх каталогах зоологічних колекцій світу, починаючи з минулого століття. Нині до складу музею входять такі відділи: теріологічний (близько 7,8 тис. од. зб.), орнітологічний (близько 18 тис. од. зб.), герпето-батрахо-іхтіологічний (близько 5 тис. од. зб.), безхребетних тварин, колекції якого налічують близько 668 тис. од. зб., та експозиційний, де експонуються найвидатніші колекційні зразки. У загальному, зібрання музею налічує близько 700 тис. од. зб., серед яких типи 67 видів та 246 підвидів, і представляють фауну всіх зоогеографічних областей та більшості провінцій земної кулі.

Зоологічний музей Львівського національного університету імені Івана Франка. Перші відомості про Природничий кабінет, який існував при кафедрі натуральної історії Університету Яна Казимира, з'явилися наприкінці XVIII ст. Ним завідував проф. Бальтазар Гаке з 1785 по 1805 рік. Проте у 1805 р., коли до Галичини приєднали Краків, Б. Гаке вивіз природничі збори до Краківського університету.

Таким чином, Зоологічний музей був заснований при університеті знову у 1823 р. Францом Дівальдом, як Кабінет натуральної історії, для створення якого професор отримав дублети з імператорських колекцій у Відні. У той же час Карл Салямон передав кабінету свою природничу колекцію, чим значно збагатив його фонди. Зібрані Ф. Дівальдом експонати впорядкував проф. Михайл Штекер, який описав та інвентаризував 8 тис. об'єктів в колекції кабінету.

З 1848 р. починається диференціація природничих наук. Розподіл спеціальностей відбився і на природничому кабінеті. Колекція господарського напрямку перейшла на кафедру техніки, а згодом до Вищої рільничої школи в Дублянах. Практично півстоліття Кабінет натуральної історії університету слугував доброю навчальною та науковою базою для підготовки спеціалістів-природничиків, але колекції його поповнювалися лише випадковими надходженнями. Ситуація змінилася з приходом на роботу до університету видатного вченого, проф. Бенедикта Дибовського. У 1883 р. його запросили завідувати кафедрою зоології. До Львова Б. Дибовський прибув на початку січня 1884 р. Завідуючи кафедрою зоології, він одночасно завідував і Кабінетом натуральної історії, куди помістив свої численні збори. За його клопотанням і за наказом Ректора університету, від 25 лютого 1885

р., для створення Зоологічного музею до Кабінету натуральної історії було передано три зали і коридор. Таким чином, для експозиції було отримано п'ять залів, загальною площею майже 500 м². Музей успішно розвивався, його колекції поповнювалися шляхом збору експонатів під час експедицій, дарунків від різних осіб та учнів самого Б. Дибовського, його наступників тощо.

Збори Б. Дибовського нараховують понад 2 тис. од. зб., зібраних в оз. Байкал, на Далекому Сході, Камчатці, а також в околицях і родових помістях родини Дибовських. Основу цих колекцій складають малакологічні та гідробіологічні збори. Особливо цінними серед них є колекції губок, ракоподібних та молюсків оз. Байкал, серед яких типові зразки: 6 лектотипів та паралектотипів (*Pisidium raddei* Dyb., *Pisidium trigonoides* Dyb. = *Henslowiana trigonoides*, *Pisidium baicalense* Dyb., *Sphaerium korotnewii* Dyb., *Sphaerium baicalense* Dyb., *Acroloxus renardi* Dyb.). Крім колекцій Б. Дибовського, музей отримав колекцію молюсків Каспійського моря і наземних та прісноводних молюсків з Галичини та Литви (близько 100 од. зб. загальною кількістю понад 1 тис. екз.) – від Владислава Дибовського.

У 1889 р. музей отримав у подарунок від графа В. Дідушицького колекцію мушель морських молюсків (258 найменувань), чим значно збагатив свої збори. Розпочався період активного розвитку і становлення музею. Наукові дослідження у цей час велися в тісній співпраці з закордонними колегами, зокрема з Інститутом океанографії в Монако і першими Біологічними станціями у Неаполі та Трієсті. Наприкінці XIX – початку XX ст. музей збагатився мушлями молюсків, голкошкірими та рибами з Червоного, Адріатичного і Середземного морів, зібраними експедицією принца Монако та працівниками біологічних станцій протягом 1886-1903 рр.

Не менш важливими надходженнями для музею стали колекції комах А. Уляновського (понад 5 тис. видів – більше 10 тис. екз.) та метеликів Галичини С.К. Петруського, зібраних у 1880-х рр.

У 1904 р. музейні колекції збагатилися найціннішим експонатом – скелетом морської, або Стеллерової корови, винищеної до 1768 р. Кістки цієї тварини були отримані від вдячних Б. Дибовському за безкоштовне лікування мешканців о. Беринга. Крім повного скелету, у фондах зберігаються: 4 неповні черепи та 78 кісток тварин цього виду. Шляхом опрацювання літературних даних та робочої документації встановлено, що зі стін музею походять 5 або 6 скелетів цієї тварини, які експонуються у

Києві, Харкові, Відні та звичайно ж у Львові (череп – в Одесі). Ще один, був переданий до Варшави, звідки, на жаль, безслідно зник (Доманєвський, 1954).

На початку XX ст. фонди Зоологічного музею збагатилися колекціями комах. Зокрема, графом Мнішеком була закуплена колекція цикад і клопів світової фауни Е.-Ф. Гермара, яка збиралася протягом 1810-40 рр. (понад 4 тис. експонатів, серед яких 42 типові зразки, а також екземпляри з колекцій Фібера, Ешольца та Ферстера). У той же період музей придбав і колекцію метеликів Європи (*Macrolepidoptera*) доктора О. Штодінгера (понад 2 тис. зразків). У 1935-36 рр. проф. Ян Гіршлер (директор зоомузею та завідувач кафедри) здійснив експедицію в Ліберію, завдяки чому збагатив музей рептиліями, комахами, павукоподібними, птахами і ссавцями з Африки.

Під час Другої світової війни Зоологічний музей пережив час недбалства. Хоч в корпус факультету влучила бомба, але в ту його частину, яка віддалена від музейних приміщень. Всі музейні експонати на час окупації були звалені в найбільшому залі на одну купу, що звичайно призвело до часткової їх втрати і пошкодження, та до значної втрати етикеток й інвентарних описів. Після визволення Львова і закінчення війни музей поновлює свою діяльність, активуються наукові дослідження та збирання колекцій птахів і ссавців, головним чином з України (Карпати, Крим, Полісся).

У 1952 р. музей отримав унікальний подарунок від Марії Водзіцької, дружини Єжи Водзіцького, відомого мандрівника та натураліста. Вона передала музею колекцію африканських тварин та рогів антилоп, зібрану чоловіком і його рідним братом Олександром у 1909-10 рр. на території східної Африки, у той час – Східно-Африканській Німецькій колонії (DOA), та колекцію рогів козлів і баранів з Тянь-Шаню, зібрану власноруч чоловіком у 1913 р. У 1956 р. за співпраці з китобійною флотилією "Слава" музей отримує експонати з Антарктики – скелет кашалота (*Physeter macrocephalus*), розрізнені кістки та черепи морських ссавців, ембріони китів, китовий вус. У 1958-59 та 1966 рр. відбулися експедиції на Кавказ, де було зібрано значну колекцію мишоподібних гризунів, продовжується збір матеріалу у Криму та в Карпатах (З.І. Павлів, В.В. Веселовський). У 1967 р. у Чорноморському заповіднику значні збори гризунів зібрала І.Ф. Ємельянова. У 1972 р. дослідження та збори наукових колекцій на території Таласького Алатау проводила Романюк. Протягом 1974-

1997 рр. були здійснені експедиції у Казахстан, на Алтай, в Курган та Хантти-Мансійськ науково-дослідною лабораторією геоботанічних досліджень біологічного факультету університету та комплексною зоологічною експедицією, які очолював В.М. Туркевич. Привезені з експедицій збірки тварин поповнили колекції музею.

У 1962 та 1973 рр. з Казахстану М.Н. Вознюк привезла середньоазіатських плазунів та ссавців. Проф. Ф.Й. Страутман зібрав колекцію з 1129 тушок 149 видів птахів, серед яких частина означено до підвиду. В колекції є зразки із Запорізької та Одеської областей, Чорноморського заповідника, Криму, Кавказу, Казахстану, Туркменії, Байкалу, Монголії, Ворошиловградської (нині Луганської) областей. Більша частина колекції якісно репрезентує орнітофауну Карпат та прилеглих територій. Цілеспрямовані та всебічні дослідження Волині проводила доц. Н.І. Сребродольська, результатом яких стала збірка тушок 84 видів птахів, загальною чисельністю 494 зразки, головню з Волині, але є й зі Львівщини, Закарпаття, з околиць станції Ялуторовськ Тюменської обл. і с. Політне Хабаровського краю (РФ). Окремою і вагомою колекцією ссавців музею є також збори доц. Н.А. Полушиної, яка проводила збір матеріалу, головним чином, у Закарпатті, Карпатах та м. Львові. У наукових фондах музею зберігаються тушки ссавців і краніологічний матеріал представників родини куніцевих.

У 1970-80 рр. завдяки тісній співпраці Р.С. Павлюка з ентомологом-колекціонером Людвігом Лясотою, музейні збірки поповнилися прекрасними зборами метеликів з Японії, Далекого Сходу, Паміру, Кавказу та Австралії.

Серед нових поповнень, особливої уваги заслуговують збори з Луганського степового заповідника О.В. Кондратенка, зібрані протягом 1997-2004 рр. У 2005 р. орнітологічна і малакологічна колекції поповнилася цікавими зразками з Північно-Східної Африки, які привезла з Середньої Дельти Нілу О.С. Закала. У 2006 р. доц. І.В. Дикий привіз прекрасний і цінний матеріал з Антарктиди – шкури 12 нових для музею видів птахів, мушлі молосків, ракоподібні, риби, яйця птахів і остеологічний матеріал, серед якого черепи та кістки тюленів, повний скелет віслюкового пінгвіна (*Pygoscelis papua*).

На сьогодні, колекції Зоологічного музею налічують понад 40 тис. од. зб., загальною кількістю майже 170 тис. зразків світової

фауни, і належать до наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Зоологічний музей Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Зоомузей цього навчального закладу бере свій початок з моменту заснування в Одесі Імператорського Новоросійського університету (з травня 1865 р.), до складу відділу природознавства якого входили Зоологічний і Зоотомічний кабінети. Колекції Зоомузею університету почали формуватися ще до його офіційного відкриття, оскільки понад 20 років, об'єкти природи збиралися для природничого кабінету Рішель'євського ліцею, на базі якого й був заснований Новоросійський університет. Найціннішими, на той час, були збори професора А.Д. Нордмана, відомого дослідника фауни Причорномор'я.

Активну участь у поповненні та збереженні зоологічних колекцій брав І.М. Відгальм, який був запрошений до ліцею препаратором, а фактично завідувачем, і пропрацював у ньому до кінця свого життя. У той же час, в музеї, куратором колекцій працював І.А. Маркузен, який зробив значний внесок у поповнення його новими і цікавими зборами за домовленостями у Парижі, Гамбурзі, Амстердамі та інших великих містах Європи. Одна з останніх його покупок була здійснена у 1867-1868 рр. і складалася з великої кількості екзотичних птахів та риб (у т. ч. з острова Ява).

У 1970-х рр. І.І. Мечников, О.О. Ковалевський та інші професори університету із закордонних поїздок привозили до музею колекційний матеріал, зокрема морських тварин, різноманітних безхребетних. Так, припускають, що гігантську тридакту, яка експонується й понині, привіз до музею І.І. Мечников. Йому, можливо, належать і збори рідкісних океанічних риб, виготовлені під час перебування на Мадейрі. До нині, в музеї зберігаються монголоїдні черепи людей, привезені ним з Поволжя у 1873-74 рр.

Протягом 1908-12 рр. колекції поповнюються значною кількістю остеологічного матеріалу, зокрема скелетами. У 1913 р. для музею з-за кордону були замовлені спиртові препарати морських тварин, а з Москви у К. Лоренца опудала вовка (*Canis lupus*), зайців (*Lepus europeus*, *L. timidus*) тощо.

З 1912 р. в університеті почав працювати Д.К. Третьяков, який приклав багато зусиль до забезпечення діяльності Зоотомічного кабінету і його лабораторії. За короткий час ним була зібрана досить повна колекція безхребетних та риб, значну частину з яких він виготовив сам. До 1917 р. музейне зібрання слугувало для

навчальної та наукової роботи, а щоб потрапити до музею стороннім відвідувачам потрібен був спеціальний дозвіл. В 1913 р. музей було дозволено відвідувати групам студентів під керівництвом викладача, але для широких верств населення музей ще був зачинений. Для громадськості він став доступним лише у 1919 р.

У 1920 р. університет був розформований на окремі інститути. Музейне зібрання залишилось при Інституті народної освіти (ІНО). Однак, адміністрація ІНО ставилася негативно до музею і всіляко старалася позбутися його. Тому у 1929 р., коли був організований Зоологічно-ботанічний інститут (Зообін), музей був переданий у його підпорядкування, хоч незначна частина експонатів для демонстрації на лекціях залишилася в ІНО. Після формальної передачі Зоологічного і Зоотомічного музеїв Зообіну, вони були об'єднані в один Зоологічний музей, який і функціонує понині.

У 1933 р. знову був організований університет, але робота музею пішла на покращення лише з 1936 р., коли завідувачем став С.Б. Грінбарт, який починає його реконструкцію. Завдяки реконструкції фонди музею були розширені, їх кількість сягала 10 тис. препаратів, створені три частини експозиції: тваринний світ СРСР та інших країн, походження людини й історія мікроскопу.

Під час Другої світової війни музей використовується для занять студентів румунського університету, відкритого у 1942 р. Після звільнення Одеси до роботи повертаються його працівники, приходять нові – Ю.С. Никандров та С.В. Михайлов, завдяки яким експозиція та фондові колекції були відновлені й систематизовані. У 1949 р. Зоомузею китобійною флотилією "Слава" був подарований скелет синього кита.

У 1954 р. біологічний факультет університету переїжджає на нове місце – у триповерховий будинок в Шампанському провулку, туди ж перевозять і Зоологічний музей. Для нього виділяють три просторих зали, загальною площею понад 1 тис. м².

В 1960-ті рр. працівники музею власними силами поповнюють експозицію новими видами місцевої фауни, ентомологи С.Я. Блінштейн та І.В. Мальцев розширюють та реконструюють експозицію комах, проводяться ремонти приміщень. С.В. Михайлов, П. Велігурський і Б. Володарський виготовляють опудала великих тварин та облаштовують біогрупи. Поповнюють музейні колекції також наукові співробітники Рибпромрозвідки, китобійної флотилії "Слава" та ЮгНІРО. Зокрема останні, під час наукових рейсів, збирають для музею колекції риб Індійського

океану, різноманітних молюсків та корали. У 1968 р. від Г.І. Філімонова музей отримує колекцію шкірок колибри та інших тропічних птахів.

У 1969 р. Ю.Н. Буянов з Індійського океану привозить для музею шкури великих екземплярів риби-пили (*Pristis antiquorum*) та акулхвостого ската (*Rhynchobatus djiddensis*). До 1980-х рр. фауна Причорномор'я в музеї була представлена якнайповніше, тому музей почав обмін експонатами на види фауни з інших регіонів СРСР. Тоді ж значно поповнюється теріологічна колекція, Д.Г. Філімонов відновлює значну кількість експонатів та створює біогрупу "Орнітофауна Центральної Америки". У 1989 р. розпочато новий ремонт приміщень музею, який так і не завершився через недостатнє фінансування. Відсутність фінансування на початку 1990-х рр. сприяла пошуку нових форм забезпечення роботи. Завдяки цьому, у 1992 р. при музеї була створена благодійна організація "Музейний фонд ім. А.А. Браунера". І понині Зоологічний музей знаходиться в Шампанському провулку, а в своїх колекціях зберігає близько 7,5 тис. експонатів, розташованих за систематичним принципом з включенням тематичних вітрин і біогруп.

Зоологічний музей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Зоомузей є єдиним на Буковині закладом, де зібрані представники фаун усіх географічних широт земної кулі. Експозиції та наукові колекції його налічують 35356 екз. рецентних видів тварин (як місцевої, так і світової фауни), більшість з яких мають історичну цінність, оскільки зібрані, починаючи з 1872 р. Значна кількість рідкісних видів тварин, зокрема деякі птахи і ссавці, тропічні метелики з Африки, Австралії, Південно-Східної Азії, Зондських островів та Малайського архіпелагу зібрані експедиціями, що проводилися ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Крім наукової вартості, багато колекцій представляють ще й неабияку історичну й культурну цінність. Деякі експонати, датовані 1872-1937 рр., представляють частини іменних колекцій вчених австрійського та румунського періодів історії Буковини, зокрема, Костянтина Гормузакі, Карла Зелінки, Євгена Ботезата, Ореста Марку, Пенекі та ін.

Особливість наукових зоологічних колекцій полягає у тому, що більша частина зборів має регіональний характер і окремі систематичні групи доволі повно представляють видовий склад фауни Буковини й прилеглих територій. Фонди музею містять інформацію про таксономічний склад, історію розвитку,

трансформацію, географічне поширення, еколого-ценотичну належність видів і є науковою базою для зоогеографічних, морфологічних та інших досліджень, представляють історичну, наукову й культурну цінність. До унікальних належать близько 19 тис. експонатів, серед яких рідкісні та зникаючі види, які занесені до Червоних книг (МСОП, України, регіональних, Європейського Червоного списку): скелет синього кита, антилопи гну (*Connochaetes gnou*), африканського страуса (*Struthio camelus*), експонати – гатерії (*Sphenodon punctatus*), зеленої морської, або супової черепахи (*Chelonia mydas*), каретти (*Caretta caretta*), пітона сітчастого (*Python reticulata*), варана сірого (*Varanus griseus*), крокодила нільського (*Crocodilus niloticus*), опудала зубра (*Bison bonasus*), газелі (*Gazella subgutturossa*), хохулі (*Desmana moschata*) та ін.

На сьогодні, фонди Зоологічного музею належать до наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Зоологічний музей Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Ідея створення зоологічної колекції належить видатному діячу культури та освіти, краєзнавцю, археологу, фольклористу та етнографу – академіку Д.І. Яворницькому. У 1901 р. він зареєстрував перший експонат. Як самостійний підрозділ університету Зоомузей розпочав свою діяльність у 1924 р. після офіційної передачі відділу природи у відання університету. З того часу музей став науково-навчальним та культурно-просвітницьким підрозділом, що створений з метою вивчення рідкісних і типових видів місцевої та світової фауни.

Сьогодні музей знаходиться в навчальному корпусі № 2 ДНУ та займає площу у 572 м², з яких експозиція становить 495 м². У трьох залах музею представлені відділи: систематичний, остеологічний, екологічний, промислових тварин та безхребетних. Загальна кількість експонатів становить 7623 од., з них у вигляді наукових фондів (тушок) – 4343 од., у вигляді опудал, виставлених в експозиції – 2525 од. та ентомологічна колекція – 755 од. зб. Загалом для огляду представлено 921 вид тварин місцевої та світової фауни. Кількість експонатів, що належать до державного Музейного фонду України, становить 1798 од. зб.

У Зоологічному музеї представлені також тварини, знайомство з якими можливе лише в музеях та зоопарках, зокрема, це види занесені до Червоних книг. У музеї виставлено для огляду 165 таких видів, у тому числі з Червоної книги МСОП – 56, Червоної книги України – 76, Червоного списку Дніпропетровської області –

57 видів (загальною кількістю 465 од. зб.). Зібрання музею – наукове, навчальне та культурно-естетичне надбання, що створюється руками фахівців понад 100 років.

Зоологічний музей Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Цей музей має давню історію та є прикрасою природничо-географічного факультету. Початково він був створений ще до Другої світової війни при Кабінеті зоології, яким завідувала Л.П. Титаренко. Музей був невеликим і розташовувався в аудиторіях. У ньому була представлена місцева фауна, але були й екзоти: африканський страус, папуги, фламінго та ін. Проте під час німецько-фашистської окупації музей був розгромлений і розграбований. Відновив свою роботу музей у 1945 р., коли після демобілізації на кафедрі повернувся І.І. Сахно. З властивою йому наполегливістю й енергією він, разом з іншими працівниками кафедри, приступив до створення нового Зоологічного музею і зміцнення матеріальної бази кафедри. У цей період асистентами кафедри працювали Л.П. Титаренко і М.А. Симонов. Л.П. Титаренко збирила багатий матеріал з ентомофауни області, який згодом став основою створення експозицій безхребетних тварин. Великий знавець орнітофауни М.А. Симонов значною мірою сприяв поповненню фондів музею і відновленню його експонатів. Сьогодні музей функціонує як структурний підрозділ кафедри, експозиційна частина якого розміщена у чотирьох залах: "Птахи", "Ссавці", "Риби та Плазуни" і "Ентомологія".

Зоологічний музей Ужгородського національного університету. Зоомузей працює в приміщенні біологічного факультету. У ньому зібрана та зберігається значна кількість представників фауни Закарпаття, а також чимало екзотичних тварин: дельфін (*Delphinidae*), тигр (*Pantera tigris*), орангутан (*Pongo pygmeus*), гібон (*Hylobates* sp.), тропічні мавпи, страус ему (*Dromaius novaehollandiae*), крокодил (*Crocodylus* sp.), зебра (*Equus zebra*), удав (*Boa constrictor*), кобра (*Naja* sp.), морська змія, барс (*Pantera irbis*), сайгак (*Saiga tatarica*); екзотичні мешканці морів: акула, електричний скат (*Torpedo* sp.), кальмар, восьминіг, різні види раків. В експозиційній частині знаходяться 868 опудал.

У музеї зберігається майже повна збірка представників орнітофауни Закарпатської обл., а також колекції тварин з Середньої Азії, Сибіру, Кольського п-ва та інших місць колишнього Радянського Союзу, отримані музеєм завдяки обміну.

Однією з найунікальніших є колекція птахів А. Грабаря, вік якої сягає 100 років, і завдяки чому музей стає в один ранг з відомішими музейними зібраннями України. Ця колекція належить до наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Зоологічний музей Таврійського національного університету (м. Сімферополь). Музей заснований у 1965 р. за ініціативою всесвітньовідомого зоолога, дослідника гельмінтів морських ссавців проф. С.Л. Делямуре. Найбільший вклад у його створення і розвиток внесли: М.І. Глобенко, А.С. Скрыбін, М.В. Юрахно, І.Н. Грищенко, А.А. Стрюков, В.В. Солов'їв і Д.Б. Стариків, І.М. Тайков, В.А. Ковалів і Р. Лапин.

Першу наукову експедицію здійснив проф. С.Л. Делямуре у 1939 р., який досліджував гельмінтів азово-чорноморських дельфінів і знайшов у них нові види нематод – *Halocercus taurica*, *H. ponticus* і *H. kleinenbergi*. Найціннішими виявилися антарктичні експедиції проф. А.С. Скрыбіна (1963-1966 рр.) і проф. М.В. Юрахно (1986-87 рр.), коли було досліджено 2006 китів і 364 тюлені, зібрано унікальний гельмінтологічний матеріал, здобуто цікаві музейні експонати. Велику цінність для музею представляє колекція павуків, зібрана доц. Н.М. Ковблюком, яка налічує близько 80 тис. експонатів, у т.ч. 12 нових для науки видів.

Особливу привабливість музею додає велика кількість високохудожніх озвучених діорам, зокрема "Арктика", де представлено скелястий берег Чукотки і забите кригою море з тюленими та моржами. Перед діорамою розташована нижня щелепа кашалота, привезена А.С. Скрыбіним з Антарктики. У діорамі "Антарктика" представлені вражаючі своїми розмірами морський леопард (*Mirounga leonine*), тюлень-крабоїд (*Lobodon carcinophagus*), тюлень Уедделла (*Leptonychotes Weddelli*). Діорама "Командорські острови" представлена багатоголосим пташиним базаром, скелі буквально вкриті кайрами (*Uria* sp.), іпатками (*Fratercula corniculata*), топірцями (*Lunda cirrhata*), бакланами (*Phalacrocorax* sp.) і мартинами (*Larus* sp.); внизу "бурчать" морські котики (*Callorhinus ursinus*), сивучі (*Eumetopias jubatus*), острівний тюлень (*Phoca vitulina*). Захопливою є діорама "Пінгвіни", які своїми голосами вітають екскурсантів, зокрема – імператорський (*Aptenodytes forsterii*), королівський (*A. patagonicus*), антарктичний (*Pygoscelis antarctica*), чубатий (золотоволосий) (*Eudyptes crysolophus*) та інші пернаті мешканці крижаного континенту. Теплом і світлом віддає діорама "Африканська саванна" – на

горизонті безтурботно підіймається в піднебіння найвища гора Африки – Кіліманджаро. Діорама "Тропічний острів" дає уявлення про різноманіття морських черепах (супова, широкоголова (*Chinemyd megaloccephala*), шкіряста (*Dermochelys coriacea*) та ін.) й пернатих жителів цього кліматичного поясу: фрегатів (*Fregata* sp.), олуш (*Sula* sp.), фаєтонів (*Phaeton* sp.). Численні в музеї морські риби представлені в діорамах коралових островів і на спеціальних стендах. Не залишає байдужими відвідувачів діорама "Кримський природний заповідник", де у ранковому лісі чути дзвінки голоси птахів і могутній рев благородного оленя (*Cervus elaphus*); тішать око – чорні грифи (*Aegyptius monachus*) і білоголові сипи (*Gyps fulvus*), які є справжньою прикрасою гір.

Остання реконструкція музею здійснена в 2003 р. Експонати зібрані працівниками кафедри зоології в 62 наукових експедиціях на основі радянсько-норвезьких і радянсько-американських угод в різних акваторіях Світового океану (Арктика, Антарктика, Тихий океан) і різних куточках планети. Зібрано значний палеонтологічний матеріал, що свідчить про минуле Кримського п-ва. В зоомузеї зберігаються також ентомологічні фонди з десятками тисяч комах.

Зоологічний музей Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Музей засновано при кафедрі зоології у 1965 р. Його збори налічують 1200 експонатів, серед яких 1 тис. зразків це представники хребетних тварин з 6 класів, у т.ч. понад 150 екз. опудал ссавців і птахів. Зберігаються у музеї й вологі препарати безхребетних, колекції комах, гнізд і яєць птахів, що є науковим та експозиційним матеріалом, який щорічно поновлюється. Загальна площа музею – 40 м², експозиційна – 30 м², є фондосховище площею 10 м² та таксидермічна лабораторія – 6 м² (Кваша, Страшнюк, 2005).

Зоологічний музей Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В. Гоголя. Історія музею тісно пов'язана з історією кафедри зоології, яка створена у 1933 р. Одночасно за ініціативи викладача І.О. Богдана створюється Зоомузей, який спочатку мав статус кабінету зоології. В основу його покладені зоологічні та мінералогічні колекції, які залишилися від колишнього ліцею. І.О. Богдан разом з ніжинськими мисливцями збирав і монтував нові колекції, які представляли фауну Чернігівщини. Частина опудал і вологих препаратів була передана кабінету зоології в 1935 р. з Кам'янець-Подільського педінституту,

зокрема: лінивець (*Bradypus* sp.), аксолотль (*Ambystoma* sp.) та деякі інші екзоти.

На жаль, під час Другої свійни більшість експонатів музею було втрачено. Після війни кафедру очолив проф. Г.М. Гасовський, який багато зробив для відновлення й розширення Зоомузею. У той же час на кафедрі працював Я.Я. Старичев, якому й була доручена справа відродження та поповнення колекцій, їх виготовлення. Частина опудал виготовлена М.О. Левенцем.

У 50-ті роки кафедрою завідувала Є.В. Василевська, яка теж дбала про постійне поповнення музею експонатами. У 1964-78 рр. кафедрою керувала І.В. Марисова. В цей період стали регулярними наукові експедиції в Карпати, Крим, Урал, Кавказ, Хібіни, Тянь-Шань і Сіхоте-Алінь, на Біле, Чорне і Баренцове моря, у печери Поділля, до Іссик-Кулю та Байкалу, завдяки чому значно поповнилися зоологічні колекції. В експозиції з'явилися: трипалий мартин (*Rissa tridactyla*), трипалий дятел (*Picoides tridactylus*), глуха зозуля (*Cuculus saturatus*), гірський шеврик (*Anthus spinoletta*), альпійська тинівка (*Prunella colaris*), снігова полівка (*Chionomys nivalis*), карпатський тритон (*Triturus montandoni*), плямиста саламандра (*Salamandra salamandra*), риба-піфагор та багато інших північних, тайгових і арктоальпійських ендеміків. Крім того, на честь 50-річного ювілею природничого факультету Ніжинського педінституту І.В. Марисова подарувала музею власну колекцію пташиних гнізд та яєць, а згодом молюсків і риб з коралових рифів Тихого океану, комах з Індії та Африки, земноводних і птахів з Південної Америки і Австралії, зібраних нею під час зарубіжних мандрівок.

Багато зусиль приклали, створюючи експозицію музею, викладачі кафедри Л.С. Назарова, О.В. Москаленко, В.М. Канівець, Н.А. Панасенко, Л.І. Рековець. В результаті колекція складається з понад 1,5 тис. птахів і ссавців, близько 200 плазунів, земноводних і риб, більш ніж 200 різних безхребетних, переважно комах.

Власне кажучи, саме в цей період Зоомузей перестав бути тільки колекцією, простим зібранням тварин, а сформувався у самостійну навчальну, наукову і культурно-освітню одиницю кафедри. Для музею було виділено окреме приміщення, власними силами виготовлені виставочні шафи, систематизована, анотована і озвучена експозиція. В 1970 р. в дні святкування 150-річчя Ніжинської вищої школи музей було урочисто відкрито.

Поступово почали створюватися і фондові колекції, як база для наукової роботи і джерело поповнення експозиції. З'явилась можливість допомоги іншим музеям країни, зокрема, Зоомузею Московського університету шкірками птахів, а мишовидними гризунами і вологими препаратами – Київському педінституту (нині – педуніверситет) і школам Чернігівської обл. На базі музею почали проводитися лабораторні заняття студентів-біологів та уроки школярів м. Ніжина. Музей демонстрував природну систему тваринного світу, побудовану на основі принципів еволюційного розвитку. Виходячи з цього, експозиції було надано чітку систематичну спрямованість. Поряд з цим, почала створюватися і екологічна експозиція. Лаборант-таксидерміст Я.Я. Старичев виготовив для неї прекрасні біогрупи з дрібними ссавцями і птахами: "Ховрахи", "Заєць-русак", "Зимовий пейзаж" тощо.

З кожним роком музей вдосконалювався. У 1978-88 рр. кафедрою зоології керував М.Г. Гафізов, за якого виготовлено діорами із зображенням типових біоценозів Чернігівського Полісся. Продовжувалося збагачення колекційних фондів, джерелами росту яких були матеріали наукових експедицій, а також пожертвування зоопарків і приватних осіб. Так, в музеї з'явилися: павич (*Pavo crastatus*), лебідь-кликун (*Cygnus cygnus*), кобра, крокодил (*Crocodilus* sp.), папути (*Psittaciformes*), передані з Менського та Київського зоопарків, та майстерно виготовлені О.С. Вобленком. Ним же підготовлений матеріал для створення біогруп: "Бурий ведмідь", "Золотий фазан". За рахунок власних колекцій жуків і метеликів, зібраних П.М. Шешураком у різних регіонах України, поповнились ентомологічні фонди.

Чимало зусиль для подальшого вдосконалення музею доклав проф. В.Г. Янушевський. Під музей було обладнано приміщення на першому поверсі нового корпусу педвузу, значно більше попереднього. Для музею була виділена посада завідувача, яким став Є.В. Будовський. Він з ентузіазмом включився в реорганізацію музею, дбаючи про сучасне художнє оформлення експозиції, про важливе культурно-освітнє значення його на Чернігівщині. Цю роботу продовжує нині П.М. Шешурак. Особливо варто відзначити експедицію І.В. Марисової та П.М. Шешурака на Біле море у 1990 р., коли було зібрано багатий колекційний матеріал – морських зірок, крилоногих молюсків (*Pteropoda*), червів-піскожилів (*Polychaeta*), червоноголу гагару (*Gavia stellata*), червоно-сірих полівок (*Myodes rufocanus*) тощо.

З 1991 р. кафедрою зоології знову продовжує завідувати проф. І.В. Марисова. Музей зазнав чергової реконструкції – оновлена експозиція хордових і безхребетних тварин, змонтовані нові біогрупи, виділено куточок екзотики. Експозиція і фонди поповнились зборами з Антарктиди, переданими музею О.С. Вобленком, який працював у складі VII Української і 26 Польської наукових експедицій.

Зоологічний музей Житомирського державного університету імені Івана Франка. Музей засновано у 1980 р. на базі колекцій тварин, зібраних під керівництвом доц. кафедри зоології Кена Копейна. Він привіз частину експозиції риб із Куби та Одеського університету, ссавців – із Біловезької Пущі, експонати птахів і ссавців – з Московського університету та Ростова-на-Дону. Одним із найцікавіших і найстаріших експонатів музею є голова зубра, яку у 1982 р. було передано до Житомира з музею Московського університету. На сьогодні, в музеї зібрано близько 500 видів тварин. Значне місце відведено колекціям викопних решток безхребетних, черепашок прісноводних і морських молюсків. В окремій шафі зберігається колекція присвячена анатомічній будові людини. Привертають увагу зразки надкласу риб, класу плазунів, птахів і ссавців. Нещодавно, студентами заочного відділення, музею було подаровано колекцію молюсків.

Зоологічний музей Міжнародного гуманітарного університету імені акад. Степана Дем'янчука (м. Рівне). Заснований у 1985 р., як приватна колекція старшого викладача університету Р.Р. Шикули, в якій були представлені тварини з Балтійського, Білого та Баренцового морів. Протягом наступних років музейна збірка поповнюється експонатами з Атлантичного і Тихого океанів. Особливої уваги заслуговують представники одного з найдавніших класів тварин, а саме мечохвости (*Xyphosura polyphemus*). Колекції музею репрезентовані, головним чином, представниками безхребетних, зокрема великою кількістю молюсків, жуків, метеликів та голкошкірих. З метою поповнення музею експонатами Р.Р. Шикула відвідав Аравійську та Лівійську пустелі, а також Сахару, звідки привіз зразки місцевої фауни. У 2008 р. ним здійснено поїздку на Червоне море, завдяки чому до музею надійшла чимала кількість голкошкірих і молюсків. Під облаштування музею в університеті виділена окрема лабораторія, де й зберігаються фонди і проводяться заняття з зоології. На

сьогодні, музейна збірка зоомузею налічує близько 2,5 тис. екз. тварин.

Зоологічний музей Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Протягом 1999-2006 рр. зусиллями ентомологічної науково-дослідної проблемної групи під керівництвом доц. А.Г. Сіренка було організовано Зоологічний музей, в якому зібрано понад 15 тис. екз. комах фауни Палеарктики (Ephemeroptera, Trichoptera, Syrphidae, Noctuidae, Notodontidae, Geometridae, Sphingidae, Arctiidae, Satyridae, Lycaenidae, Elateridae, Chrysomelidae, Carabidae, Cerambycidae, Tenthredinidae, Acrididae, Curculionidae, Nymphalidae) – переважно з Українських Карпат та прилеглих територій, а також створено музейні колекції тропічних комах.

Зоологічний музей Запорізького національного університету. Музей, площею 450 м², функціонує на біологічному факультеті. У 2007 р. для нього було придбано велику за зборами ентомологічну колекцію ентомолога В.М. Черненка, яка налічує близько 4,5 тис. екз. жуків і метеликів. Деякі з них занесені до Червоної книги або й зовсім зникли, як вид. Колекція представляє собою значну наукову цінність, оскільки всі зразки етикетовані. За три з половиною десятиліття колекціонер об'їхав усю територію колишнього Радянського Союзу – від Карпат до Далекого Сходу. У ній багато рідкісних видів комах, зокрема: аполон-автократор (живе у горах Афганістану), жук вусач реліктовий (його "батьківщина" – Далекий Схід), аномальні форми метеликів і багато іншого.

Крім перелічених вище, в Україні також функціонують зоологічні музеї при: *Мелітопольському державному педагогічному університеті* (створений у 1958 р. за ініціативою П.П. Орлова), *Черкаському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького* (заснований у 1979 р.), *Донецькому національному університеті* та *Херсонському державному університеті* (в стадії модернізації й розвитку), *Львівському державному аграрному університеті* (м. Дубляни).

ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ У СУЧАСНОМУ ПРИРОДНИЧОМУ МУЗЕЇ

(до 200-річчя від дня народження Ч. Дарвіна)

Ю.М. Чернобай

Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
бул. Театральна, 18, E-mail: yuchor@museum.lviv.net

Від еволюційної гіпотези до неodarвінізму

Нинішній 2009 рік оголошений ЮНЕСКО Роком Чарльза Дарвіна, засновника теорії еволюції. Це подвійний ювілей, оскільки вчений народився 200 років тому, 12 лютого 1809 р., а його знаменита книга "Походження видів шляхом природного добору" з'явилася 150 років тому, у листопаді 1859 р. За ці півтора століття природничі науки сягнули далеко уперед і будь-який студент біологічного факультету знає про еволюцію живих істот у кілька разів більше, ніж це було можливо за часів Дарвіна. Проте саме Ч. Дарвін геніально зрозумів провідну роль біотичної різноманітності у перебігу формування та розвитку живих організмів та їх таксонів. Будучи людиною віруючою, хоча і не надто релігійною, він усе життя шукав основні закони натуральної гармонії, до яких мало б долучитись й суспільство. Заслугою Ч. Дарвіна є те, що він пробудив засадничі почуття суспільства щодо присутності природного середовища, його впливам на розвиток організмів та врешті, на спосіб природокористування.

Перше трактування еволюції, як природного явища, запропонував геніальний натураліст Жан Батист Ламарк. Знаменно, що його славнозвісна "Філософія зоології" вийшла у світ у 1809 р., в той самий рік, коли народився Чарльз Роберт Дарвін. Вважається, що саме Ламарк запровадив термін *біологія*, а головним механізмом еволюції він визнавав здатність організмів передавати набуті через вплив довкілля зміни своїм нащадкам. Не вдаючись у загальновідомі так звані "помилки" Ламарка, слід визнати усю революційність визнання феномена еволюції – виникнення нових біологічних форм у історії видів.

Погляди Ч. Дарвіна знаходились під сильним впливом думок Ламарка, рівно як і натурфілософських положень про еволюцію у творах свого діда Еразма Дарвіна (1731-1802). В основу теорії Дарвіна покладено дві засадничі ідеї – випадкове відхилення (яке пізніше назвали випадковою мутацією) та природний добір. Поштовхом до виникнення такої теорії стало емпірично обґрунтоване припущення, що усі живі організми пов'язані спільним походженням. Усі форми життя мають походження від певних загальних предків, пройшовши шлях безперервних відхилень у розвитку упродовж мільярдів років геологічної історії.

У такому еволюційному процесі виникає значно більше різновидів, ніж здатних вижити. Тому маса особин зникають через природний добір. Проте деякі змінені особини виживають і продовжують свій рід у нащадках. На даний час ці засадничі ідеї докладно описані і емпірично підтверджені величезною масою свідчень з класичної та молекулярної біології, палеонтології й стратиграфії тощо. Жоден з поважних дослідників не ставить їх під сумнів, так само як не ставиться під сумнів факт падіння предметів на землю, хоча теорія гравітації й досі не є досконалою.

Розбіжності між класичною теорією еволюції та новою теорією, що народжується, зосереджені навколо динамічних явищ еволюції, тих механізмів, через які здійснюються еволюційні зміни. Відкриття Грегора Менделя про закріплену у нащадках спадковість відіграло не тільки вирішальну роль у становленні теорії еволюції, але й сформувало нове поле досліджень у XX ст. Це було вивчення спадковості через пізнання хімічної та фізичної природи генів.

З комбінації дарвінівської ідеї про поступові еволюційні зміни та з відкритої Менделем стійкості спадковості синтезувався напрямок, відомий як неодарвінізм. Згідно неодарвінської теорії, усі еволюційні варіації є наслідками випадкових мутацій, тобто випадкових генетичних змін, за якими настає черга природного добору. Наприклад, щоби вижити у холодному кліматі, тварина не відповідає на цю потребу відростанням вовни, натомість має широкий спектр випадкових генетичних змін, серед яких особини, що мають появу густої вовни, виживають і народжують нащадків. Отже, на думку багатьох генетиків лише випадковість лежить у витоків усього новонабутого серед усіх населенців біосфери.

Естетичні аспекти експонування еволюції

Природничі музеї, що утворювалися у XIX ст. по усій Європі, становлять разом з музеями мистецтв, академіями, галереями важливий елемент міського життя, створюють публічну сферу спілкування людей освічених і наділених смаком, пов'язуються з освітленими та чистими вулицями цивілізованого суспільства, яке дає людині фізичне здоров'я і комфортне життя. Ці музеї належать до інституцій високої культури – через участь у залученні людини до просвіти, вписуючись до культурної реформи суспільства. Створення музейних колекцій, наукових і публічних виставок одночасно формує також новий тип репрезентації, у даному випадку – це відкриття доступу до приватних колекцій заможних

людей, що ефектно репрезентує буржуазне суспільство. На тлі цих процесів наука дістає належну зацікавленість, а музей природи, будучи закладом науковим, з набором лабораторій, проведенням пошукових експедицій і виконанням дослідницьких програм, є місцем, де наслідки природознавчих досліджень представляються громадськості.

Експонування колекційних зібрань – це експонування самого себе. Якщо фонди приватних кунсткамер забезпечували колекціонерів науковий престиж, задоволення та розвагу, то у музеї вони ототожнені з авторитетом науки, виконують освітянську місію, є свідченням місіонерських впливів, технічних можливостей, полем поширення наукових та політичних теорій. Цей новий музейний контекст експозиції і експонатів стає вирішальним щодо характеру процесів естетизації процесів, що у ньому відбуваються. У природничому музеї емпірика експонатів використовується до ілюстрації теорії, яка відтак набуває вигляд оповідання, природа показується як історія розвитку видів.

Еволюційний спосіб показу природи сформований упродовж останніх півтора століття. Нагромаджені перед цим фонди живої та неживої природи були класифіковані, а на їх підставі формулювалися тези стосовно початків життя на Землі, вимирання видів, засад життя організмів, процесів успадкування ознак. Класифікаційні системи К. Ліннея, Ж.-Б. Ламарка, Ж. Кюв'є становили стабільний модифікований простір. Власне праці Кюв'є знаменували переломний момент, коли відбувся перехід від таксономічного до синтетичного розуміння життя. Те, що піддається візуальному сприйняттю, дістало зв'язок з функціями організмів. Систематика видів, яка вписується у стратегію картезіанської корпускулярної онтологічної системи, обіймає вектор часу, який також дістає експонування у еволюційному контексті.

В класичному природничому музеї панує картезіанське бачення світу. У ньому наука, заступаючи теологію і метафізику, об'єднує людське пізнання. Одночасно у тому самому раціоналізованому просторі, у який вміщені експонати, проглядається місія розуму, яка є разом з тим місією самого музею, ілюстрацією розвитку знання – через діалектику Духа, герметичку сенсу, емансипацію предмету, а тим самим виступає показником дієздатності принципів самої науки. Музей виступає відтак місцем взаємодії науки і відвідувача (глядача), а побудова панорами науки, у якій втілюється успадкування незмінних вартостей, робить її саму

дуже вірогідною. Однак правила такого діалогу, що є визначеними у категоріях науки, є підпорядкованими до рамок вже наукових дискусій. Тому взаємодія "експозиція-глядач", що відбувається у музейному середовищі, є визначеною саме через такі дискусії.

Хоча предмети природи і твори мистецтва залишаються розділеними, але як для одних, так і для других чинником співвідношення є картезіанський характер простору музею: універсальний і раціоналістичний. Однак у науці Картезіуса (Декарта) вселенська матерія пов'язана з ідеєю осмислення та уявлення, тому простір, представлений у предметно систематизований спосіб, як наслідок певного знання, обіймає також простір, що пізнається уявно, є суб'єктивним і позбавленим математичного ладу, що дає свободу для припущень та міркувань.

Прикладом подібної організації музейного простору є експозиція Природознавчого музею Відня, яка демонструє класичний консерватизм, спричинений обмеженнями, пов'язаними з тим, що сам музей за австрійським законодавством є історичним пам'ятником. Сама експозиція цього музею становить пам'ятку музейного планування другої половини XIX ст. Тому еволюція тут представлена через систематику організмів і трактується як дивовижний, але тим не менш, цілковито природний процес.

Варто звернутись до представлення еволюції, яке мало місце у стінах Державного природознавчого музею НАН України у Львові. Очевидно, що ситуація тут дуже подібна до Віденського музею. Так само, експозиція бере початок від першої половини XIX ст., навіть унікальні музейні вітрини і шафи на замовлення засновника музею графа В. Дідушицького були виготовлені тими ж віденськими майстрами! Експозиція В. Дідушицького вважалася одною з найкращих і найбагатших серед природничих музеїв Європи. Головною особливістю музею В. Дідушицького були регіональність та наявність археологічної та етнографічної експозицій. Це створювало неповторну ауру музею, яка приваблювала усіх без винятку відвідувачів – від пересічних жителів Галичини до шляхетних гостей м. Львова, аж до цісаря Франца-Йосифа I.

Ефект антропічного доповнення експозиції В. Дідушицький використав пізніше під час представлення Галичини на Всесвітніх виставках у Відні (1873) та Парижі (1878). Такий підхід на той час був настільки незвичним, що викликав загальне захоплення і був відзначений золотими та бронзовими нагородами. Включення людського чинника до природничої експозиції (яке сьогодні

назвали би скансеном), настільки володіло уявою В. Дідушицького, що він закріпив у плані на майбутнє розвинути свій музей до статусу Музею людини. Це приклад дивовижної інтуїції В. Дідушицького, який таким чином передбачав прихід парадигми біосферного мислення, формування людської етики на засадах глобальних законів природи.

Еволюційний аспект музейного природознавства у Львові підсилюється з появою у 1884 р. у стінах Львівського університету унікальної експозиції Зоологічного музею, створеної професором Б. Дибовським на основі рідкісних матеріалів, зібраних ним на просторах Східного Сибіру, Центральної Азії та Камчатки. Ця експозиція збуджувала цікавість до різноманітності тваринного світу, спонукала до пошуків пояснень причин цієї різноманітності. Не випадково спадкоємець Б. Дибовського на кафедрі зоології та по Зоологічному музею Львівського університету, проф. Й. Нусбаум-Гілярович (1859-1917) вважався одним з провідних еволюціоністів свого часу.

Еволюційна теорія у цивілізаційному потоці гносеології

Сучасна теорія еволюції значно відрізняється від початкових положень дарвінізму. Дехто з найбільш радикальних вчених взагалі готовий проголосити "помилковість" дарвінівського вчення. Це все одно, що не визнавати древні манускрипти через те, що вони не відповідають вимогам сучасної граматики і сучасного лексикону, та ще й не набрані на комп'ютері. Дарвін дав перший поштовх, а як ідея розвиватиметься далі – від нього вже не залежало.

На відстані у півтора сторіччя вчення Дарвіна про еволюцію інколи губиться за більш модернізованими та більш агресивно впроваджуваними новітніми концепціями. Дехто навпаки, схильний думати, що Дарвін раз і назавжди закріпив фундамент і змушував споруду еволюції. Загальний план має залишатись незмінним, хіба слід "довершити" теорію новітніми генетичними досягненнями та "удосконалити" класичні трактовки спричиненості чи стохастичності явища еволюції.

Кожен, хто брав до рук "Походження видів", не міг не зауважити вкрай непевну тональність Дарвіна. Він як ніхто інший знав, що сама по собі ідея еволюції далеко не нова. Пізніше історики науки з'ясували, що у Дарвіна було щонайменше три попередники, які намагалися розгорнути ідею еволюції у концепцію практично у тих самих категоріях. Дарвін виявився

виразником нового менталітету, що народжувався у нетрях новоявлених технократичних стосунків західної цивілізації. Зародження нового мислення вимагало нових ідей щодо розвитку світу, зокрема живої матерії. Суспільству потрібні були нові критерії вартості природи та можливості керувати цими вартостями. Людство чи не вперше відчуло у XIX ст. свою здатність панувати над природою, підкоряти її механізми і ресурси під свої потреби. Такий картезіанський підхід дивним чином поєднувався з відомим англійським консерватизмом. Стрімкий розвиток машин і технологій аж ніяк не похитував ортодоксальних традицій та біблійних засад у трактуванні генеалогії живих істот. Перша риса картезіанської моделі світу – це повне психологічне протиставлення людини та природи. Картезіанство визнає абсолютну вартість людського розуму, яка перевершує вартість решти природи, позбавленої нібито внутрішнього світу. Тому етичні сумніви щодо таких дій, як препарування тварини, чи руйнування екосистеми заради блага людини легко долаються. В цьому полягає друга риса картезіанства – об'єктне сприйняття природи.

Кінцевою метою пізнання картезіанство проголошує панування людини над природою, навіть у проблемі її збереження. Природу слід охороняти з позицій корисності для людини. Абсолютний прагматизм є наступною рисою картезіанства. Як це не дивно, наука унаслідувала релігійну уяву про богообраність людини, відсунувши божий чин поза свої межі. Природа розглядається у категоріях ринку та прогресу, без будь-якої самочинної вартості. Ця риса відчуження від природи знаменує входження до епохи екологічної кризи. Антропоцентрична екологічна свідомість, що домінує в сучасній західній цивілізації, має конкретні культурно-історичні витоки.

Праця Дарвіна місцями нагадує безкінечну промову перед судом присяжних, коли важливо довести не досконале формулювання концепції, а переконати їх в самому існуванні еволюції. Дискусії, породжені його книгою, не вщухли й до сьогодні. Переворот у суспільній свідомості перевершив за наслідками звершення таких велетнів, як Коперник та Ньютон. Адже ж йшлося про найсвятіше – незбагненність живого. Дарвіну вдалося донести до суспільства думку про те, що світ живого виник на Землі природним шляхом через тривалий розвиток організмів. Ці зміни відбувалися у такому спрямуванні, що внаслідок еволюції,

також природним шляхом, виникла й людина, неначе як завершальна ланка процесу. Добре помітно, що Дарвін уникає обговорення виникнення життя, а також проблем стосовно людини, коли еволюція трансформується до рівня історичного процесу. Як чесний дослідник, не маючи емпіричного матеріалу, він залишає питання, які не мають відповіді, поза обговоренням. До речі, такої ж позиції дотримувався й В. Вернадський у своїй "Біосфері".

Дарвінівська концепція якби зняла "табу" з проблеми розвитку й породила лавиноподібний масив концепцій і теорій, пов'язаних з еволюцією. Багато чого з цього спадку відсіялося, але з'являлись і справжні відкриття, які або підтверджували, або надавали подальшого поштовху теорії еволюції. Відбувався процес синтезу базисної дарвінівської ідеї з доктринами і розділами біології, які феноменально просунулися у пізнанні механізмів розвитку живої матерії. З появою тектології О.О. Богданова, а пізніше кібернетики Н. Вінера та теорії систем Л. фон-Берталанфі, А. Лоткі-В.Вольтерра, І. Пригожина стало можливим методологічно зв'язувати у єдине ціле уявлення про структуру, функціонування та розвиток живих систем. Кінець 60-х років минулого століття відзначився принциповим переходом до системного погляду на явище еволюції. Це відбилося на поглядах провідних еволюціоністів світу. У країнах Заходу серед інших слід назвати Е. Майра, Ф.Х. Айала, Дж.У. Валентайна, Р.К. Левонтина, Е. Нево. У 1969 р. (знову дев'ятка наприкінці дати) були опубліковані класичні праці І.І. Шмальгаузена, М.В. Тимофєєва-Ресовського, М.М. Воронцова, А.В. Яблокова, за якими увійшов до вжитку сучасний тезаурус синтетичної еволюційної теорії. Не менш важливим в цьому ж році було проголошення С.С. Шварцем ідеї про евристичність подальшого синтезу теорії еволюції з екологією.

У часі це передувало появі у 70-х роках перших ідей Гайя-теорії Дж. Лавлока та Л. Маргуліс. На думку Лінн Маргуліс неодарвінізм не був здатний відповісти на запити теорії еволюції не лише через застарілі редукціоністські поняття, а й через використання неадекватної математичної мови. "Мова життя – це не просто звичайна арифметика і алгебра – твердить Маргуліс, – мова життя – це хімія. Неодарвіністам бракує відповідних знань, наприклад, у мікробіології, біології клітин, біохімії чи екології мікробів".

Одна з причин того, що у наш час провідні еволюціоністи не володіють належним лексиконом для опису еволюційних змін, на

думку Л. Маргуліс, криється у додержанні зоологічної традиції вчених, які у більшості звикли мати справу лише з невеликою, порівняно недавньою частиною еволюційної історії. Новітні дослідження у галузі мікробіології безсумнівно вказують на те, що головні напрями еволюційної творчості сформувалися задовго до того, як у біосфері з'явилися тварини.

Великі досягнення молекулярної біології, які часто звуть "розгадуванням генетичного коду", звелися до тенденції зображувати геном у вигляді лінійного ланцюга незалежних генів, кожен з яких відповідає конкретній біологічній ознаці. Проте було показано, що окремий ген здатний впливати на широкий спектр ознак і навпаки, часто одна лише ознака спричиняється множиною генів. Отже, залишається таємницею, як такі складні структури, як око або квітка, могли розвинути через послідовні мутації окремих генів. Нагальна необхідність вивчення координуючої та інтегруючої діяльності усього генома очевидна, проте цьому стоїть на заваді метафізичний світогляд, що панує у традиційній біології. Лише останнім часом біологи сприйняли розуміння генома живого організму, як найглибшим чином переплетеної мережі і почали вивчати діяльність цієї мережі виходячи з гіперсистемної точки зору.

Вражаючим проявом генетичної цілісності став тепер вже ґрунтовно підтверджений факт, що еволюція не завжди здійснювалася у вигляді безперервних поступових змін, спричинених тривалими ланцюгами послідовних мутацій. На підставі викопних матеріалів стає зрозумілим, що упродовж усієї еволюційної історії траплялися тривалі періоди стабільності, або стазису, які не відмічені генетичними відхиленнями, а згодом ці періоди змінювалися раптовими різкими переходами. Причому ці переходи не були зумовленими випадковими мутаціями, а мали ознаки нового упорядкування генів, до якого відбір лише спричинився.

За Гайя-теорією, у реальному живому світі у всій його цілісності, еволюція не може бути обмеженою пристосуванням організмів до оточуючого середовища, оскільки це середовище саме формується мережею живих систем, здатних до пристосування та творчості. За таким підходом кожен пристосовується до кожного – це коеволюція. За словами Дж. Лавлока, еволюція живих організмів настільки тісно пов'язана з

еволюцією оточуючого середовища, що разом вони становлять єдиний еволюційний процес.

Для тих, хто знайомий з теорією біосфери В.І. Вернадського, ці слова не є одкровенням. Адже ще у 20-х роках минулого століття автор "Біосфери" писав, що еволюція організмів на Землі почалася відразу у ценотичній формі. Це явище суто системне, а ніяк не елементарне. У глобальній системі живе й неживе настільки нероздільні і взаємозалежні через глобальний кругообіг, перенесення речовин та обмін інформацією, що традиційне уявлення про довкілля, як про сукупність зовнішніх чинників, до яких вид змушений пристосовуватись через адаптації та еволюцію, виглядає однобічним і вузьким поглядом із середини, з пункту бачення популяції та виду, та ще й у обмежених часових рамках, адекватним лише для масштабів існування конкретних таксонів та окремо обраних типів екосистем.

Хоча ототожнення Землі з організмом Д. Лавлок визнав лише популяризаційною метафорою, але ця метафора дозволила йому розвинути ідею біосфери до логічного рівня дуже великої геосистеми з властивостями саморегуляції та самовдосконалення. Він створив емпіричний базис для методологічного переходу від ієрархічного трактування управління (кібернетична схема) до мережевої організації самокерованих компонентів глобальної цілісності, охоплюючи й людське суспільство.

В еволюції життя на Землі вирізняють три досить місткі епохи, кожна з яких охоплює часовий період від одного до двох мільярдів років і складається з кількох окремих стадій.

Перша епоха – передбіотична, упродовж якої формувалися умови для виникнення життя. Вона тривала один мільярд років – від формування Землі до виникнення початкових форм життя, перших клітин. Це близько 3,5 млрд. років тому.

Друга епоха – що тривала повних 2 млрд. років – це епоха мікрокосму, коли бактерії та інші мікроорганізми винайшли усі базові процеси життя і сформували глобальні цикли зворотного зв'язку для саморегуляції системи Гайі.

Третя епоха – близько 1,5 млрд. років тому, упродовж якої в основному сформувалися сучасний вигляд поверхні Землі та її атмосфера. Мікроорганізми заповнили повітря, воду і ґрунт. Угрупування мікробів у циклічний спосіб переганяли по усій планетарній мережі гази і поживні речовини, чим вони зайняті й на сьогодні. Тим самим були створені умови для переходу до третьої

епохи життя – макрокосму, епохи еволюції крупніших форм життя, включаючи й рід людський.

З часового співвідношення проявів ускладнення життєвих форм з усією очевидністю виступає велетенська роль царства мікроорганізмів в еволюції біосфери. У невимірно довгий період панування бактерій, як єдиної форми життя на Землі, відбувався безперервний та надзвичайно прискорений (через короткі цикли життя) генетичний обмін за допомогою вірусів та плазмід. У такий спосіб прадавнє бактеріальне угруповання, маючи організацію єдиної тканини, у вигляді живої плівки заселяло поверхню Землі, й панувало упродовж трьох мільярдів років.

Біосфера (або ціла Гайя-система) виступає самовартісним явищем і не може бути підвладною людині. Навпаки, людина має усвідомити, що вона є частиною живого тіла Гайї, що її стан є й його буття. Найефективнішою турботою про людину є турбота про стан біосфери. Технократичний захист природи (на підставі кібернетичної регуляції) не має перспективи. Чим більше ми дбаємо про добробут людини, як біотичної популяції, шляхом науково-технічного прогресу, тим гіршим робимо довкілля для решти видів, відтак через певний час й для самих себе. У просторі біосфери усі види мають системний сенс і досягли його через тривалу коеволюцію багаторівневого симбіозу. Як свідчить палеонтологія, усі види, що порушували гармонію з довкіллям, робили його непридатним для нащадків, і разом з іншими еволюційно непристосованими відмінами зникали зі складу живого населення планети. Людина, кидаючи виклик Гайя-системі, мусить бути свідомою про неминучу поразку, оскільки буде боротися сама із собою.

Людина мусить, зберігаючи свою незалежність від природи, здобути через технічний прогрес, подолати психологічне протиставлення з нею, знову навернутись до розуміння своєї нероздільності з природою, сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів у справі взаємодії, встановити баланс між прагматичною та непрагматичною взаємодією з ними. Тобто запровадити відповідні етичні критерії у стратегію виживання та природокористування. Як висловився Е. Фромм, засадничою особливістю існування людини є її вихід зі сфери інстинктивної адаптації, тобто поза межі природи. Проте після такого розриву, повернення до стану єдності з природою не можливе навіть за великого бажання. Людина має йти лише уперед, розвиваючи свій

розум, знаходячи нові гуманізовані можливості гармонії, на заміन незворотно втраченої долюдської гармонії. Якщо не шукати цих можливостей, людина залишиться безпорадною перед силами відчуженої природи та прагматичного відчуженого суспільства. Імовірно, що розум, яким наділена людина, й становить ту еволюційну надію на подолання самотності серед безпристрасного довкілля.

Сприйняття теорії еволюції – це єдино можливий шлях до сприйняття парадигми біосферного мислення, коли біотична еволюція є системною передумовою історії соціального розвитку. Роль природничих музеїв у справі формулювання та впровадження новітньої еколого-етичної парадигми важко переоцінити. Рівень громадської свідомості має бути підготовленим до сприйняття не лише інформаційних, але й моральних цінностей природи. Таке сприйняття формується двома шляхами. Перший шлях – це набуття знань і науковий пошук. Другий же ж – безпосереднє сприйняття еколого-етичних цінностей, як елемент духовного розвитку, згідно психофізичної матриці суспільної поведінки. В цьому сенсі природничий музей постає істинним храмом науки, де особистість вступає у духовний контакт з царством природи. На таку місію скеровує музейників-природничників й звернення підрозділу ЮНЕСКО наступного змісту:

**Декларація про еволюцію
Генеральної асамблеї ICOM-NATHIST
Москва, 11 червня 2008 р.**

ICOM-NATHIST визнає еволюцію як найкраще сучасне роз'яснення того, як розвинулося сучасне різноманіття.

Має місце лише єдина незаперечна суто наукова думка про те, яким чином життя розвивалося на нашій планеті, і яка представлена з усією очевидністю у формі науково-природничих колекцій.

ICOM-NATHIST схвалює вивчення еволюції шляхом висвітлення минулого, сучасного та майбутнього у природничо-наукових колекціях, та підтримує ідею публічного представлення еволюційних ідей.

**УМОВИ ЗБЕРІГАННЯ НОМЕНКЛАТУРНИХ ТИПІВ
ТВАРИН У КОЛЕКЦІЯХ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ**

Р.Й. Годунько

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: godunko@seznam.cz*

У 4-му виданні Міжнародного кодексу зоологічної номенклатури (МКЗН, 2000) проблемі збереження номенклатурних типів приділено фрагментарну увагу. У рекомендації 72F та, частково, рекомендації 74D, наведено перелік умов, яких слід дотримуватись при зберіганні типових екземплярів, роботі з типами та поширенні інформації (публікації) про них.

Виконання цих рекомендацій, а також будь-які заходи, що спрямовані на збереження у належному стані номенклатурних типів – одна з найважливіших функцій природничо-музейних колекцій, котра безпосередньо пов'язана з забезпеченням стабільності зоологічної номенклатури.

Створення оптимальних умов для зберігання зоологічних матеріалів, котрі мають статус "типів", можливе в межах спеціалізованих закладів (музеї або науково-дослідні інститути, до складу яких входять підрозділи зі зберігання та наукового опрацювання колекцій), при беззаперечному дотриманні наступних рекомендацій:

- 1) забезпечення оптимального режиму зберігання колекційних матеріалів у фондосховищах з використанням новітніх технологій та сучасних методичних розробок;
- 2) забезпечення точного маркування усіх наявних у колекції типів;
- 3) забезпечення обліку та звітності про кількісний і якісний стан колекцій типових матеріалів;
- 4) збереження (дублювання) інформації про наявні у колекції номенклатурні типи на різних носіях інформації, створення баз даних;
- 5) поширення серед спеціалістів інформації про наявні у колекціях номенклатурні типи шляхом опублікування їх списків;
- 6) налагодження співпраці зі спеціалістами, котрі здатні забезпечити (за необхідності) фахову роботу з номенклатурними типами;

- 7) створення умов для доступу спеціалістів до роботи з типами, за беззастережного дотримання усіх положень інструкцій по роботі з науковими фондами;
- 8) проведення робіт з поповнення колекцій новими надходженнями номенклатурних типів за рахунок:
 - а – передачі типових серій авторами описаних видів;
 - б – закупівлі колекційних матеріалів;
 - в – обміну колекційними матеріалами.

Перспективними слід вважати розроблення рекомендацій зі зберігання типів рослин та мікроорганізмів у колекціях природничих музеїв, спираючись на відповідні положення Міжнародного кодексу ботанічної номенклатури та Міжнародного кодексу номенклатури бактерій.

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕТАЛОННИХ КОЛЕКЦІЙ ФАУНИ

І.Я. Капрусь

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: i-kaprus@mail.ru*

Будь-який музей цікавий насамперед своїми колекціями. Еталонну колекцію у природознавстві розглядають як різновид природничомузейної колекції, що представляє набір типових зразків окремих груп фауни, флори, мікобіоти, ґрунтів або неорганічних об'єктів. Отже, такі природничі матеріали є взірцем для порівняння з іншими об'єктами й основою для проведення їх типізації і класифікації. Зрозуміло, що не кожен музейну колекцію можна назвати еталонною. Таке музейне зібрання предметів з одного боку повинно відповідати певним критеріям нагромадження, опрацювання, зберігання і використання, а з іншого - нести вагому науково-пізнавальну, освітню і практичну цінність. До еталонних колекцій можуть належати номенклатурні типи і типові серії організмів, монографічні й авторські таксономічні зібрання фауни, генофонд зоопарків, зразки порід тварин тощо. Усі такі колекції є державним науковим надбанням і мають важливе міжнародне значення.

Більшість проблем, пов'язаних із збереженням еталонних колекцій фауни у нашій державі залишаються не вирішеними

впродовж тривалого часу, незважаючи на те, що вони неодноразово піднімалися авторитетними вченими. Одним із перших про ці проблеми в Україні заговорив акад. О.С. Вялов із сторінок "Палеонтологічного журналу" у 1966 р. У своїй праці "Про збереження опрацьованих палеонтологічних колекцій" він наголошував, що самі спеціалісти повинні прагнути до втілення у життя того, про що вони говорять на всіх наукових сесіях, але забувають у період між ними, доки самі не зустрінуться віч-на-віч із проблемою пошуку необхідних колекційних матеріалів.

Фауністичні колекції переважно збираються науковими працівниками у процесі вивчення обраного таксону і є матеріальним свідченням їх професійної діяльності і доказовою базою відповідної галузі знання. Однак, після завершення наукової кар'єри зоологів доля таких колекцій буває різною. Частина з них потрапляє на зберігання у музейні установи, проте значна частина або розпорошується серед спеціалістів або руйнується з часом. Якщо атрактивніші колекції хребетних тварин мають більше шансів на збереження, то зібрання мікроскопічних безхребетних зазвичай не мають нагоди проіснувати тривалий час. Крім того, складні методики консервації, ідентифікації і підтримання існуючих колекцій безхребетних тварин додатково знижують їхні шанси бути збереженими на тривалий історичний час.

Для прикладу можна згадати дрібних за розмірами представників ґрунтової фауни, що належать до класу Collembola. За 150-річний період вивчення цієї групи тварин в Україні різними авторами описано 83 нових для науки таксони, серед яких щодо 9 видів відсутня інформація про місце зберігання, а значить ці форми не існують як доказовий матеріал. Наголошуємо, що це безхребетні тварини, більшість з яких були описані за останні 20 років. Можна собі лише уявити масштаби втрат еталонних фауністичних матеріалів у різних напрямках зоології за останні півтори сотні років. Збереглися переважно типові матеріали тих таксонів, які потрапили у музеї. Бо саме такі установи у більшості випадків є відповідним місцем, де гарантується належне зберігання колекцій різних груп тварин.

Основною причиною виникнення проблем із збереженням еталонних колекцій фауни є низька професійна відповідальність самих учених, які через різні обставини не надсилають свої зоологічні матеріали на зберігання у спеціалізовані установи і насамперед - природничі музеї. Друга визначальна причина – відсутність нормативно-правової бази і професійного нагляду для

регулювання системи заходів щодо збереження еталонних фауністичних колекцій. З метою подолання зазначених проблем провідним музейним установам природничого профілю, зокрема Національному науково-природничому музею НАН України у Києві або Державному природознавчому музею НАН України у Львові, необхідно виступити з ініціативою щодо створення програми дій під гаслом "Національні еталонні колекції фауни" і послідовно втілювати їх у наукове середовище. На нашу думку, така програма дій повинна включати кілька етапів.

На першому з них доцільно провести інвентаризацію усіх фауністичних колекцій в Україні і визначити перелік музейних чи освітніх установ, на базі яких повинні зберігатися і формуватися еталонні колекції. Функцію зберігання еталонних колекцій фауни у державі повинні виконувати центральні і найбільші регіональні установи природничого профілю, бо у них є найбільше наукових, фінансових, технічних і інших необхідних для цього ресурсів. Список визначених установ повинен бути законодавчо затвердженим і доведеним до відома усіх організацій, які пов'язані з науковою діяльністю (академічні й освітні інституції, природоохоронні заклади, товариства, комісії, комітети, центри і т. п.). Такі установи обов'язково повинні увійти до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Далі необхідно розробити положення про національні еталонні колекції фауни, де визначити характеристики фауністичних матеріалів, які можуть бути віднесені до еталонних, порядок створення, формування, зберігання, використання та державного обліку таких зоологічних зібрань, а також ввезення їх в Україну і вивезення за кордон. Частково ці проблеми намагається вирішити Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, яке нещодавно підготувало проект "Правил створення, поповнення, зберігання, використання, відчуження та державного обліку зоологічних колекцій ..." і розмістило його в Інтернеті. Однак, на нашу думку, координацією роботи щодо створення еталонних колекцій фауни і контролем за їх зберіганням повинна займатися спеціально створена державна комісія з питань еталонних колекцій фауни при Національному науково-природничому музеї НАН України у Києві або іншій провідній науковій організації.

Наступним кроком повинно бути визначення обсягів адресної фінансової допомоги ключовим установам, які є осередками зберігання еталонних колекцій фауни, вирішення проблем

забезпечення їх кваліфікованими кадрами, обслуговуючим персоналом і матеріально-технічними засобами. Частково така робота вже виконується у рамках державної програми підтримання наукових об'єктів, що становлять національне надбання. Найгостріше сьогодні стоїть питання щодо збереження типових матеріалів фауни. На жаль, в Україні не визначено ключових установ, до яких в обов'язковому порядку повинні надсилатися типи нових для науки таксонів, які описані українськими вченими, а також недостатньо публікуються каталоги наукових колекцій фауни і мало популяризуються такі природничі зібрання. На нашу думку, авторитетними і надійними центрами зберігання типових матеріалів можуть бути Національний науково-природничий музей НАН України у Києві і Державний природознавчий музей НАН України у Львові.

Для забезпечення такими матеріалами визначених установ необхідно зобов'язати редакції наукових журналів, спеціалізовані вчені ради, рецензентів наукових праць, а також адміністрації відповідних організацій контролювати процес надходження типів на зберігання шляхом отримання підтверджувальних документів, якщо були описані нові для науки таксони тварин. Можна просити Вищу атестаційну комісію України розглядати типові матеріали, що надіслані до відповідних музеїв на зберігання, як факт впровадження наукових результатів у практику природничої музеології. Потрібно активніше підтримувати видання спеціальних музеологічних видань, а також створення інформаційних вебсайтів, що присвячені опрацюванню і популяризації окремих еталонних колекцій фауни.

Зрозуміло, що запропоновані заходи є складними до виконання за короткий період часу і не все залежить від зацікавленості певного кола осіб чи організацій. Найважливіше щоб самі зоологи усвідомили необхідність залишити після себе наукову спадщину у вигляді бодай однієї еталонної музейної колекції.

ЕТАЛОННІ ЗООЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ – БАЗОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ДОКУМЕНТУВАННЯ БІОТИЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

А.С. Сусуловський

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: susulovsky@mail.ru*

Останні десятиліття позначились значним зростанням інтересу до проблем біотичного різноманіття. Лавиноподібно зростає кількість публікацій, проводяться сотні наукових конференцій. Проте цей процес парадоксальним чином поєднується зі зменшенням числа таксономів і падінням інтересу до систематики, що стає очевидною світовою тенденцією. Її слід вважати дуже негативною, оскільки виникає дисбаланс між дослідженням типологічного та філетичного аспектів різноманіття. Але щоб бути справді вагомою, будь яка типологічна інформація повинна адресуватися конкретному видові, що є базовою структурною одиницею біорізноманіття. Без такої адресації, що передбачає точну ідентифікацію організму, який досліджується, суперечки довкола проблем біорізноманіття носитимуть значною мірою схоластичний безпредметний характер.

В умовах зменшення кількості споживачів таксономічної інформації на тлі глобальної економічної кризи найбільш вразливою ланкою в ланцюзі етапів отримання і збереження даних з таксономічного різноманіття біоти стають систематичні зоологічні колекції, оскільки вони для свого нормального функціонування потребують постійної уваги кваліфікованих технічних виконавців та значних фінансових ресурсів на підтримання оптимального режиму фондосховищ та реконсервації об'єктів зберігання. Для систематики колекції є необхідним інструментом досліджень, оскільки вся отримана в процесі роботи інформація, що пізніше знаходить своє вираження в нових класифікаціях, впливає з порівняння екземплярів з метою виявити специфічні для конкретного таксону ознаки.

Результат цієї роботи має принципове значення і для фахівців інших галузей біології, даючи їм можливість точно встановити положення об'єктів своїх досліджень в системі царства тварин. Оскільки колекції є основним елементом документування таксономічного різноманіття, гостро постає проблема оптимізації формування, зберігання та наукового опрацювання зоологічних колекцій. Як показує практика, колекції, що є власністю приватних осіб, а також освітніх чи науково-дослідних інституцій, для яких робота з формування колекцій не є основною, значною мірою підлягають впливу випадкових чинників і ризик безповоротної втрати унікальних матеріалів, на збір яких витрачалися значні ресурси, є досить високим.

Для України найбільш прийнятним є депонування колекційних матеріалів в музеях, як установах, для яких традиційно формування та зберігання колекцій є однією з основних форм діяльності, що достатньо детально регламентується внутрішніми та загальнодержавними документами. Сприяти поглибленню та структуризації наших знань про таксономічне різноманіття біоти України буде створення еталонних колекцій окремих систематичних груп царства тварин. Такі колекції необхідно формувати на базі наукових підрозділів музеїв, які спеціалізуються на дослідженні цих груп. Фахівці таких підрозділів повинні мати чітку програму набуття матеріалу з пріоритетом інтенсивного колектування та обмінів по обмеженому колу груп, оскільки надміру широке охоплення призводить до розпорощення ресурсів і не дає можливості досягнути глибини, необхідної для проведення монографічних досліджень.

Еталонні колекції повинні включати матеріали, що мають унікальну цінність, становлячи основу опублікованих досліджень, а також матеріали, верифіковані спеціалістами високої кваліфікації, і структурно поділятися на дві частини. Найважливішу частину її повинна становити колекція еталонів у номенклатурному розумінні, тобто типових екземплярів, як офіційних стандартів назв видів, а саме голо-, лекто- та неотипів, а також екземплярів, що потенційно можуть стати такими після певних таксономічних процедур – син-, пара- та паралектотипів. Міжнародний кодекс зоологічної номенклатури постановляє, що вони "повинні розглядатися як загальнонаукове надбання" і низкою рекомендацій встановлює відповідальність за їх зберігання.

Всі типові екземпляри видів, що описуються, необхідно якнайшвидше, бажано одночасно з опублікуванням, передавати до музеїв, які забезпечать їх збереження та відповідний режим доступу до них науковців-систематиків. Типові екземпляри слід зберігати окремо від загальної наукової колекції, в умовах, що унеможливлюють різного роду пошкодження. Вони повинні маркуватися особливими, добре помітними етикетками і вноситися до спеціальних каталогів, щоб полегшити посилання на них у літературі. Типи в колекції рекомендується розташовувати в алфавітному порядку за видовими назвами.

Іншу частину еталонної колекції повинна становити видова колекція, в якій кожен вид представлений серією незміщених вибірок з популяцій чи клонів, які б у сукупності характеризували

різні аспекти його мінливості. В ідеалі вона повинна включати особини обох статей та всіх стадій розвитку, що стає необхідним у випадку, коли найважливіші диференційні ознаки є у однієї зі статей, наприклад самців, чи однієї з личинкових стадій.

Видова колекція повинна бути розташована відповідно до однієї із загальновизнаних класифікацій, а послідовність родів, родин та вищих таксонів в ній логічно стандартизована. Бажано, щоб еталонна колекція екземплярів була доповнена цифровими базами даних, що зосереджували б максимально повну інформацію про види, які вона містить, наприклад, зображення фіксованих особин і прижиттєві фото- та відеозаписи, сліди життєдіяльності, сировинні результати морфологічних, гістологічних, цитологічних досліджень, що безпосередньо не ввійшли до публікацій та багато іншого, і складала з ними єдину інформаційну систему таксономічних даних.

НАУКОВА ЦІННІСТЬ МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

О.П. Кучинська, І.О. Одукалець, М.М. Рябий

**Національний природний парк "Подільські Товтри",
м. Кам'янець-Подільський, 32300, вул. Польський ринок, 6,
E-mail: npptovtry@mail.ru*

Основними напрямками національної музейної політики є:

- збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність; повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами;
- забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв;
- сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи; підтримка і розвиток мережі музеїв;
- забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;
- бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку.

Хмельниччина – один з наймальовничіших куточків України. Поряд з Кримом та Карпатами вона належить до числа найбільш перспективних рекреаційних зон нашої країни. Сприятливі природно-кліматичні умови, різноманітність ландшафтних територій, цілющі джерела мінеральних вод, численні пам'ятки природи, історії і культури створюють об'єктивні умови для організації та розвитку тут широкої мережі лікувально-оздоровчих закладів, масового відпочинку та туризму.

З урахуванням унікальності та цінності природно-рекреаційних багатств Хмельниччини, на державні природоохоронні установи області (Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Хмельницькій області, національні природні парки "Подільські Товтри" (діючий), "Верхньобузький" і "Мале Полісся" (новостворені) та регіональний ландшафтний парк „Мальованка”) покладається велика відповідальність за їх охорону, раціональне використання та збереження природного середовища (флора, фауна, ландшафти) для наступних поколінь. Наявність природних ландшафтів з різноманітною флорою та фауною забезпечує постійний безпосередній контакт учнів із рослинним і тваринним світом своєї місцевості, що сприяє вивченню взаємозв'язків у природі. Територія НПП "Подільські Товтри" займає три адміністративні райони Кам'янець-Подільський, Городецький та Чемеровецький, де функціонують еколого-просвітницькі центри у Кам'янці-Подільському, Старій Ушиці та Китайгороді. Ці комплексні заклади містять у собі елементи музейної діяльності.

Тому сьогодні дуже гостро стоїть проблема екологічного виховання. І саме це питання займає чинне місце в роботі музею. Працівниками парку використовуються різні методи навчання: лекція, гра, диспут, круглий стіл, вікторина, аудіо- та відеосприймання матеріалу, а також суто музейні методи – постійні і тимчасові (виставки: стаціонарні і пересувні) музейні експозиції. Основну функцію в цих заходах виконує відділ науки НПП "Подільські Товтри".

У музейних кімнатах науково-екологічного центру НПП "Подільські Товтри" експонуються стаціонарні виставки "Палеонтологія" та "Тваринний світ Поділля", експонати яких на вітринах підкреслюють особливу цінність і значимість для рекреаційної галузі області її природного багатства.

Вабить око насичена оригінальними експонатами діорама, яка відображає перлину Поділля – Товтри – горбисте пасмо середнього Подністров'я з унікальним мікрокліматом, різноманітним рослинним та тваринним світом, джерелами лікувальних мінеральних вод, серед яких особливе місце відводиться Збручанським родовищам мінеральної води типу „Нафтуса”. Саме тут збереглася типова рідкісна флора і фауна, представлена в експозиції натурними експонатами.

Експозиція музею, що насичена різноманітними цінними експонатами, а також цікавими колекціями, зібраними в різних куточках земної кулі – один з тих рідкісних факторів навчання, який дає змогу уявити природні, історичні та сучасні процеси, їх зміну під дією антропогенного впливу.

Не абияке значення має те, що інформація відрізняється краєзнавчим аспектом: спостереження, які проведені на місцевих об'єктах природи, сприяють диференціації знань та спонукають до оцінки тієї чи іншої ситуації, що додатково стимулює дітей до запам'ятовування. Саме за такого підходу формуються уявлення про зв'язки у навколишньому природному середовищі. Таким чином, збирання та збереження цінних природних експонатів, ознайомлення з ними відвідувачів, надання знань з екології, формування екологічної культури та свідомості громадян – покликання працівників відділу науки.

Все більшою популярністю у музеї користується така форма музейної пропаганди екологічних знань як пересувні виставки. Враховуючи те, що не кожен педагог має змогу привести до музею своїх учнів (особливо дошкільнят, молодших класів), їм дуже зручно коли ми з експонатами завітаємо до їх навчального або виховного закладу. Тематика пересувних виставок пов'язана зі шкільною навчальною програмою, природно доповнює її. Звичайно, що інформація надана саме за таких умов швидко та надовго запам'ятовується і використовується слухачами.

У освітян викликають зацікавленість і тематичні вечори, ігри, змагання з використанням бліц-питань. Екологічні ігри роблять дітей активнішими, допомагають швидше засвоювати матеріали, ці знання застосовуються ними на практиці, в буденному житті сприяють розвитку екологічного мислення, спонукають до бачення певної екологічної проблеми та шляхів її вирішення.

Найпоширенішою музейною формою природоохоронної та екологічної освіти залишається лекція – це не сухий теоретичний

матеріал, а своєрідна екскурсія у живий світ природи, в який переноситься слухач за допомогою демонстрованих експонатів, слайдів, відео, карт, схем. Саме на базі музейних зібрань через різні форми експозиційної та науково-освітньої роботи відбувається цілеспрямоване передавання знань, формування світоглядних засад з позиції гуманізму та морального здоров'я, виховання етичних смаків у учнівської молоді.

ПРИРОДНИЧИЙ МУЗЕЙ В М. ГАЛИЧІ

В.В. Бучко¹, А.А. Бокотей²

*¹Галицький національний природний парк, вул. Галич-Гора, 1,
м. Галич,*

Івано-Франківська обл., 77100

*²Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
вул. Театральна, 18, E-mail: bokotey.a@gmail.com*

Ідея створення природничого музею в Галичі зародилася в 1998 р. під час святкування 1100-річчя першої письмової згадки про це давнє місто. Природничі фонди формувались упродовж 2000-03 рр. працівниками відділу охорони природи заповідних територій Національного заповідника "Давній Галич", а у 2004 р., під час святкування десятиріччя заповідника, в "Музеї історії давнього Галича" була відкрита експозиція "Природа Землі Галицької". Вона представляла три типи природних комплексів (лісові, водно-болотні та лучно-степові) у вигляді 4 закритих і однієї великої відкритої діорам, які займали площу 48 м². Колекція чучел і мокрих препаратів хребетних тварин налічувала 75 експонатів 63 видів; ентомологічна колекція – 98 видів, колекція мушель молюсків – 14 і палеонтологічна колекція – 12 експонатів. До складу експозиції також входили три стенди і 12 фотографій.

У 2006 р. музей був переміщений до головної садиби Галицького національного природного парку. На підставі угод про наукову та творчу співпрацю між Галицьким НПП, Державним природознавчим музеєм НАН України (м. Львів) та Національним заповідником "Давній Галич" розпочато реалізацію проекту з формування оновленої природничої експозиції. Наприкінці травня 2009 р. роботи були завершені. Сьогодні експозиція представлена у трьох залах площею 80 м².

Експозиція музею складається з чотирьох розділів:

"Загальні відомості про природу регіону" – тут висвітлюються: історія природоохоронного руху в регіоні; розташування парку в системі фізико-географічного районування; найцінніші об'єкти природно-заповідного фонду; історія розвитку тваринного світу; характеристика рослинного та тваринного світів; поширення рідкісних рослин і тварин; ландшафтна характеристика; пам'ятки неживої природи;

"Лучно-степові та петрофільні комплекси Галицького НПП" – наведені матеріали з поширення наскальних степів; охарактеризовано типових та рідкісних представників рослинного і тваринного світів;

"Водно-болотні комплекси Галицького НПП" – тут містяться матеріали про гідромережу регіону; охарактеризовано типових та рідкісних представників рослинного і тваринного світів водно-болотних екосистем;

"Лісові комплекси Галицького НПП" – наведені матеріали по різноманіттю лісових масивів; охарактеризовано типових та рідкісних представників рослинного і тваринного світів лісових екосистем.

Особливо привабливого вигляду музею надають діорами, котрі представляють заповідні куточки парку: "Камінь", "Урочище Вербівці", "Урочище Діброва", "Ставки", "Дністер", "Пом'ярки", "Галич-Гора". Діорами мають індивідуальне озвучення. Належне місце в експозиції посідають 10 настінних вітрин, 7 вітрин-столів і вітрина "Старий дуб", яка символізує значення старих дуплястих дерев для збереження тварин-дендрофілів, а також 3 великі панорамні та 22 менших фото рідкісних видів рослин. Важливою складовою експозиції є колекції, які представлені 640 експонатами (384 – належать Галицькому НПП, 146 – з фондів заповідника "Давній Галич" і 110 – з фондів ДПМ НАН України): *палеонтологічна* – 28 експонатів, рештки 27 видів тварин: відбитки мушель морських моллюсків (17), фрагменти кісток ссавців (9) і фрагмент скам'янілого дерева; *мінералогічна* – 13 експонатів; *зоологічна* (хребетні тварини) – 126 експонатів 103 видів: чучела ссавців (30) і птахів (68), муляжі риб (5); *ентомологічна* – 374 експонати 356 видів комах: лускокрилі (100), твердокрилі (244), прямокрилі (9), бабки (21); *експозиційний гербарій* – 76 видів рослин водно-болотних екосистем (23), лучно-степових (26) і лісових (27); *колекція гнізд з кладками птахів* – 23 експонати.

Перспективними напрямами розширення експозиції є формування колекції муляжів риб басейну Дністра (орієнтовно 50 видів), поповнення ентомологічної колекції, виготовлення діорам печери "Теплої" та "Джерела" й ін.

На подвір'ї адміністративного корпусу Галицького НПП функціонують: екзотаріум, де експонуються декоративні тварини, центр реабілітації диких тварин, дендропарк, експозиційні ботанічні ділянки, які в сукупності становлять єдиний еколого-просвітницький центр.

Музей "Природа Землі Галицької" розташований у зручному місці – на шляху туристичного маршруту "Кринос" (місце розташування давнього Галича) – "Старостинський замок" – "Центр Галича" і приваблює як місцевих мешканців, так і гостей міста. Також музей є потужною науковою базою для студентів вищих навчальних закладів природничого спрямування та учнів шкіл регіону.

ПАЛЕОНТОЛОГІЧНІ ЕКСПОНАТИ МУЗЕЮ "ПРИРОДА ЗЕМЛІ ГАЛИЦЬКОЇ" ГАЛИЦЬКОГО НПП

Р. Гнатюк¹, Л. Ковальська²

¹*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 78 000;*

²*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
вул. Чорновола, 1, м. Івано-Франківськ, 76 000*

Вивченням палеогеографічних умов Поділля (клімат, ґрунти, рослинність та тваринний світ) займались О. Адаменко, Л. Міщенко, В. Триснюк, М. Радванський (2003), Ж. Матвійшина, В. Осіюк, С. Медяник, В. Моток, Н. Сіренко (1996), А. Чернюк та ін. Територія цієї фізико-географічної області у межах парку не вирізняється детальністю палеогеографічних досліджень, зокрема, вивченням викопних решток тварин плейстоценової епохи. Тому вивчення природних пам'яток у давніх відкладах заслуговує на увагу палеогеографів. Об'єктом дослідження є залишки викопних тварин з геологічних відслонень на території Галицького національного природного парку, які були

там знайдені й експонуються в його Природничому музеї. Для дослідження було обрано найбільш презентабельні та уцілілі палеонтологічні знахідки тварин, що виявлені у різних за віком гірських породах як у Пригорганському (центральному) Передкарпатті, так і на Подільській височині. Збережені знахідки кісток викопних тварин можна розглядати як палеогеографічні пам'ятки давньої природи, а презентабельні фрагменти палеофауни, відібрані з різних за походженням відкладах, можуть у подальшому відтворити палеогеографічну реконструкцію умов їх існування.

Колекція палеонтологічних знахідок музею нараховує 19 од. зб. Більшість з цих експонатів передана музею на тимчасове користування з фондів ДПМ НАН України. Перші палеонтологічні знахідки датуються 1925 р. – скам'янілі рештки *Pectin leopoliensis* у відкладах крейди в с. Коростовичі. Пізніше (1938 р.) у с. Крилос у відкладах нижнього кампану були знайдені *Goniatites quadrata*. Найбільшу кількість палеофауни надала Галицька партія "Укргазу". Це – *Actinocamax verus* Mill (1950 р.) з відкладів сантону с. Маріямпіль; *Plicatula cf. Barroisi* (1952 р.) з кампану (мергель); *Ostrea incurva* Nilss – з крейди (мергель) біля м. Бурштин; *Goniatites quadrata* (1952 р.) у с. Пукасівці; *Inoceramus involutus* Saw з відкладів крейди (верхній коньяк) у с. Козино; *Nucula truncata* (1952 р.) з крейди (мергель) біля Галича, *Inoceramus pretoocensis* – (1952 р.) з сантону у с. Крилос. Пізніше були зібрані решта: *Liostrea boucheroni* (Cogn.) – (1961 р.) з відкладів кампану у с. Межигірці, *Micraster rogalae* Now. (1969 р.) з коньяк-сантиону у с. Дубівці тощо.

Останні експонати з'явилися у жовтні 2008 р. Розкопки проводили працівники наукового відділу Галицького НПП. Це одні з унікальних викопних знахідок на теренах парку – фрагменти кісток вимерлих плейстоценових ссавців родини слонових – мамонтів, знайдених на південно-східній околиці с. Дубівці Галицького р-ну, на лівому березі Дністра. Бивень цієї тварини розкопали на глибині близько 7 м. Його довжина – 80 см, а діаметр основи – 15 см. Зуб мамонта – знайдений на віддалі близько 70 м на південний захід від бивня на глибині близько 4 м. В експозиції музею представлені також зуби північного оленя, знайдені неподалік від бивня мамонта.

Територія у межах Галицького НПП здавна притягувала до себе первісних жителів Поділля, оскільки слугувала місцем для поселення біля головних водних артерій, наприклад, р. Дністер,

мала сприятливі умови для полювання, багату палеофауну. Палеонтологічні знахідки свідчать, що на цій території десятки тисяч років тому був різноманітний тваринний світ. Однак слід зазначити, що унікальні місця знаходження викопної фауни на території Галицького НПП ще не знайдені, і є підстави сподіватися, що вони приховують ще чимало цікавих матеріалів про життя тваринного світу доісторичної доби.

ПРИРОДНИЧІ КОЛЕКЦІЇ В ЗІБРАННІ ДОНЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Л.І. Нестеренко

*Донецький обласний краєзнавчий музей,
м. Донецьк, вул. Челюскінців, 189а, 83048, E-mail: slnester@mail.ru*

Донецький обласний краєзнавчий музей (ДОКМ) заснований у грудні 1924 р. і належить до найбільших краєзнавчих музеїв України. Фондове зібрання музею зберігає понад 130 тис. музейних предметів. Музейна природнича колекція почала складатися на початку 1950-х рр., коли разом із зразками продукції підприємств Донеччини до музею передавали зразки сировини – корисних копалин. Але початком утворення природничих фондів можна вважати 1956 р., коли до недавно створеного відділу природи була передана перша колекція – палеонтологічна. Вона була зібрана та сформована викладачами і студентами кафедри загальної геології Донецького індустріального інституту (нині Донецький національний технічний університет). Саме в 1956 р. обласний краєзнавчий музей одержав додаткове приміщення для створення експозиції відділу природи. Працівники відділу протягом багатьох років працювали над розширенням колекції, проводячи експедиційні збори у різних куточках Донецької обл., залучаючи до цієї справи фахівців та аматорів.

Велику допомогу у створенні ботанічної колекції музею в 1970-80 рр. надавав Донецький ботанічний сад НАН України (заснований у 1964 р.). За участю фахівців ботанічного саду були створені гербарії степової флори та деревних порід. Наприкінці 1970-х рр. АзНДІРГ (м. Ростов) передав до фондів ДОКМ гербарій водоростей Азовського моря, зібраних експедицією з вивчення

Азовського моря під керівництвом М.М. Кніповича (1929 р.). У 1987 р. на прохання працівників відділу природи ДОКМ Центральний науково-дослідний гірничо-розвідувальний музей Ленінграда передав колекцію провідної викопної фауни та флори Донбасу. До цієї колекції увійшли кілька зразків, що були зібрані на початку минулого століття видатними палеонтологами І.Ф. Шмальгаузен, М.Д. Залеським. Вивченням палеонтологічних решток на Донеччині займалися також такі відомі вчені як Ф.М. Чернишов, М.М. Яковлев, Б.К. Ліхарев, Б.І. Чернишов, М.Д. Ротай, Д.Є. Айзенверг, В.Д. Фомічов, Є.О. Новік, Н.П. Василюк та ін.

Велику роль у поповненні природничої музейної колекції відіграють приватні колекції. Завдяки дарункам приватних колекціонерів наприкінці 1980-х та на початку 1990-х рр. музейна колекція комах зросла майже на 200 од. зб. Природнича колекція музею продовжує поповнюватися завдяки дослідницькій роботі працівників відділу природи та їх плідній співпраці з науковими установами та вищими навчальними закладами, установами природно-заповідного фонду Донецької обл. та іншими державними, громадськими організаціями та приватними особами.

Природнича колекція зберігає понад 5,5 тис. одиниць основного фонду і понад 300 од. зб. науково-допоміжного фонду. Колекція розділена на 4 групи зберігання: палеонтологія; мінерали та гірські породи; ботаніка; зоологія.

До найвизначніших колекцій музею належать унікальні пам'ятки палеонтології – відбитки девонської риби та стовбур дерева, які були знайдені біля с. Роздольне Старобешевського р-ну (їхній вік становить близько 380 млн. років), різноманітна викопна флора кам'яновугільного періоду (великі фрагменти стовбурів дерев, відбитки кори, листя, кореневої системи плаунових рослин), крейдова викопна фауна, особливо відбиток риби (вік більше 100 млн. років), різноманітні відбитки широколистяної сарматської флори із м. Амвросіївка, фрагменти кісток викопних ссавців – мастодонта, волохатого носорога, а також кістяк мамонта – найбільшого із викопних ссавців. Палеонтологічна колекція музею налічує понад 500 палеонтологічних зразків. У 2005 р. автором був виданий каталог палеонтологічної колекції музею, який у 2008 р. відзначено на Всеукраїнському музейному фестивалі. Понад 100 експонатів музейної палеонтологічної колекції представлено в експозиції залу "Геолого-географічна характеристика Донецької

області", інша частина колекції періодично експонується на виставках.

В геологічній будові Донецького басейну беруть участь осадові гірські породи девонської, кам'яновугільної (карбону), пермської, тріасової, юрської, крейдової, палеогенової, неогенової та четвертинної систем. Ці поклади залягають на прадавніх кристалічних докембрійських породах. Колекція "Мінерали та гірські породи" представляє майже все різноманіття мінеральних утворень Донеччини. Ця група зберігає понад 970 геологічних зразків. Десята частина колекції експонується, представляючи 50 видів корисних копалин донецького краю та їх використання.

Ботанічна колекція складається з 3030 одиниць гербарного матеріалу та фрагментів стовбурів дерев. Розподіляється за темами: трав'яні рослини (близько 300 видів із різних районів Донецької обл.), деревні породи, дикорослі злаки, зернові, лікарські рослини, отруйні рослини, водяні рослини, водорості Азовського моря (14 видів – збори експедиції під керівництвом М.М. Кніповича). Окремо виділені гербарії рослин природоохоронних територій Донеччини: Донецький ботанічний сад – степова флора, деревні породи; заповідник "Хомутовський степ"; заповідник "Кам'яні могили"; заказник "Білосарайська коса"; заказник "Крива коса"; заказник "Великоанадольський ліс"; національний природний парк "Святі гори"; регіональний ландшафтний парк "Зуєвський".

Зоологічна колекція музею налічує понад 1,2 тис. од. зб. основного фонду та близько 200 одиниць науково-допоміжного фонду. Серед них 175 видів комах, 178 видів хребетних тварин – 25 видів риб, 3 види земноводних, 5 видів плазунів, 127 видів диких птахів – представників майже всіх рядів, що трапляються в Донецькій обл., крім того 5 видів 8 порід свійських птахів. Колекція ссавців налічує представників 18 видів диких звірів, а також 2 видів свійських тварин. Безхребетні представлені 1 видом коралових поліпів, 3 видами ракоподібних та колекцією моллюсків. Колекція пташиних яєць налічує 73 одиниці. 20% зоологічної колекції представлено в різних тематичних розділах природничих залів "Геолого-географічна характеристика Донецької області" і "Рослинний та тваринний світ Донецької області". Кожного року з експозицією відділу природи знайомляться понад 200 тис. відвідувачів.

МУЗЕЙ ПРИРОДИ ЖИТОМИРСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

А.П. Стадниченко, О.І. Уваєва, О.В. Павлюченко

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. В. Бердичівська 40, Житомир, 10008, Україна,
E-mail: Uvaeva1980@mail.ru*

Музей природи Житомирського державного університету імені Івана Франка по праву вважається одним із найкращих вузівських музеїв України. Він розташований у приміщенні природничого факультету університету по вул. Пушкінській, 42. Сюди у 1971 р. прибули майже 250 студентів на чолі з деканом Л. М. Куркчі та повним складом викладачів з Бердичівського педагогічного інституту, який ліквідували у зв'язку з укрупненням вузів України. Через два роки на базі тодішнього інституту було покладено початок створенню Зоологічного музею. Одним із його засновників був доцент кафедри зоології Кен Іванович Копейн, який протягом 1973-76 рр. разом з викладачами та студентами факультету створив основу колекції музею. Окреме приміщення для музею було обладнане у 1980 р.

Площа, яку займає музей, невелика, але кількість та різноманітність експонатів його просто вражаючі. Основою музею є зоологічна колекція, яка містить понад 550 експонатів хребетних тварин, причому не лише з України, а й з інших куточків світу.

Також в музеї представлена багата колекція рідкісних і дорогоцінних мінералів, гірських порід Житомирщини (Коростень, Новоград-Волинський, Соколовський кар'єр Житомира), України (Рівненська обл., Кривий Ріг, Крим) та скам'янілостей викопних рослин і безхребетних Євразії, зібрана під керівництвом доцента кафедри ботаніки Г.О. Корбута. У музеї є і гербарні зразки лікарських та медоносних рослин Житомирщини, колекція гнізд та яєць птахів, експонати скелетів багатьох хребетних тварин, анатомічні препарати різних частин тіла людини. Тому через деякий час Зоологічний музей було реорганізовано у Музей природи, який став окрасою не лише природничого факультету та ЖДУ, але й міста Житомира.

Фонди музею поповнюються за рахунок експонатів, що виготовляються студентами і викладачами природничого

факультету під час навчальних практик, а також завдяки подарованим експонатам з різних регіонів і установ нашої країни та зарубіжжя – Куби, Біловезької хащі, музеїв університетів Москви, Ростова-на-Дону, Києва, Одеси та ін.

Музейні експонати та колекції класифіковано та розташовано у певному порядку. При вході до музею одразу вражає величезна голова зубра, яка висить на почесному місці над вхідними дверима. Цьому експонату більше 100 років. Легенда розповідає, що ще сам цар Олександр II вполював цю могутню тварину. Зі свого трофея цар звелів зробити опудало, яке зберігалось у нього. Після революції трофей опинився у Московському університеті, де згодом працювали колеги і добрі друзі К.І. Копеїна, які і подарували унікальний експонат музею. Ліворуч від входу розташована вітрина, де зібрано колекцію яєць та гнізд видів птахів, які є звичайними для Житомирського Полісся, таких як грак, горобець хатній, одуд, синиця чубата, плиска біла, а також екзотичних (страусів нанду та ему). Далі розташована вітрина зі скелетами тварин, серед яких можна побачити черепи бобра, пацюка, горноста, ховраха, козулі, лисиці, вовка, єнотовидної собаки, горили, моржа та ін.

У музеї експонується понад 100 видів безхребетних тварин (губки, кишковопорожнинні, черви, членистоногі, молоски, голкошкірі). Зокрема серед видів, занесених до Червоної книги України, у колекції музею представлені такі комахи як красотіл пахучий, вусач великий дубовий, жук-олень, махаон, мнемозина, бражник мертва голова, ведмедиця-господарка, сатурнія мала, бджола тесля та ін.

Серед членистоногих особливу увагу привертають велетенський камчатський краб та омар, які розташовані у відділі безхребетних тварин. Окремо представлені черепашки місцевих молосків та черепашки морських видів. Є серед цього різноманіття і колекція коралів, які в природних умовах прикрашають води субтропічних, тропічних морів і океанів, утворюючи коралові рифи.

У музеї експонується близько 60 видів риби. Серед них є велетенська голова щуки – мрія кожного справжнього рибалки. З її розкритої пащі стирчать гострі зуби довжиною більше 10 мм. Також є фонові види Житомирського Полісся: короп, лящ, окунь, в'юн, пічкур; нечисленні – сом та мінога. Звертають на себе увагу і такі екзотичні для нас види як акула-молот, риба-їжак, риба-хірург,

риба собака, а також наші чорноморські види – колючка дев'ятиголова, голка чорноморська, хамса.

Далі розташовані вітрини з амфібіями (16 видів) та плазунами (27 видів). Цікавими є такі експонати червонокнижних видів цих класів як саламандра плямиста, тритон карпатський, мідянка, чотирьохсмугастий і візерунчастий полози.

Колекція птахів нараховує понад 250 видів. Африканський страус прикрашає початок експозиції птахів. Його висота трохи менша за 3 м. Цей експонат разом з двома оленями був привезений В.К. Гирином з Ростова-на-Дону. Серед пернатих унікатів тут можна побачити птаха-секретаря, вінценосного журавля, рожевого фламінго, рогатого ворона, нанду, тукана, папужок, що привертають до себе увагу яскравим забарвленням. Серед видів, які потрапили до Червоної книги України, експонуються гоголь, крех середній, орел-змій, підорлик великий і малий, глушець, хохітва, кулик-хoduличник, пугач, сипуха, сова бородата, корольок червоноголовий та ін. Варті уваги і нечисленні види України, такі як чирок-тріскунок, підсоколик великий, велика біла чапля, чапля руда, осоїд, лунь лучний, тетерук, фіфі, турухтан, піщанка, сич хатній, сиворакша, дятел зелений, жайворонок лісовий.

В експозиції знаходиться близько 70 видів ссавців. Серед ссавців цікавими видами є гігантський броненосець, тибетський як, зубр, шимпанзе, лемур, гібон, летюча собака, леопард, лев та ін. Також експонуються такі нечисленні в Україні види як єнотовидна собака, норка американська, олень благородний, бабак звичайний, миша-крихітка, соня вовчок, ондатра, бобр звичайний, водяний пацюк. Із червонокнижних звірів у музеї є видра, борсук, горностай, перегузня, тхір степовий, їжак вухатий, видра річкова, сліпак малий, борсук, горностай, тхір степовий та ін.

Отже, у музеї природи ЖДУ зібрано велику і різноманітну колекцію експонатів, що допомагає вивчати оточуючий нас світ у першу чергу студентам, а також школярам, які приходять на екскурсії разом зі своїми вчителями, щоби ближче познайомитись з фоновими видами нашої країни, з рідкісними та зникаючими видами, які потребують охорони з боку людини.

ПРИРОДНИЧІ ЕКСПОЗИЦІЇ В МУЗЕЯХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

М.Ф. Весельський

*Житомирський обласний краєзнавчий музей,
Житомирський національний агроекологічний університет,
м. Житомир, 10000, пл. Замкова, 1,
E-mail: grusvesel2009@rambler.ru*

Як відомо, більшість музеїв створено на основі приватних колекцій. Не є винятком і Житомирський музей природи, що є відділом обласного краєзнавчого музею. Заснований у 1865 р. волинським губернатором М.І. Чертковим, котрий пожертвував 48 зразків місцевих гірських порід і мінералів для експонування в Житомирській російській публічній бібліотеці.

З 1901 р. музей стає значним науково-дослідним закладом, ним опікується Товариство дослідників Волині. Активного розвитку набув завдяки діяльності геолога, палеонтолога, акад. П.А. Тутковського, ботаніка Р.І. Собкевича, метеоролога М.П. Кудрицького, геолога С.В. Бельського, ентомолога А.В. Ксенжопольського. Унікальну орніто-теріологічну колекцію створив краєзнавець і таксидерміст В.І. Бруховський.

На сьогодні, експозиція музею знайомить відвідувачів з геологічною історією та корисними копалинами області (Волинське родовище містить до 100 різних мінералів). Серед палеонтологічної колекції центральним експонатом є повний скелет мамонта (*Mammuthus primigenius*), також представлена цінна колекція пісковиків з відбитками тропічної рослинності палеогену. Окремі розділи розповідають про кліматичні та гідрологічні умови, типи ґрунтів. Наводиться характеристика рослинного світу: експоновано основні породи дерев, окремо виділені рідкісні види рослин, фітокомплекси боліт, луків. За допомогою муляжів показано найпоширеніші види грибів. Із зоологічної колекції найчисленніша орнітологічна, що нараховує 350 одиниць. Паритетними є таксидермічні скульптури беркута (*Aquila chrysaetos*), шуліки рудого (*Milvus milvus*), луня степового (*Circus macrourus*), сипа білоголового (*Gyps fulvus*), саджі (*Syrhaptus paradoxus*), пугача (*Bubo bubo*) та ін. Окремі експонати представлені у вигляді біогруп. Цінними експонатами теріологічної колекції є чучела зубра (*Bison bonasus*), рисі (*Felis lynx*), норки європейської (*Mustela lutreola*).

Завершує музейну експозицію діорама "Житомирське Полісся", що представляє типовий місцевий ландшафт з характерними рисами Житомирського Полісся як фізико-

географічної області. Загалом, основний фонд геологічної колекції нараховує 9452 од. зб., ботанічної – 1959, зоологічної – 1069 од. зб.

В межах м. Житомира велике науково-пізнавальне значення має Музей природи Житомирського державного університету з багатою зоологічною колекцією. Основна частина експозиції була сформована впродовж 1982-83 рр., окремі експонати тварин з різних куточків світу були передані з Московського та Київського університетів, а також з Ростова-на-Дону. Зараз колекція нараховує 90 од. зб. ссавців, 260 – птахів, 30 – рептилій, 20 – амфібій, 60 – риб та близько 500 екз. різних видів безхребетних.

На базі факультету лісового господарства Житомирського національного агроекологічного університету у 2003 р. створено Лабораторію екології лісу, в якій розміщена музейна експозиція представників фауни лісу, де згідно угоди експонуються таксидермічні роботи Державного природознавчого музею НАН України у Львові, й активно здійснюється еколого-освітня діяльність.

Багата колекція гірських порід та мінералів з різних країн представлена в музейній кімнаті Житомирського обласного центру туризму. Невелику природничу експозицію створено в обласному еколого-натуралістичному центрі.

Поза межами Житомира цікаві й багаті зібрання є у мінералогічному музеї смт Володар-Волинський, на базі Радомишльського ЛМГ діє музей флори і фауни Полісся (м. Радомишль). Чудова природнича експозиція в музеї Малинського лісотехнікума (м. Малин). У 1968 р. створено Поліський природний заповідник, там таки засновано музей заповідника (с. Селезівка Овруцького р-ну). Майже у кожному з 19 лісгоспів Житомирщини діють невеликі кімнати-музеї чи оформлені куточки. Серед 21 музеїв в різних районах області, які підпорядковані обласному управлінню культури, природничі експозиції наявні лише у тих, що мають статус краєзнавчих. Зокрема, невеликі зібрання є в Коростеньському, Лугинському, Ємільчинському, Черняхівському і Народицькому музеях.

МУЗЕЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ "ПОДІЛЬСЬКІ ТОВТРИ" ЯК БАЗА ДЛЯ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ

Л.Г. Любінська *, М.М. Рябий **

** Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,*

***Національний природний парк "Подільські Товтри",
м. Кам'янець-Подільський, 32300, вул. Польський ринок, 6,
E-mail: npptovtry@mail.ru*

Природничо-екологічний музей є базою для Кам'янець-Подільського національного університету. Він є частиною науково-екологічного центру парку і не існує як самостійна одиниця, а також не має чітко вираженої структури експозиції, яка представлена у 2-х кімнатах. Для студентів організовуються загальні і тематичні екскурсії, при проведенні яких висвітлюється задана тема, наприклад, "Рідкісні рослини НПП", "Орнітофауна НПП", "Силурійські відклади на території НПП", "НПП як об'єкт ПЗФ України".

При виконанні наукових робіт з методики викладання біології студентам пропонується розроблення екскурсій, проектування експозицій і тематичних виставок, художнє оформлення експозицій, виготовлення експонатів, ознайомлення з основами музейної справи, веденням документації. Найактивніше студенти працюють при написанні курсових, дипломних та магістерських робіт з біології, географії, екології. Впродовж десятка років виконано понад 30 наукових робіт, де матеріали музею були джерелом інформації для первинних досліджень. Музей також є базою для гурткової роботи студентів природничого факультету.

У музеї проводяться практичні заняття з систематики рослин і тварин, з охорони і заповідання флори і фауни. Зоологічні колекції, чучела дають можливість вивчати біорізноманіття та ознайомлюватися з особливостями тих чи інших видів фауни. Колекції мохів, лишайників, грибів сприяють вивченню їх систематики, морфології та екологічних особливостей. В музеї є стендові матеріали щодо рідкісних видів рослин, поширених на території НПП, з наведенням малюнків, описів, картосхем. Палеонтологічні колекції дають можливість вивчати палеозоологічні і палеоботанічні знахідки на території НПП і виявляти видове різноманіття різних геологічних епох.

Геологічні експозиції представляють геологічні зразки порід і корисних копалин території НПП та інших регіонів України, суміжних держав. Вони є матеріалом для поглиблення знань з геології території НПП та сприяють візуальному пізнанню об'єктів. Схема геологічного розрізу товтр дає можливість побачити їх

геологічні різновікові особливості, породний склад. Також у музеї є ретроспективні малюнки, які представляють різні епохи у вигляді поєднання живих організмів та природного середовища того часу. Картосхеми НПП представляють як загальну фізико-географічну інформацію про територію парку, так і конкретні особливості, зокрема, місцезнаходження цінних охоронюваних ділянок (заказників), різноманітні туристичні маршрути (піші, кінні, велосипедні, автомобільні).

Окремою експозицією є екологічні виставки. Вони представлені тематичними фото, малюнками, виробами. Зокрема, є виставки малюнків про природу рідного краю, фото тварин – улюбленців, новорічні композиції "Новий рік без ялинки", "Друге життя поліетилену" тощо. У музеї проводяться відеопрезентації, демонструються відеофільми, які дозволяють знайомитися з живою і неживою природою НПП "Подільські Товтри", екологічними проблемами.

Важливим моментом є те, що студентська молодь має можливість долучатися до музейної справи, отримувати знання, які будуть використовуватися ними для роботи в школі під час створення шкільних музеїв, проведення учнівських наукових досліджень. Матеріали музею дають також можливість студентам покращити свої знання при підготовці до олімпіад, оскільки часто питання про ПЗФ України, охоронювані види є в олімпіадних тестах різного рівня. У музеї проводяться семінари, в яких беруть участь студенти. Це дає їм можливість використовувати експонати для демонстрації своїх наукових пошукувань.

Музей НПП "Подільські Товтри" як частина еколого-освітнього центру парку потребує удосконалення експозицій, оновлення і поповнення експонатів. Перспективним є створення об'ємних експозицій з демонстрацією конкретних рослинних угруповань чи екосистем. Важливим є питання оформлення та ведення документації. Оскільки у парку в штатному розписі не передбачена наявність посади спеціаліста-музеєзнавця, художника, існують проблеми у догляді та утримуванні колекцій, фондів, експозицій і його відповідного оформлення.

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВО-ПРИРОДНИЧИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ: СУЧАСНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

І.Г. Ємельянов, О.В. Червоненко

*Національний науково-природничий музей
Національної академії наук України,
м. Київ, , 01601, вул. Богдана Хмельницького, 15,
E-mail: emeln@izan.kiev.ua*

Національний науково-природничий музей НАН України (ННПМ НАН України) – один з найбільших природничих музеїв Європи. Він був створений у 1966 р. як єдиний експозиційно-територіальний комплекс, до складу якого увійшли: Зоологічний (заснований у 1919 р.), Ботанічний (1921 р.), Геологічний (1927 р.), Палеонтологічний (1935 р.) та Археологічний (1935 р.) музеї, що були підпорядковані відповідним профільним установам Академії наук України. У відповідності з постановою Президії НАН України від 5 березня 2008 р. № 68 до складу ННПМ НАН України, як єдиної установи, увійшли чотири музеї – Зоологічний, Палеонтологічний, Ботанічний і Геологічний.

Оснoву експозиції Музею склали колекції окремих на той час музеїв, кожен з яких мав свою історію зібрань, більшість яких сягала ще в ХІХ ст. До 1919 р. в Україні невеликі колекції навчального типу існували лише при Харківському, Київському та Одеському університетах. Порівняно багатий зоологічний відділ був у Природничому музеї ім. Дідушицьких у Львові. Але справжнього наукового музею, який виконував би не тільки функції прийому відвідувачів, але й зберігав колекційні матеріали, не було. Організація у 1920-30 рр. окремих спеціалізованих музеїв (зоологічного, ботанічного, геологічного) дозволило розпочати планомірне вивчення природи країни. Разом з тим, в Україні до 1966 р. – часу заснування Центрального науково-природничого музею НАН України – існували лише окремі колекції природничого матеріалу.

У 1966 р. розпочалися роботи зі створення нового, найбільшого в Україні, природничого музею. Готуючись до цього, працівники ознайомились із станом музейної справи у нашій країні та за кордоном. Це дало змогу застосувати нові на той час методики і матеріали. Завдяки ентузіазму засновників музею І.Г. Підоплічка, М.М. Щербака, Д.М. Доброчасвої та багатьох інших у стислий термін було розроблено наукові засади створення експозиції, відібрано, зібрано та опрацьовано велику кількість колекційних матеріалів, проведено художні роботи. Музейний комплекс створено за класичними принципами музеєзнавства. На

площі близько 7 тис. м² виставлено понад 30 тис. експонатів, що відображають виникнення, будову та еволюцію Землі, її рослинний і тваринний світ, їх минуле та сучасне. Центральні місця в експозиції займають комплекси діорам – ландшафтні експозиції та біогрупи, кількість яких сягає 25.

У 1996 р. Центральний науково-природничий музей НАН України Указом Президента України отримав статус національного. ННПМ НАН України, поряд з пропагандою наукових знань, веде значну науково-дослідницьку роботу. Нині в штаті музею 120 працівників, з яких 32 наукові співробітники та 27 – науково-допоміжний персонал. У музеї працюють 1 член-кореспондент НАН України, 5 докторів та 18 кандидатів наук.

На сьогодні, ННПМ НАН України зберігає унікальні фондові колекції природничих матеріалів, які є основою наукової роботи колективу музею та працівників інших наукових установ України і світу, джерелом поповнення та подальшого розвитку експозиції. Загальна кількість фондових колекцій сягає понад 2 млн. од. зб.

Структура і чисельність природничо-музейного та експозиційного фондів
(станом на січень 2009 р.)

№ з/п	Назва фонду, у тому числі його частин	Одиниця зберігання, кількість
1	2	3
1	Геологічний фонд (мінералогічні та експозиційні колекції)	502000
2	Палеозоологічний фонд	680000
3	Порівняльна остеологічна колекція хребетних	3000

1	2	3
4	Колекція безхребетних тварин, у т.ч.: - комахи - губки, корали, ракоподібні	279200 400000
5	Колекція екзотермних хребетних, у т.ч.: - риби - амфібії - рептилії	133357 31626 31183

6	Колекція ендотермних хребетних (птахи, ссавці)	64317
7	Колекція (гербарій) рослин	7000
	Колекція різних зразків рослин	4000
Всього (наукові фонди та музейна експозиція):		2148000
Експозиційний фонд:		Понад 350 вітрин, 25 діорам

Серед інших проблем, що впливають на ефективність роботи установи, можна відзначити наступні:

- відсутність планового фінансування на сплату комунальних послуг та розвиток музейної справи;
- музейна будівля, зведена у 1921 р., потребує термінового ремонту із комплексною заміною інженерних мереж;
- вдосконалення охоронних заходів музейного комплексу та залучення державної служби охорони;
- реорганізація структури та організація окремого структурного підрозділу – музейного відділу для вдосконалення та розвитку музейної справи;
- впровадження нових методів та прийомів роботи з громадськістю з метою збільшення кількості відвідувачів.

Одна з проблем – значний середній вік наукових співробітників – вирішується шляхом залучення молодих дослідників до аспірантури та пошуком додаткового фінансування для музейних працівників.

Для розвитку ННПМ НАН України та збереження його статусу провідної музейної установи Національної академії наук України необхідна добудова експозиційної частини музею та фондосховищ (2,5 тис. м²).

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що більшість проблем музею виникають через незадовільне бюджетне фінансування музейної діяльності. Такі питання, як, наприклад, добудова нових експозиційних приміщень, можуть бути вирішені лише на державному рівні. Але деякі проблемні аспекти повинні вирішуватися в самому музеї, як і в більшості інших природничих музеїв України, за умови пошуку нових шляхів розвитку музейної діяльності з урахуванням і збереженням кращих набутих традицій. Як і всі інші соціальні групи та професійні організації у соціально-культурній діяльності, музеї України в останні роки знаходяться в пошуках нових форм роботи. У важкий період, коли держава не

може повною мірою забезпечити повноцінне функціонування музеїв, а населення переживає наслідки економічних негараздів і, як наслідок, кількість відвідувачів зменшується, музеї повинні взяти на себе відповідальність за своє майбутнє.

Як і решті інших музеїв, нам необхідно навчитися виявляти самостійність та винахідливість у залученні додаткових коштів до державного фінансування. Але для того, щоб ефективно конкурувати на ринку дозвілля, створювати додаткові можливості для освіти, музеям необхідно використовувати нові технології ділової активності. Сучасна стратегія виживання додала до традиційних музейних понять нові – менеджмент і маркетинг, які мають сприяти організації сучасної музейної справи та управління музейною діяльністю.

Переважає більшість музейних працівників не сприймає нових підходів та висловлює думку, що їх наслідком може стати знецінення музейних стандартів. Разом з тим, досвід західноєвропейських природничих музеїв свідчить про успішне "вростання" бізнесових підходів у музейну справу за умови, що бізнес-технології використовують як стратегічні підходи для досягнення мети музею в нових умовах. Залучення таких прийомів дозволяє підвищити фінансові можливості музеїв, надає певної свободи у придбанні нових експонатів, предметів та засобів демонстрації експозиції та залучення новітніх інформаційних технологій у музейну справу. Наслідками впровадження таких підходів є підвищення ефективності роботи музею, при цьому не приносяться в жертву ані його філософія, ані мета, ані висока місія. Необхідно підкреслити, що колекції та філософська концепція музею завжди будуть пріоритетними в його основній діяльності, а використання маркетингових технологій – це лише тільки засіб організувати цю діяльність таким чином, щоб вона стала привабливішою для відвідувачів.

Колектив музею розробив концепцію його розвитку до 2012 р., що передбачає структурні та системні перебудови. Серед них – організація відділу музейної роботи зі службою природничої освіти та комунікації науки (екскурсбюро, робота з громадськістю, ЗМІ), службою науково-технічної інформації та технічної підтримки (бібліотека, системне адміністрування комп'ютерної мережі, підтримка сайту, розроблення та підтримка загальної бази обліку фондів колекцій та експозиції, забезпечення функціонування технічних засобів музейної експозиції та наукових підрозділів (відео- та аудіогіди, музейні інформаційні кіоски тощо) та

музейною майстернею. Головним та пріоритетним завданням музею при цьому залишається зберігання, поповнення наукових фондів колекцій та вдосконалення експозиції.

Для поліпшення обслуговування відвідувачів музей планує за наявності фінансових можливостей у 2009-12 рр. провести ремонтні роботи та оновлення вітрин в експозиційних залах, залучити бізнес-технології для роботи з громадськістю, придбати сучасні технічні засоби для демонстрації об'єктів, які важко зберігати та експонувати, розробити та створити тематичні інформаційні матеріали (аудіо-, відео- та комбіновані) для використання в технічних засобах інформування відвідувачів. Досвід використання в 2007-09 рр. у Геологічному та Палеонтологічному музеях стаціонарних аудіогідів для озвучення деяких діорам (4 мови) дозволяє зробити висновок про доцільність використання технічних засобів такого типу для природничих музеїв. Планується також активніша робота та налагодження зв'язків із спонсорами, підприємцями, меценатами. Не менше уваги планується приділяти також освітньо-виховній діяльності музею, формуванні у відвідувачів сучасних уявлень про природу, про проблеми взаємовідносин людини з навколишнім середовищем, пропаганді охорони та раціонального використання природних ресурсів, естетичному вихованню молоді.

Таким чином, розглядаючи Національний науково-природничий музей НАН України як некомерційну наукову і соціально-культурну установу, яка первинно не орієнтована на отримання прибутку від своєї діяльності, треба зауважити, що сучасні соціально-економічні відносини не тільки не вилучають у ННПМ НАН України, як і у більшості природничих музеїв України, можливості відповідати вимогам ринкових стосунків, а навпаки, зобов'язують використовувати і залучати для досягнення своїх цілей придатні сучасні технології.

Музей постійно розвивається, його фонди поповнюються новими матеріалами, відбуваються зміни у наукових поглядах на систематичне положення окремих груп рослин і тварин, з'являються нові дані про їх походження тощо. Створюється нова експозиція, чітко функціонує відпрацьована роками система обслуговування відвідувачів. Але настав час, коли треба змінити концепцію, розробити і реалізувати стратегію успішної роботи музею як головного інструмента комунікації науки і суспільства.

ОГЛЯД ЕКСПОЗИЦІЇ ТА ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЙ РЕПТИЛИЙ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ННПМ НАН УКРАЇНИ

І.Б. Доценко

*Національний науково-природничий музей
Національної академії наук України,
м. Київ, , 01601, вул. Богдана Хмельницького, 15,
E-mail : icoronella@Gmail.com*

Колекція рептилій, яка представлена експозиційною та фондовою складовими, становить суттєву частину зоологічного музею, хоча представляє одну з найменш численних груп тварин світової фауни. Це зумовлено тим, що засновник концепції зоологічного музею у нинішньому його вигляді та її найактивніший втілювач – заслужений діяч науки, член-кореспондент НАН України М.М.Щербак був широко знаним у світі герпетологом, засновником відомої школи вчених та завзятим збирачем наукових колекцій. Крім того, основа колекції була закладена ще на початку ХХ ст., і вже тоді багато видатних вчених вносили до неї свої збори. Найбільший вклад зробив А.А. Браунер, що передав у зоологічний музей свою колекцію, яка, хоча й постраждала під час Великої Вітчизняної війни та окупації Києва, але нині нараховує 1623 екз. ящірок та змій, що зібрані в Україні, Молдові, на півдні Росії, у Поволжі, Закавказзі та низці європейських країн.

Експозиція рептилій побудована за систематичним принципом, займає 13 вертикальних та 9 горизонтальних вітрин, та містить понад 500 експонатів плазунів у вигляді вологих препаратів, сухих препаратів (чучел та муляжів), мінідіорам. Крім того, експозиція містить великий обсяг інформації про будову, розвиток, поширення, особливості життєдіяльності, місце у природі, еволюцію, систематику, практичне значення, рідкісні види та охорону плазунів, представлений у вигляді фото- та картографічних матеріалів, таблиць, схем та малюнків, а також предметів декоративного та прикладного застосування. Всі ряди, підряди та більшість родин рептилій з усіх куточків світу представлені у експозиції, у т.ч. такі рідкісні, як представник найдавніших плазунів з нині існуючих дзьобоголових (*Rhynchocerphalia*) – гатерія, а також деякі родини черепах (всього 44 експонати усіх родин). Ряд Лускаті (*Squamata*) представлений 17

родами ящірок (підряд *Sauria*), 12 родами змій (підряд *Ophidia*) та 4 родами двоходок (*Amphisbaenidae*). Серед експонатів рептилій з усіх континентів (крім Антарктиди) – агамові ящірки, серед яких вирізняються своїм дивним виглядом та захисними пристосуваннями летючий дракон, ксенагама, молох, рідкісні види геконів, хамелеонів та сцинкових ящірок, отрутозуби, безногі ящірки, величезний (близько 2 м завдовжки) водяний варан (усього 270 експонатів ящірок), а також значні за розмірами удави, низка різноманітних неотруйних вужів та полозів, та небезпечні отруйні змій – величезна королівська кобра, грімучник, гюрза, габонська гадюка та ін. (всього 130 експонатів змій). Міститься у експозиції також інформація про здобування зміїної отрути для виготовлення протитотрутих сироваток, вакцин та цінних ліків. Крокодили представлені у експозиції 9 видами. В зоологічному музеї представлені всі види плазунів фауни України. Крім основного розділу, присвяченого рептиліям, низка видів (12 експонатів), описаних науковими співробітниками музею, демонструється в окремій вітрині.

Фондові колекції рептилій зоологічного музею на даний час нараховують понад 32 тис. екз., у т.ч. 26,7 тис. ящірок (94 родів 18 родин), понад 6,3 тис. змій (98 родів 14 родин) та 230 черепах (12 родів) з усіх кінців світу. Найрепрезентативніші колекції зібрані на території України, у Середній Азії, на Кавказі та у Закавказзі, на Далекому Сході, у Монголії, В'єтнамі експедиціями працівників музею під керівництвом М.М. Щербака, за участю Є.М. Писанця, В.П. Шарпіло, М.Л. Голубєва, Ю.В. Ісаєва, А.А. Токаря, І.Б. Доценко та ін. У процесі співробітництва з багатьма науковими закладами було отримано колекційні матеріали з країн Азії, Південної та Північної Америки, Африки, Австралії. Всі здобутки ретельно каталогізуються та зберігаються у фондосховищах згідно розробленої методики оформлення, утримання та комплектування колекцій. Музей створив та поповнює електронну базу даних по колекційним фондам, видає каталоги окремих груп рептилій: М.М. Щербак, А.А. Токарь, І.В. Кириленко "Гекконовые ящерицы" (1997) І.Б. Доценко "Змеи" (2003), готуються до друку каталоги інших груп рептилій. Окремо зберігаються типові екземпляри 21 виду рептилій, які становлять непересічну наукову цінність, оскільки є еталонними матеріалами у роботі зоологів. Музей видав "Каталог типовых экземпляров зоологического музея ННПМ НАН Украины" (2001), де міститься розділ, присвячений типам рептилій.

На базі колекцій рептилій зоологічного музею регулярно працюють науковці, студенти-біологи, школярі, підготовлено 16 кандидатів наук – герпетологів (вітчизняних та зарубіжних), щороку захищаються дипломні роботи, постійно працюють колеги-спеціалісти з різних міст України та інших держав. Також зоомузей провадить велику просвітницьку та природоохоронну роботу серед населення.

**ПАЛЕОНТОЛОГІЧНИЙ Й
ІМ. АКАД.В.О. ТОПАЧЕВСЬКОГО ННПМ НАН УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ**

Т.В. Крахмальна

Національний науково-природничий музей

Національної академії наук України,

Київ, 01601, вул. Б. Хмельницького, 15, E-mail: tv_krakhm@mail.ru

Палеонтологічний музей, практично нова експозиція якого була створена у 1966-69 рр., став сполучною ланкою між експозиціями біологічного (Зоологічний і Ботанічний музеї), геологічного (Геологічний музей) та археологічного (Археологічний музей) профілів. Створення Палеонтологічного музею нерозривно пов'язано з іменем видатного вітчизняного палеонтолога, геолога, археозоолога та краєзнавця, заслуженого діяча науки УРСР, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР, доктора біологічних наук, професора Івана Григоровича Підоплічка (1905-1975 рр.). Ще у 1935 р. в Інституті зоології та біології ВУАН у складі Відділу фауністики, систематики і зоогеографії він створив і очолив групу палеозоології. В грудні того ж року в Зоологічному музеї Інституту І.Г. Підоплічком було відкрито першу невеличку палеонтологічну експозицію, що налічувала лише 470 експонатів. На жаль, під час Другої світової війни значна частина цих матеріалів була розграбована і знищена. Але вже в перші повоєнні роки палеонтологічна експозиція Зоологічного музею була відновлена — не враховуючи фондових колекцій, вона налічувала 780 експонатів. У 1947 р. групу палеозоології було перетворено у Відділ палеозоології, і цей науковий підрозділ І.Г. Підоплічко очолював наступні 26 років. На

початку 1960-х рр.учні його школи зібрали багаті колекції фосилій, що склали основу майбутньої експозиції Палеонтологічного музею.

Українська палеонтологія успішно розвивається у відділі в напрямках вивчення міоценових і пліоценових теріофаун (О.Л. Короткевич), археозоології (В.І. Бібікова, Н.Г. Тимченко-Белан), плейстоценових ссавців (В.І. Свистун), палеоорнітології (А.С. Уманська-Брюзгіна), палеогерпетології (В.І. Тарашук), геології і тафономії плейстоцену (Г.О. Бачинський), малакології (А.Л. Путь), а також мікропалеотеріології (В.О. Топачевський, О.Ф. Скорик). Діють лабораторії з визначення абсолютного віку палеонтологічних об'єктів колагеновим і радіовуглецевим методами (К.В. Капеліст, В.І. Бодрягін), а також препаратурська і реставраційна майстерні, роботою яких керують О.Л. Короткевич та В.І. Свистун.

Багаті палеонтологічні колекції, які потребували відповідних приміщень для їхнього зберігання, музейна експозиція, що постійно розширювалась, а також досить високе положення Івана Григоровича в українській науці та музейній справі (з 1964 р. він головував у Музейній раді АН УРСР), створили умови для реалізації його давньої мрії – створення Палеонтологічного музею, експозиція якого мала відображати розвиток органічного світу на нашій планеті і виконувати навчальні та популяризаторські функції.

Становленню палеонтологічного музею в Україні всіляко сприяли видатні вчені колишнього СРСР: академіки О.О. Борисяк, А.М. Криштофович та Ю.О. Орлов, член-кор. Є.В. Звірозомб-Зубовський, професори О.О. Браунер, К.К. Фльоров та ін. У передвоєнні та перші повоєнні роки разом з І.Г. Підоплічко працював відомий палеотеріолог і палеоорнітолог М.Й. Бурчак-Абрамович. Найбільший внесок у створення Палеонтологічного музею, першу частину експозиції якого було відкрито для відвідувачів у 1968 р., зробили наукові співробітники, інженери та лаборанти Відділу палеозоології: В.О. Топачевський, О.Л. Короткевич, Г.О. Бачинський, В.І. Бібікова, Н.Г. Белан (Тимченко), В.В. Брюзгін, А.С. Брюзгіна (Уманська), Н.Л. Корнієць, М.Д. Поплавська, А.Л. Путь, В.І. Свистун, Ю.О. Семенов, О.Ф. Скорик, В.І. Тарашук та ін.

З початком будівництва музею було створено і обладнано необхідними верстатами механічну майстерню, що дозволило механіку Г.Т. Кальченко та інженеру В.А. Івановському значною мірою забезпечити технічну частину створення експозиції та

власноруч здійснювати монтування скелетів тварин і експозиційних вітрин. Художнє оформлення музею виконувала бригада фахівців Художнього фонду УРСР під керівництвом І.О. Хорошунової. Ландшафти минулого і зовнішній вигляд вимерлих істот та рослин відображають картини, фризи і малюнки Г.Н. Глікмана, Д.Л. Барановського, А.Л. Еккерта та інших художників. Окрасою експозиції є картини видатних українських живописців І.С. Іжакевича і Ф.Г. Кричевського. Діорами музею створили художники С.І. Гончаренко, Л.М. Казанський та М.І. Островський. Більша частина етикеток та пояснювальних текстів виконана художником Я. Хайсманом та інженером музею В. Пінчуком.

З моменту відкриття Палеонтологічного музею у 1968 р. він структурно був частиною Відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР. До 1973 р. як Відділом, так і Інститутом керував академік І.Г. Підоплічко. Одночасно, разом з Археологічним, Ботанічним, Геологічним та Зоологічним музеями, які також були відділами відповідних інститутів, Палеонтологічний музей входив до складу Центрального науково-природничого музею АН УРСР. І.Г. Підоплічко був незмінним головою Наукової ради цього музейного комплексу з 1966 р. до самої своєї кончини у 1975 р., а також його директором у період 1973-75 рр.

У 1973 р. Палеонтологічний музей було виділено у самостійний відділ Інституту зоології. Палеонтологічний музей та Відділ палеозоології знову об'єдналися в 1976 р., утворивши єдиний структурний підрозділ – Відділ палеозоології хребетних і Палеонтологічний музей. В січні 1996 р. увесь склад Відділу палеозоології хребетних та Палеонтологічний музей на чолі з його завідувачем академіком НАН України Вадимом Олександровичем Топачевським було переведено з Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України до Національного науково-природничого музею (ННПМ) НАН України. В.О. Топачевський (1930–2004) керував Відділом 30 років, до останніх днів свого життя. Рішенням Бюро Відділення загальної біології НАН України від 14 лютого 2005 р. Палеонтологічному музею ННПМ НАН України надане ім'я академіка В.О. Топачевського в пам'ять про його заслуги перед українською наукою. У період 2004-07 рр. Відділ очолював к.б.н., с.н.с. Ю.О. Семенов. З квітня 2007 р. Відділ, у якому працює 7 науковців-палеозоологів, а також ще 7 співробітників, очолює як виконуючий обов'язки завідувача к.б.н., с.н.с. Т.В. Крахмальна. Цей науковий підрозділ є єдиним в Україні

осередком фахівців, які працюють у галузі вивчення систематики, філогенетики та екологічних особливостей давніх ссавців. В коло їхніх наукових інтересів входять також питання історії формування теріофауни України, біостратиграфії неогену і плейстоцену, палеогеографії тощо.

У 1989 р. на базі Відділу була проведена Перша Всесоюзна палеотеріологічна конференція, яка зібрала вчених з різних куточків СРСР. На сьогоднішній день, завдяки фундаментальним дослідженням морфології і конкретних філогенезів найбільш масових груп ссавців з метою побудови їх природних класифікаційних систем, а також новим пошукам у напрямках, закладених І.Г. Підоплічко, В.О. Топачевським і О.Л. Короткевич, українська палеотеріологія в особі працівників Відділу кандидатів наук Т.В. Крахмальної (копитні і хоботні), Ю.О. Семенова (хижі ссавці), В.А. Несіна (дрібні ссавці), а також м.н.с. Д.В. Іванова (хижі ссавці) зберігає провідне положення в галузі вивчення міопліоценових фаун у СНД і Східній Європі. Дослідження ссавців четвертинного періоду також плідно продовжуються. Їх проводить д.б.н. Л.І. Рековець, приділяючи основну увагу дрібним ссавцям; великих ссавців вивчає к.б.н. В.М. Логвиненко. Будучи висококваліфікованими фахівцями в певних галузях палеозоології і займаючись, в першу чергу, неогеновими і плейстоценовими фаунами, наукові співробітники Відділу палеозоології хребетних та Палеонтологічний музей приділяють велику увагу палеонтології в цілому, розробляючи експозиції, присвячені далеким від їх наукових інтересів як більш стародавнім етапам життя на Землі, так і групам тварин і рослин.

Фондові колекції з макро- та мікротеріїв України збиралися працівниками Палеонтологічного музею та геологічних і археологічних установ НАН України протягом багатьох десятиліть і є унікальними як у кількісному, так і у якісному відношенні. Наукове значення цих колекцій важко переоцінити: зважаючи на те, що вони включають типові матеріали по десятках нових для науки родів та видів тварин, їх слід розглядати не тільки як національне, але і як всесвітнє надбання. Матеріали з названих колекцій складають ядро експозиції музею. Унікальність останньої визначається показом переважно оригінальних експонатів з території України. Інакше кажучи, це те, чого не можна побачити в інших музеях світу через систематичну та палеогеографічну своєрідність експонатів, частина яких, без перебільшення, має світове значення. До останніх слід віднести мало не всю скелетну

експозицію музею: скелети кита-цетатерія, динотерія, верблюда-паракамелюса, носорога-хілотерія, гіпаріона, страуса, печерного ведмедя, мамонта, первісного зубра, тура, волохатого носорога. Особливу цінність мають комплекси кісток ссавців мамонтової фауни, знайдені в селах Межиріч та Мізин, змонтовані за версією академіка І.Г. Підоплічка як "житла людини пізнього палеоліту". Останні два експонати неодноразово виставлялися на тематичних виставках "Людина льодовикового періоду" і "Льодовиковий період" в музеях Японії, Швеції та Німеччини.

На сьогодні, експозиція Палеонтологічного музею налічує понад 2 тис. оригінальних експонатів. В ній наочно представлено історію розвитку рослинного та тваринного світу Землі, починаючи з появи життя до сучасності. Усього в музеї демонструється 106 експозиційних вітрин, 15 змонтованих скелетів вимерлих і 3 скелети сучасних тварин, дві будівлі з кісток мамонта, 5 художніх діорам, 45 художніх фризів, 41 картина та одне художнє панно. Крім того, працівники Відділу палеозоології хребетних та Палеонтологічний музей забезпечують зберігання унікальних монографічно опрацьованих фондів колекцій, що складають більш ніж 100 тис. визначених кісткових решток, та їхню доступність для наукового використання. Колекції Аршиака і Кранца, представлені викопними матеріалами із місцезнаходжень Західної Європи, вдало доповнюють збори працівників відділу та дослідників з інших наукових установ.

Будучи структурою, яка розвивається, музей повинен відбивати сучасні уявлення щодо походження і розвитку життя на нашій планеті, що неможливо без розроблення нових експозиційних вітрин, розширення і зміни наукового змісту вже існуючих. Створення нових і модернізація діючих експозицій музею є одним із перспективних напрямів його розвитку. Необхідність і актуальність таких робіт продиктована численними новими даними в галузі палеозоології, палеоботаніки та палеоантропології, одержаними останні роки вченими з різних країн. Нові погляди на систематику, морфологію, походження, філогенетичні зв'язки і поширення окремих груп безхребетних і хребетних тварин, а також древніх представників рослинного світу будуть реалізовуватися у поетапно експозиції музею на сучасному художньо-технічному рівні, зберігаючи первісну концепцію побудови експозиції та витримуючи класичні канони художнього оформлення. Усі проведені наукові та технічні модернізації не тільки покращать зовнішній вигляд музею, але й дозволять

відвідувачам одержувати щонайновішу інформацію стосовно походження життя на Землі та історії його розвитку. У першу чергу будуть проведені роботи в розділі музейної експозиції "Протерозойська і Кайнозойська ери".

Успішному досягненню поставленої мети значною мірою сприятиме створення гарно оснащеної реставраційної майстерні. Реставраційна майстерня має займати велику кімнату, обладнану витяжною шафою і водопроводом. В ній можна буде не лише реставрувати викопний матеріал, але й монтувати скелети. Необхідно також поставити столи для виготовлення муляжів і демонстраційних планшетів до вітрин, обладнати спеціальну камеру для роботи з повітряним компресором, призначеним для очищення палеонтологічних об'єктів від породи.

Матеріали оновлених і поліпшених експозицій Палеонтологічного музею можуть використовуватися вчителями середніх шкіл, викладачами вищих навчальних закладів, працівниками краєзнавчих музеїв і колегами-палеонтологами з інших наукових установ. Цьому ж сприятиме видання Путівників по Палеонтологічному музею, призначених для фахівців і широкого загалу населення. Тимчасові експозиції (виставки) є ще одним кроком у розвитку музейної справи. З 2003 р. у музеї діють виставки "Новини палеонтології" та "Новини палеоантропології", що постійно поновлюються. В музеї створюються і тематичні виставки, присвячені ювілейним датам видатних учених, наприклад, виставка до 100-річчя від дня народження академіка І.Г. Підоплічка (2005) та виставка до 75-річчя академіка В.О. Топачевського (2005). У червні цього року в Палеонтологічному музеї була проведена виставка присвячена справжнім динозаврам, де вперше експонувався скелет динозавра-псітакозавра з приватної колекції. Залучення матеріалів з інших музеїв та у населення з метою організації подібних виставок це ще один із шляхів розвитку в напрямі популяризації палеонтології, музею та пошуку спонсорських коштів для придбання нових експонатів.

Цікаві палеонтологічні знахідки з нових розкопок і вже відомих місцезнаходжень з території України та подарунки відвідувачів й закордонних вчених, які суттєво поповнюють експозиції деяких розділів та фондові матеріали, були і вважаються важливим джерелом надходження викопного матеріалу. Однак слід опрацьовувати і практику наукового обміну фосиліями та придбання експонатів, що також сприятиме розвитку музею.

Унікальність і величезна наукова цінність експонатів та викопних матеріалів, що входять до складу сучасної експозиції та фондів колекцій Палеонтологічного музею ім. академіка В.О. Топачевського ННПМ НАН України, є національним науковим надбанням України, потребують його збереження і роблять цей музей одним з провідних палеонтологічних музеїв Східної Європи.

**БОТАНІЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Д.М. ДОБРОЧАЄВОЇ ННПМ НАН
УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ,
СТРУКТУРА, УНІКАЛЬНІСТЬ ЕКСПОЗИЦІЙ,
НАУКОВІ ПРІОРИТЕТИ**

В.В. Новосад, Л.І. Крицька

*Ботанічний музей Національного науково-природничого музею
НАН України,
м. Київ, 01601, вул. Б. Хмельницького, 15, E-mail: botmuseum@ukr.net*

Ботанічні музеї покликані на глибоко достовірній науковій основі і разом з тим в достатньо популярній наочній формі ознайомлювати відвідувачів з величезним природновидовим, флористичним і фітоценотичним різноманіттям царства рослин, з характером і закономірностями його географічного і екологічного розподілу на Землі та в окремих регіонах, з шляхами еволюційного

розвитку та становлення рослин, розповіді про їх систематику, особливості будови, роль у природі та житті людей, наголосити на необхідності збереження для прийдешніх поколінь всього існуючого багатства фітобіоти в планетарному та регіональному масштабах. Використання категорії природновидових одиниць є найбільш доцільним для відображення та загальної оцінки біорізноманіття живого, в тому числі у музейних експозиціях природознавчого характеру.

Ботанічний музей ННПМ НАН України – єдиний у нашій державі музей такого спеціалізованого профілю. Він, безперечно, є також одним з найкращих у світі.

Питання про створення Ботанічного музею в системі Академії наук України було вирішене Президією УАН у березні 1921 р. Саме тоді було засновано Ботанічний кабінет (музей) і гербарій. Вони й стали першоосною сучасного Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України та Ботанічного музею в його складі. Першими працівниками Ботанічного кабінету (музею) були видатні вчені-ботаніки О.В. Фомін, Д.К. Зеров, П.Ф. Оксіук, А.М. Оксер, Ю.Д. Клеопов, М.М. Підоплічко, А.С. Лазаренко та ін. Вони розгорнули роботу з вивчення флори і рослинності України, заклали основи гербаріїв судинних рослин, мохоподібних, лишайників, грибів, а також розпочали збір матеріалів для Ботанічного музею.

У 1931 р. була розгорнута його перша експозиція на площі 260 м² у приміщенні Інституту ботаніки по вул. Терещенківській, 2. Ботанічний музей входив тоді до складу відділу вищих рослин, який від дня його заснування і до 1935 р. очолював О.В. Фомін, а потім (до початку Великої Вітчизняної війни) – Є.І. Борділовський. У тогочасній експозиції музею були представлені переважно гербарні зразки судинних рослин, грибів, лишайників, сухі плоди, насіння і цілі шишки; подекуди зафіксовані в розчинах суспліддя деяких екзотичних видів рослин та інші матеріали. Вони були розміщені в 7 вертикальних музейних шафах та кількох горизонтальних вітринах. На превеликий жаль, повний інвентаризаційний список експонатів музейної експозиції того часу не зберігся. Та, судячи з усього, в ній було всього кілька сотень експонатів. Експозиція музею періодично оновлювалась, поповнювалась, але не розширювалась через відсутність належного приміщення. Вона не мала якогось чіткого тематичного напрямку, а була зібранням розрізнених цікавих експонатів – представників світу рослин та грибів. У такому стані музей існував близько 35 років.

У 1966 р., відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР за № 440, під керівництвом академіка АН УРСР К.М. Ситника розпочато будівництво, організацію та створення експозицій по суті зовсім нового Ботанічного музею на площі 1400 м². Експозиції музею створювались за зонально-регіональним на флористично-фітоценотичній основі принципом, який найяскравіше характеризує багатюще різноманіття рослинного світу Землі: усіх її регіонів, різних природних зон та флористичних областей. Він має явну перевагу порівняно з багатьма іншими принципами побудови експозицій ботанічних музеїв, наприклад, суто систематичним, еволюційним, морфологічним, прагматичним, екологічним, які демонструють лише певні групи тих чи інших рослин і не дають цілісної картини їх природних комплексних взаємозв'язків.

Важливим досягненням колективу творців музею на чолі з Д.М. Доброчасною стало широке впровадження методу об'ємного сушіння рослин та їх відповідного експонування (в натурному вигляді) в усіх розділах і елементах експозиції – вітринах, біогрупах, діорамах. У практиці будівництва природничих музеїв світу такий метод, саме масово переважаючий у експозиції, застосовано вперше.

З метою вивчення особливостей рослинного світу окремих регіонів безпосередньо в природі, закономірностей його розподілу, збирання натурних об'ємно зафіксованих матеріалів, гербарію, фотодокументальних кадрів представників флори, рослинних угруповань і цілих ландшафтів невеликий колектив науковців, починаючи з 1966 р. і до 2009 р., здійснив понад 80 експедицій. У 1973-91 рр., працівники музею брали участь у 7 морських експедиціях на науково-дослідних суднах АН СРСР "Дмитрій Менделєєв" та АН УРСР "Академик Вернадский" у тропічні країни, вздовж узбережжя Атлантичного, Індійського та Тихого океанів. Зібрані зразки представників тропічної флори дали змогу доповнити і розгорнути створені експозиції про рослинний світ Палеотропічного та Неотропічного флористичних царств.

На базі зібраних і науково опрацьованих багатючих різноманітних натурних і наукових матеріалів, спільно з художниками-оформлювачами, було створено науково високоінформативну та глядацько ефектну цілісну експозицію про величезне різноманіття рослинного світу України на основі його зонально-регіонального розподілу. Тут кожна експозиційна вітрина відзначалась науковістю та естетичністю. Загалом було створено єдиний довершений фітоекспозиційний музейний ансамбль.

Особливою окрасою новостворених експозиційних залів першої черги музею стали великоформатні (7×3,5×2,7 м) панорамно-об'ємні діорами. Вони відзначаються величезною наповненістю об'ємно зафіксованими представниками рослинного світу з цілковитим відображенням існуючої в природі специфіки багатства видового складу рослинних угруповань.

У п'яти залах та холі представлені такі експозиційні розділи: 1. *Рослинний світ України*; 2. *Охорона світу рослин*; 3. *Основні групи рослинного світу*; 4. *Клітинна будова та морфологія квіткових рослин*; 5. *Системи і еволюція квіткових рослин*; 6. *Рослини в житті людини*; 7. *Рослинний світ Євразії*; 8. *Рослинний світ земної кулі*.

Експозиції Ботанічного музею нараховують близько 700 натурних експонатів, 370 кольорових та 250 чорно-білих фотографій, майже 1 тис. кольорових схем, малюнків, карт рослинності різних зон і ареалів багатьох видів рослин, понад 300 текстових характеристик з науковими відомостями про природні зони, флористичні райони, рослинні угруповання та особливості цікавих, цінних для науки або практики видів рослин. Експозиційні матеріали розміщені в 109 стандартних вітринах (2,5×2×0,6 м), 8 великоформатних діорамах та 14 біогрупах, на 20 різноформатних щитах, понад 100 фризах над вітринами. Крім того, постійно періодично експонуються факультативні тематичні виставки. Експозиції музею постійно отримують позитивну, нерідко захоплюючу оцінку відвідувачів: вітчизняних ботаніків та природознавців, колег з багатьох зарубіжних країн, студентів, учнівської молоді, широких верств населення.

Основними науковими пріоритетами музею стали: *флористика*, зокрема *флорологія* (наукові дослідження, спрямовані на вивчення фіто- та флорорізноманіття природних регіональних флор, їх структурно-порівняльного аналізу, екотопологічної флорокомплексної диференціації, генезису, антропогенної трансформації); *фітосозологія*, зокрема *флоросозологія* (вивчення та розроблення дійових заходів охорони флорофонду та раритетної компоненти екотопологічних флорокомплексів природних регіонів України, оптимізація їх природно-заповідної мережі) та *ботанічна музеологія* (розроблення наукових основ реконструкції та вдосконалення експозицій музею, розроблення нових технологічних методів створення, фіксування та фарбування об'ємно-просторової фітоекспонатюри, розроблення сучасних методів та форм демонстрації музейних експозицій з використанням комп'ютерних, мультимедійних та аудіо-відеосистем).

**ЕКСПОЗИЦІЯ "ФЛОРА ЄВРАЗІЇ" БОТАНІЧНОГО МУЗЕЮ
ННПМ НАН УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА,
ПРИНЦИПИ БУДОВИ, ІНФОРМАТИВНІСТЬ ТА ОСВІТНЬО-
ВИХОВНЕ ЗНАЧЕННЯ**

О.Ф. Щербакова

*Ботанічний музей Національного науково-природничого музею
НАН України,
м. Київ, 01601, вул. Б. Хмельницького, 15,
E-mail: botmuseum@ukr.net*

Експозиція залу "Флора Євразії" розкриває закономірності у розподілі рослинного покриву материка, репрезентує основні типи рослинності широтних природних зон та вертикальну зональність гірських систем, знайомить з типовими, рідкісними, ендемічними, реліктовими елементами флори, акцентує увагу на лікарських, харчових, технічних та інших господарсько-цінних рослинах, а також вказує на умови їх місцевиростань в різних природних зонах.

Загалом, у 15 вітринах залу експонуються 220 об'ємних натурних експонатів рослин, близько 100 оригінальних фотознімків рослинних угруповань та окремих представників флори, 30 фризів з великоформатними фотографіями природних ландшафтів, 28 кольорових карт та об'ємних схем широтного та вертикального розподілу рослинності, 32 інформаційні блоки, 3 кольорові малюнки, 12 зразків насіння та плодів, 21 зріз стовбурів та гілок деревних рослин. Одними з найцінніших об'єктів експозиції є 2 великооб'ємні діорами. Перша з них "Великоземельська тундра" знайомить відвідувачів з рослинним покривом чагарникової єрnikової (з берези карликової – *Betula nana*, верб: *Salix glauca*, *S. pulchra* та ін.), мохово-лишайникової купинястої (з мохами: *Aulacomnium turgidum*, *Polytrichum strictum* та ін. та лишайниками: *Cladonia alpestris*, *C. rangiferina*, *Cetraria nivalis* та ін.) та кам'янистої тундри (з наскельними рослинами: дріадою восьмипелюстковою – *Dryas octopetala*, маком вузькочасточковим – *Papaver angustifolium*, чебрецем субарктичним – *Thymus subarcticus* та ін.). В експозиційних вітринах представлені фітоекспонати типових представників флори тундри та лісотундри (пухівка вузьколиста та Шамісо – *Eriophorum angustifolium*, *E. chamissonis*, морошка приземкувата – *Rubus chamaemorus*,

наскельниця лежача – *Loiseleuria procumbens*, філлодоце голуба – *Phyllodoce caerulea*, верба сітчаста – *Salix reticulata*, мак Даля – *Papaver dahlianum* та ін.). На інформаційних блоках міститься клімато-географічна характеристика зон, характеристика флори, рослинності та еколого-морфологічних особливостей тундрових рослин.

В експозиції "Тайга" демонструються типові представники темнохвойних (ялина сибірська – *Picea obovata*, ялиця сибірська – *Abies sibirica*, сосна кедрова сибірська – *Pinus sibirica*) та світлохвойних (модрина сибірська і даурська – *Larix sibirica*, *L. dahurica*, сосна звичайна – *Pinus sylvestris*) лісів. Загальному сприйняттю матеріалу експозиції допомагає карта ботаніко-географічного районування тайги, а також низка профілів розподілу рослинності і карти ареалів деревних домінантів.

Серед найхарактерніших лісоутворювачів для далекосхідних хвойно-широколистяних лісів в експонатурі представлені: корейський кедр – *Pinus koraiensis*, дуб монгольський – *Quercus mongolica*, граб серцелистий – *Carpinus cordata*, береза Шмідта – *Betula schmidtii*, бархат амурський – *Phellodendron amurense* та ін. Загальне уявлення про далекосхідні ліси надає профільна діаграма південноприморського кедрово-широколистяного лісу та схема вертикального розподілу рослинності заповідника Сіхоте-Аліня. В експозиції представлені такі лікарські фітостимулюючі та тонізуючі види, як лимонник китайський – *Schisandra chinensis*, елеутерокок колючий – *Eleutherococcus senticosus* та женьшень – *Panax ginseng*.

Курильській острівній гряді присвячений окремий розділ експозиції, в якій демонструються широтні зміни рослинності, її вертикальна зональність та найцікавіші представники флори островів Шикотан і Кунашир (саза курильська – *Sasa kurilensis*, береза Ермана – *Betula ermanii*, рододендрон камчатський – *Rhododendron camtschaticum*, токсикодендрон східний – *Toxicodendron orientale*, тис далекосхідний – *Taxus cuspidata*, магнолія оберненояйцеподібна – *Magnolia obovata*, гаультерія Мікелі – *Gaultheria miqueliana*, білотка курильська – *Leontopodium kurilense* та ін.). Ендемічний і субендемічний елемент Курильських островів та Сахаліну репрезентують натурні експонати евботріюїдеса Грея – *Eubotryoides grayana*, скімії повзучої – *Skimmia repens* та ін. Яскравими представниками "курильського високотрав'я", є какалія списовидна – *Cacalia hastata*, гадючник

камчатський – *Filipendula camtschatica* та сахалінська гречка – *Reynoutria sachalinensis*.

З рослинним світом зони пустель відвідувачів знайомить розділ експозиції "Пустелі Середньої Азії", в якому представлена їх фізико-географічна характеристика та фітоценотична класифікація. Інформаційні блоки презентують фенологію пустельних угруповань та найцікавіших представників флори, вказують на морфобіологічні адаптації рослин до дефіциту вологи тощо. Узагальнюючими є карта рослинності пустель Середньої Азії, схема зміни рослинних угруповань при заростанні пісків в Каракумах та схема розподілу турангових тополевих лісів (тугаїв) в заплавах великих пустельних річок. Натурні фітоекспонати типових пустельних видів рослин представляють: саксаули чорний та білий – *Haloxylon aphyllum*, *H. persicum*, жузгуни туркестанський та щетинистий – *Calligonum turkestanicum*, *C. setosum*, амодендрон Кареліна (піщана акація) – *Ammodendron karelinii*, смирновія туркестанська – *Smirnovia turkestanica*, рослина-паразит цистанхе жовта – *Cistanche flava*; ефемери: мак павичевий – *Papaver pavoninum* та ремерія гібридна – *Roemeria hybrida*; ефемероїди: леонтиця Еверсмана – *Leontice eversmannii* та ревінь туркестанський – *Rheum turkestanicum*. Цей розділ доповнює великооб'ємна діорама "Бадхиз", що репрезентує пустельні ландшафти однойменного заповідника Туркменистану зі знаменитими ферулами бадракема – *Ferula badrakema* та 500-літніми фісташками справжніми – *Pistacia vera*.

Огляду флори і рослинності гір Середньої Азії – Тянь-Шаню, Паміро-Алтаю та Копетдагу присвячена широка і цікава експозиція. Схеми вертикального розподілу рослинності дають уявлення про закономірності вертикальної зональності в горах Середньої Азії. Інформаційні блоки знайомлять з особливостями рослинності субальпійських та альпійських лук, високогірних степів, пустель та напівпустель, а також ярусної будови гірських широколистяних та темнохвойних лісів. Найцікавішими є експонати таких раритетних, ендемічних, реліктових, високогірних видів як: мак тянь-шанський – *Papaver tianschanicum*, оксиграфіс льодовиковий – *Oxygraphis glacialis*, гегемона лілова – *Hegemone lilacina*, подушкоподібні ліщиця арецієвидна – *Gypsophila aretioides* та еспарцет єхидна – *Onobrychis echidna*, едельвейс блідо-жовтий – *Leontopodium ochroleucum*, атрагена тянь-шанська – *Atragene tianschanica*, мандрагора туркменська – *Mandragora turcomanica*, горобина тянь-шанська – *Sorbus tianschanica* та ін.

Загальне уявлення про фітобіоту Кавказу дає карта рослинності та схеми її вертикального розподілу північного та західного макросхилів Кавказького хребта. Характеризуються кубансько-абхазький, колхідсько-гірканський та дагестансько-вірменський типи вертикальної зональності. Серед об'ємних експонатів – основні лісоутворюючі породи кавказьких лісів, а також найцікавіші представники флори: плющ колхідський – *Hedera colchica*, садовий жасмин кавказький – *Philadelphus caucasicus*, падуб колхідський – *Ilex colchica*, підсніжник Воронова – *Galanthus woronowii*, наперстянка Шишкіна – *Digitalis schischkinii*, валеріана колхідська – *Valeriana colchica* та ін.

Завершальним є розділ експозиції присвячений особливостям флори Колхіди, Ленкоранської низовини і Талишських гір, яка має тісні генезисні зв'язки з Гімалаями та Східною Азією. Експозиція "Флора Євразії" зацікавлює не лише фахівців-ботаніків та екологів, викладачів вищих навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл, студентів, школярів, а також і широкий загал пересічних відвідувачів. Вона є базовою при викладанні екології, фітоценології, ботанічної географії, ботанічного ресурсознавства, дендрології, охорони навколишнього середовища, лісознавства та проведенні навчальних практик.

ЕКСПОЗИЦІЯ "СИСТЕМА ТА ЕВОЛЮЦІЯ РОСЛИННОГО СВІТУ" В БОТАНІЧНОМУ МУЗЕЇ ННІМ НАН УКРАЇНИ

Д.О. Свиридюк

*Ботанічний музей Національного науково-природничого музею
НАН України, м. Київ, 01601, вул. Б.Хмельницького, 15,
E-mail: botmuseum@ukr.net*

Перша експозиція "Система рослинного світу" була створена в 1931 р. в Ботанічному кабінеті (музеї) Президії УАН у приміщенні Інституту ботаніки по вул. Терещенківській, 2. Вона була розгорнута в семи вертикальних музейних шафах та кількох горизонтальних вітринах. У такому стані музей існував 35 років. У зв'язку із створенням в системі АН УРСР Центрального науково-природничого музею з 1966 р. розпочате створення нової експозиції "Система та еволюція рослинного світу". Наразі вона

представлена 17 вітринами, 16 кольоровими фризами, які розміщені над вітринами, 13 кольоровими великоформатними схемами, 12 біогрупами, 6 картинами фітоценозів, 188 об'ємними експонатами та 25 фотографіями.

Експозиція розпочинається кольоровою схемою, яка знайомить з філогенетичними зв'язками між відділами рослинного світу за Д.К. Зеровим. Найбільшу увагу тут приділено походженню і співвідношенню різних груп нижчих рослин.

Перша частина експозиції присвячена системі та еволюції спорових, голонасінних рослин та грибів. У вітринах представлені загальні характеристики груп нижчих рослин, а саме: первинноядерних (прокаріотичних) організмів – бактерій (*Bacteriophyta*) і ціанобактерій (*Cyanophyta*), справжньо-ядрових (евкаріотичних) організмів – водоростей (*Algae*), грибів (*Fungi*), лишайників (*Lichenes*), мохоподібних (*Bryophyta*), псилоподібних (*Psilophyta*), плауноподібних (*Lycopodiophyta*), хвощеподібних (*Equisetophyta*), папоротеподібних (*Pteridophyta*), голонасінних (*Pinophyta*) та їх представників; систематика, будова, способи розмноження, поширення, об'ємні натурні зразки, малюнки, фотографії, муляжі, прилади дослідження та ін. Привертають увагу цікаві об'ємні фітоекспонати: водорість – ламінарія (*Laminaria saecharina*), гриб – порхавка гігантська (*Calvatia gigantean*), хвойне дерево – тис ягідний (*Taxus baccata*). На кольорових фризах зображені типові представники видів різних таксономічних груп рослин та грибів, які яскраво доповнюють вітрини.

Кольорові схеми філогенетичних зв'язків між відділами рослинного світу за Д.К. Зеровим, водоростей, грибів, лишайників (за А.М. Окснером), мохоподібних (за Д.К. Зеровим), плауноподібних та хвощеподібних (за Ф.А. Новаком), папоротеподібних (за А.Л. Тахтаджяном), голонасінних (за Ф.А. Новаком) дають змогу зрозуміти спорідненість та еволюцію таксонів та прослідкувати за їх життєвими циклами.

Цей розділ експозиції доповнюють 12 біогруп, які максимально точно передають уявлення про прісноводну водойму із зеленими і харовими водоростями, про асоціацію накипних лишайників на гранітних відслоненнях заповідника "Кам'яні могили" в Донецькій обл., про бородаті лишайники (різні види роду уснея) на гілках ялини в карпатському лісі та ін.

Наступний розділ експозиції "Системи та еволюція квіткових" відкриває кольорова геохронологічна схема розвитку вищих рослин за А.Л. Тахтаджяном із зображенням найхарактерніших представників

груп рослин того чи іншого геологічного періоду. Цей розділ експозиції представлений 12 вітринами, 2 великими кольоровими схемами, 15 кольоровими та 9 чорно-білими фрізами, 207 об'ємними фітоекспонатами, 68 фотографіями і складається з трьох частин: морфологічні особливості квіткових; системи класифікації квіткових; загальна характеристика та їх різноманітність.

У вітринах розділу представлені різні системи класифікацій рослинного світу: утилітарні (античні часи – XVI ст.), що сприяли накопичуванню знань про рослини і стали поштовхом до їх систематизації; штучні (кінець XVI –початок XVIII ст.), в яких рослинний світ класифікувався за морфологічними ознаками та екологічними особливостями, і натуральні або природні (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.), які будувалися на принципах аналогій. Для позначення певних таксономічних одиниць (видів, родів) брали вже не одну будь-яку ознаку, а їх сукупність. Перша природна система була створена французьким ботаніком А. Жюсьє-. Дуже поширеними були системи швейцарського ботаніка О. Декандоля- та російського вченого-натураліста П.Ф. Горянінова-, особливості яких і відображають відповідні вітрини. Найбільш вдалою природною системою була система К. Ліннея-. В основу класифікації рослин він поклав число, величину і розташування тичинок та маточок квітки, а також одно- і дводомність рослин. У вітринах представлена схема системи К. Ліннея, оригінали його праць – "Genera Plantarum" (1764), "Species Plantarum" (1764), "Prodromus Systematis Naturalis Regni Vegetabilis" (1828).

Еволюційні, або філогенетичні системи, що були започатковані з виходом у світ роботи Ч. Дарвіна "Походження видів" (1859), характеризуються тим, що вони побудовані на основі родинних зв'язків окремих систематичних груп з урахуванням даних морфології, ембріології, палеоботаніки, ботанічної географії та ін. Окрема вітрина відведена для схем філогенетичних систем квіткових: Г. Галліра (1901), Р. Ветштейна (1901), М.І. Кузнєцова (1914), М.А. Буша (1940), О.А. Гроссгейма (1945).

У наступних вітринах містяться загальні відомості про відділ покритонасінних (*Magnoliophyta*), їх систематику і різноманітність. Уявити всю різноманітність квіткових рослин допомагає велетенська схема філогенетичних відносин поміж порядками квіткових рослин за А.Л. Тахтаджяном. В експозиції представлені муляжі, об'ємні натурні експонати, плоди, суцвіття, квітки та фотографії найцікавіших представників цього відділу.

В цілому, експозиція дуже яскрава та інформаційно насичена. Після її огляду відвідувачі збагачуються системою знань про різноманітність рослинних організмів, їхню будову, розмноження, взаємозв'язок з навколишнім середовищем, поширенням, систематикою, можливими шляхами еволюції. У них формується уявлення про фітобіоту як компонент біосфери, виховується необхідність ощадливого використання та охорони фіторізноманіття як основи життя на Землі.

МЕТОДИЧНІ ПОЯСНЕННЯ ДО ЕКСКУРСІЙ ДЛЯ ШКОЛЯРІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПО ЕКСПОЗИЦІЇ ГЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ННПМ НАН УКРАЇНИ

І.М. Єрмоленко, І.В. Топачевський

*Національний науково-природничий музей
Національної академії наук України,
Київ, 01601, вул. Б. Хмельницького, 15*

Мета цієї роботи є узгодження лекційного матеріалу по експозиції Геологічного музею ННПМ НАН України з програмами для загальноосвітніх навчальних закладів з географії.

5 клас. Рідний край.

1. Тема: "Форми земної поверхні". Екскурсія по залу "Загальні геологічні процеси". Час – 15 хв. Чинники формування земної поверхні. Внутрішні (ендогенні) та зовнішні (екзогенні) процеси.

2. Тема: "Гірські породи та мінерали". Екскурсія по залу "Мінералогія". Час – 15 хв. Визначення гірських порід та мінералів. Властивості мінералів. Найцікавіші зразки.

3. Тема: "Корисні копалини України". Екскурсія по залу "Корисні копалини України". Час – 15 хв. Визначення та класифікація корисних копалин та загальні відомості по Україні.

4. Загальна екскурсія за темами 1, 2, 3. Час – 30-35 хв.

6 клас. Оболонки Землі.

1. Тема: "Літосфера. Внутрішня будова Землі". Екскурсія по залах: "Загальні геологічні процеси", "Морська геологія". Час – 30 хв. Поняття "земна кора", "літосфера". Будова літосфери і земної кори. Типи земної кори. Літосферні плити, їхній рух та коливання (магматизм, вулканізм, землетруси). Гіпотези походження

материків і океанів. Мінерали та гірські породи, що утворюють земну кору. Рельєф дна Світового океану. Ендогенні та екзогенні процеси та їх зв'язок з основними формами рельєфу Землі. Геологічні пам'ятки України.

7 клас. Загальні закономірності природи Землі.

1. Тема: "Земля як планета". Екскурсія по залах: "Загальні геологічні процеси", "Історія геологічного розвитку території України". Час – 20 хв. Походження Землі. Основні етапи її розвитку. Геохронологічна таблиця.

2. Тема: "Літосфера і рельєф Землі". Екскурсія по залу "Загальні геологічні процеси". Час – 20 хв. Типи земної кори. Материкова і океанічна земна кора. Гіпотези походження материків і океанів. Літосферні плити. Сейсмічні пояси Землі. Рельєф планети та його формування. Екзогенні та ендогенні процеси.

8 клас. Фізична географія України.

1. Тема: "Тектонічні структури та геологічна будова України". Екскурсія по залу "Історія геологічного розвитку території України". Час – 30 хв. Тектонічна карта України. Характеристика основних тектонічних структур. Геологічна карта України. Вік і поширення гірських порід. Геохронологічна таблиця. Палеогеографічні умови. Зміна природних умов території України в архейську, протерозойську, палеозойську, мезозойську, кайнозойську ери. Палеогеографічні умови антропогену.

2. Тема: "Мінерально-сировинні ресурси України". Екскурсія по залу "Корисні копалини України". Час – 40 хв. Різноманітність і багатство мінерально-сировинних ресурсів, їх зв'язок із геологічною будовою. Характеристика й оцінка паливних, рудних і нерудних корисних копалин. Паливні копалини: вугілля, нафта, природний газ, торф. Характеристика Донецького, Львівсько-Волинського і Дніпропетровського вугільних басейнів. Нафтогазоносні області України, основні родовища нафти і газу, перспективні райони і шельфові ділянки. Рудні корисні копалини. Характеристика залізорудних і марганцеворудного басейнів. Родовища уранових руд, титану, нікелю, ртуті, золота. Нерудні корисні копалини. Родовища нерудної сировини для металургійної та керамічної промисловості, виробництва будівельних матеріалів. Забезпеченість України мінерально-сировинними ресурсами, їх господарська оцінка, шляхи раціонального використання і охорони.

9 клас. Економічна і соціальна географія України.

1. Тема: "Мінерально-сировинні ресурси України". Екскурсія по залу "Корисні копалини України". Час – 40 хв. Лекційний матеріал подібний до теми 2 за 8 клас.

Матеріали методичних пояснень можуть бути використані для підготовки лекцій для школярів у профільних музеях.

АНАТОМІЧНІ МУЗЕЇ, БІОРІЗНОМАНІТТЯ І ТЕОРІЯ Ч. ДАРВІНА

О.П. Мельник

*Національний університет біоресурсів і природокористування
України, м. Київ, 03041, вул. Полковника Потєхіна, 16,
кафедра анатомії тварин, E-mail: museum@naui.kiev.ua*

Величне слово "МУЗЕЙ". І воно дійсно величне, оскільки яких тільки не існує музеїв у світі, і всі вони щось збирають і колекціонують з тою чи іншою метою. Музеї є мистецькі, літературні, технічні, біологічні, і навіть такі специфічні, як музей дощового хробака у Москві, що займає лише 1,5 м², музей статевих членів у Ісландії і навіть музей фекалій у США.

З часу виникнення медичної освіти основою основ у підготовці лікаря є анатомія. Відповідно і кожна поважаюча себе кафедра анатомії займається створенням анатомічного музею. Слід зазначити, що анатомічна музейна справа є досить складною. Мало зібрати препарати для музею, основне надати їм музейного вигляду. Кожен анатомічний музейний експонат повинен бути витончено змонтованим і демонстративним, а музейне приміщення ніяким чином не повинно перетворитися на склад експонатів. У цьому випадку музей перестає бути музеєм. Досить важливу роль у анатомічній музейній справі також відіграє не лише наявність експонатів у музеї, але й художнє оформлення самого музею. Але це вже залежить від вміння і фантазії його засновників. Говорячи про анатомічні музеї, створені на факультетах ветеринарної медицини, слід зазначити, що вони не повинні обмежуватися лише колекціонуванням матеріалів, які відображають анатомічну будову тільки свійських тварин. На нашу думку, анатомія будь-якого виду тварин є ніщо без порівняльної анатомії. Порівняльна ж анатомія, зокрема хребетних, має необмежене поле досліджень від риб до ссавців.

Анатомічні колекції зібрані в результаті наукових досліджень тих чи інших систем та органів тварин, зокрема хребетних, є досить важливим аспектом для розуміння еволюції тваринного світу. Нам зокрема, ці дослідження показують, що теорія Дарвіна є хибною. Хибність цієї теорії полягає в тому, що в її основу закладено природний відбір. Так! Абсолютно є беззаперечним те, що відбір існує, проте, як наслідок відбору виживає сильний, а слабкий гине. І цей відбір ніяким чином не пояснює, як вид стає видом. Не допомагає тут і палеонтологічний літопис. Дослідники досить часто забувають про явище конвергенції в будові тих чи інших органів у різних родин, рядів і навіть класів хребетних. Тому зводять до того, що нижче організована група тварин це предки, а вище потомки. Проте це не відповідає дійсності. Наші дослідження м'язово-скелетної системи аж ніяк не підтверджують цю думку. Однак слід зазначити, що теорія Чарльза Роберта Дарвіна, яка з часом займе своє місце на полицях історії науки, як і ряд інших "панацей" свого часу, спонукала дослідників до пошуку істини у становленні біологічних видів. І рано чи пізно дійсні закони видоутворення, а також причини і механізми виникнення тих чи інших анатомічних структур будуть чітко сформульовані і науково доведені, а таке слово як відбір буде викинуте з біологічних словників. на це ще потрібен час. Не слід забувати, що теорію Дарвіна підхопили ті, кого згодом назвали неодарвіністам. Для чого шукати істину? Якщо чи появу якогось виду, чи якоїсь анатомічної структури у того чи іншого виду можна пояснити трьома словами – шляхом природного відбору.

Зазначене аж ніяк не заперечує необхідності розвитку природничих музеїв. Проте цей розвиток не повинен ґрунтуватися лише на зборі тих чи інших біологічних колекцій, ці колекції повинні детально вивчатися. Адже кожен колекційний препарат чи музейний експонат це ніщо інше, як джерело інформації. І чим більше цих джерел тим краще. Оскільки є давно відома істина – все пізнається у порівнянні. Потрібно зазначити і те, що кожен музей має свої задачі. Анатомічні музеї у переважній більшості, крім нашого, є не стільки музеями скільки колекціями, проте вони, як і інші музеї природничого спрямування покликані вивчати те, що є складовою біологічного різноманіття. А біологічне різноманіття потрібно берегти, охороняти та раціонально використовувати. Необхідно зазначити, що в умовах постійного посилення глобалізації і екологічної деградації охорона та раціональне використання найбільш цінного живого ресурсу – біологічного

різноманіття, частину якого представляє тваринний світ – є однією з найважливіших проблем планетарного масштабу.

У 1992 р. у Ріо-де-Жанейро 167 країн підписали Конвенцію про біологічну різноманітність. Верховна Рада України 27 листопада 1994 р. ратифікувала "Конвенцію про біологічну різноманітність". є сполучною ланкою між організмами, уплітаючи кожний з них у незалежне співтовариство або екосистему, у якій всі живі істоти мають своє місце і значення. Це і є тканина життя, яку потрібно охороняти та раціонально використовувати. Але для того щоб охороняти та раціонально використовувати представників фауни, необхідно їх детально вивчити. І це вивчення можуть забезпечити не лише науково-дослідні інститути та вузи, але й музеї природничого спрямування, в тому числі і вузівські.

Все зазначене свідчить не лише про суто наукове значення цього питання, але й про народногосподарське та соціально-економічне. Отже повноцінна діяльність і науковий підхід до створення й поповнення музейних колекцій є надзвичайно актуальним сьогодні, і набуде ще більшої актуальності у самому недалекому майбутньому. Така діяльність є престижною у міжнародному відношенні, створює пріоритети українській науці, дає можливість зберегти для майбутніх поколінь людства знання про види, які можуть зникнути в найближчі 100-200 років. Інформація, що зберігається у музеях, допоможе коректно будувати свої відносини з живою природою, виживанню видів, включаючи і саму людину. Тому актуальність такої діяльності природничих музеїв є беззаперечною. Однак є велика проблема в тому, що людина – індивідууми, співтовариства і нації сприймають біорізноманіття як щось саме собою зрозуміле. Існує, на жаль, хибне уявлення, засноване на багатовіковому досвіді існування людини, що ресурси живої природи і біологічна різноманітність, а відповідно і генофонд невичерпні. Людина, яка в історії біосфери займає особливе місце, на жаль, забула що вона частина біосфери. З точки зору об'єктів харчування людині немає рівних: вона всеїдна і зазвичай діє як "суперхижак", займаючи панівне положення в самих різних харчових пірамідах – від морських до наземно-повітряних. Дякуючи розумовій діяльності, людина фантастично підсилила свої можливості, морфологічно досить скромні. Людина за допомогою придуманих нею пристосувань може переміщуватися на суші, в морі, повітряному і космічному просторі з величезною швидкістю; передавати інформацію майже миттєво у любую точку Землі і т. ін. Людина, використовуючи біосферу, змінює і стрімко руйнує її.

Можна сказати, що вона є "жахом біосфери", одночасно залишаючись її невід'ємною частиною.

Важливим кроком для вирішення проблем, пов'язаних із збереженням біосфери, є підвищення інформованості суспільства. І тут роль музеїв повинна стати головною. Наукові та освітні програми, що спонукають людей до детального вивчення складових біорізноманіття, зокрема фауни хребетних тварин, – це найважливіший компонент будь-якої успішної стратегії досягнення стійкого майбутнього.

Повертаючись до нашої теми необхідно зазначити, що Музей анатомії кафедри анатомії тварин ім. акад. В.Г. Касьяненка Національного університету біоресурсів і природокористування України є відносно молодим. У цьому році йому виповнюється 20 років. Колекції музею відповідно до нашого профілю є суто анатомічними і охоплюють всі класи хребетних від риб до ссавців. А запровадження новітньої технології виготовлення анатомічних препаратів пластинації дозволяє нам створювати практично вічні препарати з м'яких тканин. Ведеться чітка каталогізація музейних експонатів. Відновлено роботу із створення наукових та обмінних фондів. Поки що музей не можемо конкурувати з академічними музеями, проте це лише справа часу. На сьогодні, він налічує більше тисячі анатомічних експонатів, що знаходяться в оточенні різьблених та живописних картин природничої тематики.

МУЗЕЙ ПРИРОДИ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

О.Д. Полішко

*Канівський природний заповідник Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 19000; Черкаська область,
м. Канів, bomba_kpz@rambler.ru*

Музей природи є підрозділом Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За своєю структурою – музей природничий, за формою організації роботи та побудови експозиції його можна визначити як навчальний музей.

Музей заповідника, як одного з структурних підрозділів університету, було створено для залучення студентської молоді до

вивчення і збереження біорізноманіття природи та історико-культурної спадщини українського народу; проведення навчально-виховної, просвітницької та природоохоронної роботи серед відвідувачів заповідника, учнів загальноосвітніх шкіл, студентів середніх спеціальних та вищих навчальних закладів; формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей українського народу; забезпечення навчального процесу; ведення культурно-просвітницької діяльності; залучення викладачів, докторантів, аспірантів та студентів до вирішення важливих наукових завдань.

Музей складається з шести відділів: палеонтологічного, археологічного, дендрології, ботанічного, зоологічного, відділу історії створення та розвитку Канівського природного заповідника. Також в структурі музею окремо виділяються дві меморіальні кімнати присвячені життєвому та творчому шляху академіка М.Ф. Біляшівського та першого ректора Київського національного університету М.О. Максимовича.

Певна особливість побудови експозиції в зазначених відділах музею полягає в тому, що вона створена, в переважній більшості, з експонатів місцевого походження – знайдених на території Канівського природного заповідника, в охоронній зоні, в Канівському р-ні Черкаської обл. (але в безпосередній близькості з заповідником) та в самому м. Каневі. Цей визначає краєзнавчу особливість побудови експозиції.

Природничі колекції палеонтологічного відділу можна розділити на два типи: виключно палеонтологічний матеріал, що сформований в розрізі експозиції за мимичасу розвитку живих організмів в регіоні (скам'янілості зюри, крейди, палеогену, неогену) та елементи геологічного матеріалу, як місцевого походження так і геологічні колекції, що знайомлять відвідувачів відділу з мінералами та мікопалинами, які широко застосовує людина в різних галузях виробництва.

Ці експозиційні матеріали використовуються студентами геологічного факультету університету під час проведення загальних та спеціалізованих екскурсій в Музеї природи та щорічної практики, що проходить на базі садиби заповідника.

Археологічний відділ музею знайомить відвідувачів з минулим життям людини на території заповідника та його найближчих околиць.

Експозиція відділу представляє археологічні знахідки з часів пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзового та

залізного віку. Добре представлено експозиційними матеріалами доба Трипільської та Зарубинецької культур (археологічний матеріал з поселень відкритих в м. Каневі), Скіфська доба (археологічні матеріали з Великого Скіфського городища, відкритого на території Канівського природного заповідника археологом Галиною Мезенцевою), матеріали з пам'ятки історії та археології слов'янської доби, зокрема з городища древнього міста полян – Родня, відкрите в 1890-92 рр. академіком М.Ф. Біляшівським на одному з пагорбів, що входить до складу території заповідника. Загалом експозиція відділу демонструє відвідувачам Музею природи матеріали з чотирьох пам'яток історії та археології, відкритих різними дослідниками на території сучасного заповідника.

Особливе значення колекції археологічного відділу мають для студентів історичного факультету, котрі щороку проходять учбову польову практику на базі садиби заповідника, учнів шкіл міста та району, які відвідують музей.

Відділ дендрології музею знайомить відвідувачів з основними видами деревних рослин, що утворюють сучасні типи лісів заповідника. З типами лісів можна познайомитись, вивчивши картосхему лісонасаджень заповідника, а також у формі колекцій фрагментів пагонів та стовбурів дерев і кущів, що формують певні типи деревостанів. Особливо значимим цей відділ музею є для студентів біологічного та географічного факультетів, які під час проведення практичних занять на садибі заповідника, в музеї, мають змогу стисло ознайомитись з основними типами лісів та рослинами, що їх формують в складі території заповідника.

Експозиція ботанічного та зоологічного відділів також побудована таким чином, щоб якомога повніше, і водночас, в стислій формі познайомити студентів університету, учнів шкіл, відвідувачів музею з особливостями флори та фауни, яка охороняється на території заповідника. Ботанічний відділ демонструє гербарні зразки колекцій тривіальних видів лікарських рослин регіону, колекції фітопатогенних та дереворуйнуючих грибів, а також вологі препарати грибів симбіотрофів та сапротрофів, колекції рослин, що занесені до Червоної книги України і зафіксовані на території заповідника. У відділі також представлена збірка гербарних зразків ценозотвірних видів території заповідника. Експозиція зоологічного відділу сформована таким чином, щоб дати відвідувачам можливість хоча б частково познайомитись з елементами фауни заповідника. Представлені чучела деяких видів тварин заповідника (близько ста експонатів). В

ботанічному та зоологічному відділах музею проводяться як оглядові, так і спеціалізовані екскурсії для студентів біологічного та географічного факультетів університету.

Відділ історії створення та розвитку заповідника і його експозиція спрямовані на повне і всебічне висвітлення основних віх у створенні та становленні Канівського природного заповідника. Експонати, разом з об'ємною моделлю території заповідника та інформацією про осіб, що внесли значний вклад у розвиток заповідника протягом 86 років його існування, забезпечують досягнення цієї мети.

Завдяки існуючій експозиції та колекціям музею виконує основне завдання для навчально-виховної та просвітницької роботи: залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи; ведення учбового процесу з усіх дисциплін, що містять в собі відомості із зоології, ботаніки, археології, географії, геології, краєзнавства, під час літньої практики студентів, а також протягом року для студентів інших вузів та для учнів загальноосвітніх шкіл; формування в молоді соціально-громадського досвіду на прикладах історичного минулого України; надання допомоги науково-педагогічним працівникам університету в упровадженні активних форм роботи з молоддю; вивчення, охорона і пропаганда пам'яток природи, історії і культури рідного краю; проведення еколого-просвітницької, культурно-освітньої роботи серед молоді й інших верств населення.

ПАЛЕОНТОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ЛУГАНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В.І. Попова, О.В. Зновенко

*Луганський обласний краєзнавчий музей, м. Луганськ, 91055,
вул. Шевченка, 2, E-mail : lokm2@i. ua*

Формування природничого фонду музею розпочалось у 1920-ті рр., коли тільки-но відкрився Луганський природничо-географічний культурний музей та почав збирати свої палеонтологічні, геологічні, ботанічні та інші колекції. На жаль, усі довоєнні фонди музею були втрачені під час Другої світової війни.

Формування природничої колекції знову почалося наприкінці 1950-х рр. Перші природничі експонати були передані в дарунок

музею викладачами та студентами-геологами індустріального інституту – це були палеонтологічні знахідки.

На сьогодні, природничі фонди музею складаються із палеонтологічної, геологічної, зоологічної та ботанічної колекцій й налічують понад 7,5 тис. од. зб. основного та науково-допоміжного фондів. До найбільш визначних колекцій належать унікальні пам'ятки палеонтології: рештки викопних тварин – мамонта, волохатого носорога, бізона та скам'янілості викопних рослин розмірами від крихітних листочків до стовбурів скам'янілих дерев. Палеонтологічна колекція налічує близько 1 тис. музейних предметів основного та 1300 – науково-допоміжного фонду. Палеоботанічна колекція представлена 314 зразками, палеозоологічна – 657 зразками основного фонду.

Окрім працівників відділу природи, у розширенні палеонтологічної колекції брали участь численні фахівці та аматори. Неодноразово цінні зразки скам'янілостей передавали до музею викладачі Луганського педагогічного інституту, зокрема, відомий дослідник геологічного минулого краю П.І. Луцький. Чимало відбитків було серед зразків гірських порід, одержаних у різні роки музеєм від працівників геологічних експедицій області. У 2004 р. значну частину своєї колекції викопної флори карбону передав до відділу природи дослідник-аматор, шахтар С.О. Гризодуб.

Невелика частка найхарактерніших викопних зразків представлена в експозиції природи. Решта знаходиться у фондах. Геологічна структура Донбасу складається насамперед з верхньодевонських, кам'яновугільних та нижньопермських відкладів. Особливо унікальним є розріз карбону: він дуже потужний, безперервний та чудово представлений рештками фауни і флори. Відбитки флори карбону є найбільш вивченими рослинними рештками, що насамперед пов'язане з видобутком вугілля, і у колекції. Це, насамперед, скам'янілі рештки насінневих папоротей родів *Mariopteris* (*M. muricata*, *M. beneckeii*, *M. latifolia*, *M. acuta*, *M. nervosa*), *Neuropteris* (*N. flexuosa*, *N. obliqua*, *N. heterophylla*, *N. tenuifolia*), *Alethopteris* (*A. serlii*, *A. decurrens*), внутрішні ядра стовбурів викопних хвощів каламітів (*Calamites*), відбитки листя клинолиственників (*Sphenophyllum cuneifolium*, *S. tenerimum*, *S. emarginatum*, *S. majus*), внутрішні ядра деревоподібних плаунів лепідодендронів (*Lepidodendron aculeatum*, *L. volkmannianum*,

L. obovatum, *L. variabilis*, *L. dichotomum*, *L. veltheimii*) та сигілярій (*Sigillaria*).

Серед викопної фауни переважають рештки морських безхребетних кам'яновугільного та крейдового періодів. Це, насамперед, представники родів *Gryphaea*, *Inoceramus*, *Belemnites*, *Spondylus*, *Cardium*, *Productus*, скам'янілості губок (*Ventriculla*), морських лілей (*Crinoidea*), морських їжаків (*Echinoidea*) та коралів. У фондах музею є також представники родів *Baculites*, *Belemnitella*, *Chlamys*, *Bathromaria*, *Trochacanthus*, *Carneithyris*, *Marginata*, *Spirifer*, *Antracosia*, *Aconthoscaphites*, *Pochydigeu*, *Sentifer* тощо. Крім того, у фондах та експозиції музею знаходяться рештки викопних трав'янистих тварин, які здебільшого знаходять при проведенні археологічних досліджень стоянок первісної людини. В експозиції знаходяться роги викопного оленя (*Cervus elaphus*), черепта рігвохатого носорога (*Coelodonta antiquitatis*), череп викопного коня, кістки бізона (*Bison antiquus*) та зубра (*Bison bonasus*), а також відтворений кістяк мамонта (*Elephas primigenius*).

Розділ "Геологічна історія краю" зустрічає відвідувачів, а реконструкція кістяка мамонта є візитною карткою музею. Загалом, відділ природи користується великою популярністю серед відвідувачів і є улюбленим відділом музею для малечі та школярів.

ДЕРЖАВНИЙ ПРИРОДОЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

О.С. Климишин

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18,
E-mail: museologia@museum.lviv.net*

Природничий музей у Львові є одним з найстаріших і найбагатших за науковими природничими колекціями серед музеїв Європи. Його внесено до європейських і світових каталогів.

Засновник музею граф Володимир Дідушицький (1825-1899) – відомий зоолог, етнограф і археолог, член-кореспондент Академії наук і майстерності у Кракові (з 1881 р.), який значну частину доходів від своїх маєтків спрямовував на придбання експонатів і утримання музею. В. Дідушицький є автором

перших наукових видань музею, серед яких "Про наших хребетних тварин" (1876), "Каталог місцевих птахів" (1880) та ін.

Головне приміщення музею на вул. Театральній, 18 було збудовано на межі XVIII-XIX ст. і є пам'яткою архітектури. У ньому знаходиться найстаріший в Європі механічний ліфт, виготовлений у Відні в середині XIX ст. У 1868 р. В. Дідушицький придбав цей будинок, куди після його реконструкції в 1869 р. були перевезені всі музейні колекції. Офіційною історичною датою заснування музею вважається 1870 р., коли було вперше побудовано експозицію і розпочато прийом відвідувачів. У 1880 р. В. Дідушицький передав музей на потреби громади і забезпечив його довічне утримання. Цей акт було зафіксовано у створеній "Ординації Поторицькій" – юридично оформленій неподільній спадщині, яку було затверджено у 1893 р. парламентом у Відні, а музей дістав першу офіційну назву – "Природничий музей ім. Дідушицьких". За життя В. Дідушицького музей мав сім розділів експозиції: зоологічний, палеонтологічний, мінералогічний, геологічний, ботанічний, археологічний і етнографічний. Музей брав участь у перших Всесвітніх виставках у Відні (1873 р.) і Парижі (1878 р.), де отримав дипломи і медалі.

Новий етап в історії музею розпочався з 1940 р., коли він перейшов у підпорядкування Академії наук України. Установу було визначено як науковий центр по вивченню флори, фауни і корисних копалин у західних областях України, а колекції не природничого профілю було передано до інших львівських музеїв. Друга світова війна перервала діяльність музею, яка відновилася з 1944 р., а вже у 1948 р. відбулося урочисте відкриття оновленої експозиції. На цей час у музеї існувало три наукові відділи: зоології, ботаніки та геології. В 1951 р. його було підпорядковано Львівській філії АН УРСР. У цьому ж році на базі музею було створено Інститут агробіології АН УРСР. В 1954 р. музей з відділами зоології, ботаніки і палеонтології було підпорядковано Львівській філії АН УРСР. У 1956 р. його перевели у безпосереднє підпорядкування Президії АН УРСР як самостійну наукову установу із структурними відділами – ботаніки, зоології, палеонтології та експозиції. Від 1957 р. музеєм розпочато наукові дослідження на біологічному стаціонарі на полонині Пожижевська в Українських Карпатах. З 1963 по

1969 рр. музей знаходився у віданні Міністерства культури УРСР, що призвело до згорання його наукової діяльності.

В 1969 р. музей було повернуто до Академії наук, а наприкінці 1973 р. на його базі було створено Львівське відділення Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного АН УРСР (нині Інститут екології Карпат НАН України), до якого відійшло три відділи (у т. ч. 5 докторів і 9 кандидатів наук) та високогірний біостаніонар. Музею залишили лише відділ наукових фондів і експозиції (33 штатних одиниці, з них 5 кандидатів наук). З того часу установа змушена була поступово відновлювати свій кадровий потенціал, що дало можливість у 2003 р. провести реструктуризацію базового відділу на 3 підрозділи – відділи таксономії сучасної та викопної біоти, регіонального біоценотичного моніторингу і проблем антропоїзації природних екосистем, у складі яких нині працюють 6 докторів і 16 кандидатів наук.

У перші два десятиліття перебування в системі Академії наук УРСР, в музеї було розгорнуто оригінальні дослідження флори і фауни західних областей України. Їхньою метою було виявлення видового складу, чисельності рослинних і тваринних організмів, розроблення заходів з раціонального використання біотичних ресурсів. Вийшли у світ фундаментальні праці чл.-кор. АН УРСР А.С. Лазаренка "Определитель листовых мхов Украины" (1955), проф. К.А. Татаринова "Звірі західних областей України" (1956), проф. В.Г. Хржановського "Розы" (1958), проф. Ф.Й. Страутмана "Птицы западных областей УССР" (1963).

Впровадження у виробництво результатів праць з паразитології проф. В.І. Здуна ("Джерела і шляхи інвазії тварин збудником фасціольозу та боротьба з ним" 1960, "Личинки трематод у прісноводних моллюсках України", 1961) сприяло індикації санітарного стану пасовищ, контролю захворюваності тварин і підвищенню продуктивності тваринництва в західних областях України.

У палеозоологічних роботах д.г.-м.н. П.П. Балабая ("Морфология и филогенетическое развитие группы беспозвоночных", 1956; "Метаморфоз миноги", 1958) досліджені питання філогенії та еволюції головних груп безхребетних, історія формування сучасної фауни.

Протягом 1960-их рр. найвагомішими були фундаментальні роботи групи науковців (академік НАН України М.А. Голубець, проф. В.Г. Колішук, проф. К.А. Малиновський, проф. С.М. Стойко)

присвячені вивченню рослинного покриву Українських Карпат. З'явилися карти сучасного і відтвореного рослинного покриву, карти висотної зональності і геоботанічного районування, класифікація та детальний опис угруповань. Ці матеріали використано для складання карт гірської рослинності УРСР та СРСР, покладено в основу багатьох практичних розробок з питань відновлення, раціонального використання й охорони рослинних об'єктів та обґрунтування заходів із боротьби зі стихійними лихами в Карпатах.

За ці роки проф. О.П. Кулаківська вивчила паразитофауну риб у водоймах західних областей України та в нижній течії Дунаю, опублікувала монографію "Паразитофауна риб дельти Дунаю" (1961).

На підставі опрацювання фондів матеріалів д.б.н. С.І. Пастернак і В.Т. Левицький опублікували каталог "Монографічні колекції палеонтологічних фондів Науково-природничого музею АН УРСР" (1963).

У 1970-х рр. науковий колектив музею одним з перших в Україні розпочав дослідження за Міжнародною біологічною програмою. При цьому об'єктом вивчення став найвищий рівень організації живого – екосистемний, його структура, матеріально-енергетичні ресурси і біологічна продуктивність. На підставі зібраних матеріалів були опубліковані монографії про біологічну продуктивність гірськососнового криволісся, лучних рослинних угруповань субальпійського поясу Українських Карпат та біологічну продуктивність смерекових лісів. У музеї уперше в Україні був організований відділ охорони природних екосистем (керівник проф. С.М. Стойко), одним із найважливіших питань якого стало опрацювання теоретичних основ охорони природи, поліфункціональних принципів організації заповідних об'єктів і ведення в них природоохоронного господарства.

В останні десятиліття минулого століття в музеї продовжувались палеонтологічні, зоологічні і ботанічні дослідження давньої і сучасної регіональної біоти – міоценової флори (к.б.н. Н.Я. Шварева, А.П. Мамчур), кембрійських конодонтфорид (д.г.-м.н. Д.М. Дригант), безщелепних і риб девону (к.б.н. В.К. Войчишин), крейдових серпулід (к.г.-м.н. В.А. Гинда), остракод і гастропод мезозою (к.г.-м.н. Ю.В. Діденко, к.г.-м.н. С.Г. Бакаєва), мезостигматичних, панцирних та іксодових кліщів (к.б.н. М.І. Сергієнко, к.б.н. Я.Й. Харамбура, к.б.н. В.В. Меламуд), ґрунтових нематод (к.б.н. А.А. Сусуловський),

ногохвісток (к.б.н. І.Я. Капрусь), твердокрилих комах: пластинчастовусих, турунів, златок (к.б.н. І.К. Загайкевич, к.б.н. В.Б. Різун, к.б.н. Т.П. Яницький), орнітофауни (к.б.н. А.А. Бокотей, к.б.н. Н.В. Дзюбенко), а також були розпочаті екологічні та морфологічні дослідження природних і антропогенних ґрунтів (проф. Ю.М. Чорнобай, к.б.н. О.Б. Вовк, к.б.н. О.Л. Орлов).

Від 2000 р. до них додалися дослідження протур (к.б.н. Ю.Ю. Шрубівич), ефемероптерофауни (к.б.н. Р.Й. Годунько), джмелів (Коновалова І.Б.), наземних і прісноводних моллюсків (к.б.н. Н.В. Сверлова, Р.Й. Гураль). Активізувалися дослідження заплавної рослинності Передкарпаття (к.б.н. О.Т. Кузярін) і Закарпаття (к.б.н. Б.Г. Проць).

Постановою Президії НАН України № 222 від 25.09.2002 р. головними напрямками діяльності музею визначено:

- розроблення наукових основ природничої музеології, створення, збагачення та збереження фондів колекцій;
- вивчення біологічної різноманітності та екології окремих груп сучасної і викопної флори та фауни західного регіону України;
- проведення науково-освітньої, популяризаторської та культурно-просвітницької роботи.

Результатом досліджень останніх років стало розроблення схеми фітогеографічного поділу Карпат, встановлення напрямків головних міграцій флори в різні періоди її становлення та визначення видового складу флори Карпатської гірської системи (д.б.н. Л.О. Тасенкевич). Визначено просторово-флористичну структуру природних лісових фітоценозів Українських Карпат та впроваджено класифікаційні типи лісових фітоценозів за умовами місцезростань, поширенням, фітоценотичними характеристиками і походженням (д.с.-г.н. А.К. Малиновський). Встановлено механізми сукцесійної трансформації високогірних біогеоценозів Карпат, кількісні і якісні показники підняття верхньої межі лісу та вплив на цей процес синергії заповідання і глобального потепління клімату, досліджено особливості філоценогенезу сукцесійних систем високогір'я (д.б.н. О.С. Климишин). Визначено функціональні зони регіональної екомережі, засади організації транскордонної системи охорони природного середовища верхньої частини басейну р. Західний Буг, які спрямовані на розбудову екомережі на перетині широтного Галицько-Слобожанського (лісостепового) та меридіональних Бузького та Дністрянського екологічних коридорів (проф.

П.Р. Третьак). Напрацьовано теоретичні засади нового наукового напрямку – *природничої музеології* (Ю.М. Чернобай, О.С. Климишин).

За останні 10 років авторами музею опубліковано 14 монографій, зокрема: "Трансформація рослинного детриту в природних екосистемах" (Ю.М. Чернобай, 2000), "Экология и фауна почвенных беспозвоночных западного Волыно-Подолья" (Ю.Н. Чернобай, И.Я. Капрусь, В.Б. Ризун и др., 2003), "Миоценова флора Великої Угольки (Закарпаття)" (Н.Я. Шварьова, А.П. Мамчур, 2003), "Туруни Українських Карпат" (В.Б. Ризун, 2003), "Панцирные клещи Украинских Карпат" (В.В. Меламуд, 2003), "Фауна, экология и внутривидовая изменчивость наземных моллюсков в урбанизированной среде" (Н.В. Сверлова, Л.Н. Хлус, С.С. Крамаренко и др., 2006), словник-довідник "Природнича музейна термінологія" (О.С. Климишин, 2003), "Визначник наземних моллюсків заходу України" (Н.В. Сверлова, Р.І. Гураль, 2005), 20 каталогів, 15 збірників наукових праць, 468 журнальних наукових статей та понад 150 інших наукових праць. Музей видає дві книжкові серії "Наукові записки Державного природознавчого музею" (видання із списку ВАК України) і "Наукові колекції Державного природознавчого музею".

Творчі контакти встановлено із науковими центрами 17 країн Європи, Північної Америки, Азії та Австралії, зокрема: Австрії, Великобританії, Франції, Голландії, Ізраїлю, Південної Кореї, Ліхтенштейну, Німеччини, Польщі, Росії, Болгарії, Румунії, США, Чеської Республіки, Словаччини та Швеції. Діяльність музею відзначено кількома престижними міжнародними стипендіями та нагородами. Серед них слід згадати нагороду фундації Отто Кіна (Otto Kinne Foundation, Німеччина) за 2005 р. та Міжнародну нагороду Вітлі (Whitley Award, м. Лондон, Великобританія) за 2007 р., які здобув к.б.н., с.н.с. Б.Г. Проць за особисті здобутки та діяльність в галузі охорони природи. Працівники музею беруть участь у роботі понад 20 різноманітних авторитетних міжнародних організацій. Музей є членом Карпатської Екорегіональної Ініціативи – КЕРІ (CERI, м. Братіслава, Словаччина), відповідає за координацію досліджень КЕРІ з біорізноманіття у Карпатському регіоні і є координатором діяльності КЕРІ в цілому по Україні.

Наукова бібліотека музею бере свій початок від широко відомої у XIX ст. "Поторицької бібліотеки" Юзефа Дідушицького, батька засновника музею, і налічує близько 70 тис. томів природничої літератури, починаючи з видань XVI ст. Серед них "Природнича

історія" Плінія Старшого (1548 р.), "Книга про тварин" К. Геснера (1606 р.), "Історія природи, про рибу та інших тварин" (1650 р.) та "Природнича історія" (1653 р.) Й. Йонстона, прижиттєве видання К. Ліннея "Опис комах" (1761 р.), а також його праця "Світ мінералів" (1779) тощо.

Наукові фонди та музейна експозиція внесені до державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Структура і чисельність природничо-музейних фондів
(станом на 1.07.2009 р.)

Колекції натуралій (природничо-музейних предметів)

Групи, розділи і підрозділи фондів та фондові колекції		Одиниці зберігання (екз.)		
		Основний фонд	Науково-допоміжний фонд	Карто-теки
1		2	3	4
І. Палеонтологічний фонд, всього:		30532	10168	30532
1. Палеозоологічний фонд, всього:		24970	8536	24970
а) викопні безхребетні, всього:		22423	8536	22423
з них:				
ПАЛЕОЗОЙ	• протерозой	1		
	• кембрій	39		39
	• ордовик	188		188
	• силур	1372	6	1372
	• девон	1420		1420
	• карбон	84		84
	• перм	8		8
МЕЗО-ЗОЙ	• триас	93		93
	• юра	3396		3396
	• крейда	10187		10187
КАЙНО-ЗОЙ	• палеоген	311	258	311
	• неоген	4602		4602
	• четвертинні безхребетні	634		634
• бурштину з включеннями		88		88
б) викопні хребетні, всього:		2203		2203
з них				
• викопні риби		1562		1562
• зуби акул		620		620
• хребетні мезозою		21		21
в) "Старунський комплекс"		344		344

1		2	3	4
2. Палеоботанічний фонд, всього:		5562	1632	5562
з них:				
ПАЛЕО- ЗОЙ	• девон	19	1	19
	• карбон	592	38	592
	• перм	7		7
МЕЗО- ЗОЙ	• тріас	7	1	7
	• юра	28		28
	• крейда	64	4	64
КАЙ- НО- ЗОЙ	• палеоген	28	3	28
	• неоген	4817	1585	4817
II. Геологічний фонд, всього:		3803	286	3803
з них:				
ПАЛЕОЗОЙ	• докембрій і кембрій	369		369
	• ордовик	18		18
	• силур	131		131
	• девон	233		233
	• карбон	87		87
	• перм	96		96
МЕЗО- ЗОЙ	• тріас	588		588
	• юра	153		153
	• крейда	588		588
КАЙ- НО- ЗОЙ	• палеоген	955		955
	• неоген	232		232
• мінерали експозиційні		120	286	120
• колекція метеоритів		208		208
III. Фонд ґрунтів, всього:		737	10	737
з них:				
• природні ґрунти		641		641
• антропогенні ґрунти		96		96
• ґрунтові моноліти			10	
IV. Ботанічний фонд, всього:		135017	7981	135017
1. Гербарій судинних рослин, всього:		113289	4080	113289
2. Гербарій несудинних рослин, всього:		21728	3901	21728
з них:				
• водорості		48	5	48
• гриби		469	73	469
• лишайники		523	94	523
• мохоподібні, всього:		20689	3729	20689
з них:				
– сфагнові мохи		212	111	212
– печіночники		1619	204	1619
– листяні мохи		18858	3414	18858

1	2	3	4
V. Зоологічний фонд, всього:	25667	64675	25667
1. Фонд хребетних тварин, всього:	7385	360	7385
з них: • риби	198	61	198
• земноводні	87	61	87
• плазуни	106	47	106
• птахи, всього:	6994	191	6994
з них: – чучела (опудала)	2522	27	2522
– тушки	1742	87	1742
– черепи і скелети	35	4	35
– кладки (старі збори)	919	24	919
– кладки (нові збори)	111	49	111
– пелетки (погадки) та харчові рештки	1665		1665
2. Фонд ссавців, всього:	8491	20819	8491
а) наукові колекції, всього:	8456	20819	8456
з них: • чучела (опудала)	597	27	597
• тушки	5590		5590
• шкури	103	15	103
• роги	268	1	268
• ікла	60		60
• черепи і скелети	345	791	345
• плейстоценові хребетні	1493	19985	1493
б) мокрі препарати	35		35
3. Фонд безхребетних тварин, всього:	5190	6043	5190
з них: • пір'яні кліщі та пухойди		2588	
• плоскі черви		741	
• ногохвістки	1130		1130
• протури	150		150
• мезостигматичні кліщі	654	2353	654
• панцирні кліщі	1739		1739
• багатоніжки		361	
• нематоди – мононхіди	1117		1117
• павуки	400		400
4. Малакологічний фонд, всього:	4601	37453	4601
а) червоногі водні молюски	1259		1259
б) червоногі наземні молюски	2603		2603
в) двостулкові молюски	739		739

1	2	3	4
VI. Ентомологічний фонд, всього:	170160	8098	11821
а) персональні і тематичні колекції, всього:	49139	2484	170
з них:	• колекція Й. Гролле	26231	1964
	• колекція А. Штекля	15072	343
	• колекція І. Верхратського	5162	116
	• плейстоценові комахи	2674	61
б) систематичні колекції, всього:	121021	5614	11651
з них:	• одноденки	527	527
	• бабки	500	43
	• таргани	47	25
	• прямокрилі	1315	183
	• веснянки	102	20
	• рівнокрилі	5470	431
	• верблюдки	49	
	• великокрилі	22	2
	• сітчастокрилі	231	9
	• твердокрилі, всього:	80049	3091
з них:	– туруни	11796	201
	– златки	2692	30
	– пілюльники	512	512
	– плавунчики	235	235
	– інші твердокрилі	64814	2860
	• перетинчастокрилі	8701	807
	• скорпіонниці	77	1
	• двокрилі	6135	725
	• волохокрилі	1679	
	• лускокрилі	16117	277
Всього:	365916	91218	207577

Колекції інформалій (природничої інформації)

Основний фонд:

Розділ 1. Описи природних об'єктів

- 1.1. Ґрунтові профілі
- 1.2. Геологічні відслонення
- 1.3. Фітоценотека
- 1.4. Фауністичні комплекси

Розділ 2. Таксономічні списки біоти

- 2.1. Регіональні списки флори
- 2.2. Регіональні списки фауни

- Розділ 3. Моніторингові карти і картосхеми
 3.1. Елементи біогеоценотичного покриву
 3.2. Поширення елементів біоти
 Розділ 4. Фотозображення регіональної біоти
 4.1. Фотобазу судинних рослин Карпат
 4.2. Фотобазу риб девону Поділля

Науково-допоміжний фонд:

- Розділ 1. Фонотека акустичних сигналів тварин
 Розділ 2. Відеотека природних об'єктів, процесів і явищ
 Розділ 3. Віртуальні версії виставок

Серед колекцій і пам'яток природи світового значення в музеї зберігаються:

- унікальні експонати мамонта і волохатого носорога з озокеритових копалень Старуні (Передкарпаття), метеорити (Пултуськ), бурштини з включеннями (Гданськ);
- палеозоологічні колекції (від кембрійського до четвертинного періоду);
- палеоботанічні колекції (від девону до неогену);
- колекції порід і мінералів (від докембрію до четвертинного періоду);
- еталонні систематичні колекції ґрунтової мікро- і мезофауни;
- колекція малакофауни України;
- колекції 15 рядів регіональної і тропічної ентомофауни, а також плейстоценових комах;
- колекції риб, земноводних, плазунів, птахів (опудала, тушки і яйця), серед яких одна з найбільших в Європі унікальна колекція альбіносів і меланістів, та ссавців (опудала, тушки, черепи і роги);
- бріологічний гербарій (Міжнародний індекс – LWD) з повними зборами мохоподібних України, Кавказу і Середньої Азії;
- гербарій судинних рослин (Міжнародний індекс – LWS).

Природничу експозицію музею спрямована на екологічну просвіту і формування наукового світогляду населення. Протягом всього часу існування вона розвивалася і вдосконалювалася відповідно до наукових концепцій вчення про еволюцію, змін у систематиці, нових відомостей з історії природи краю та сучасного стану біологічних ресурсів. З 1995 р. було розпочато капітальний ремонт основного будинку музею, внаслідок чого його експозицію, яка до початку реконструкції щорічно приймала до 100 тис. відвідувачів, було демонтовано і законсервовано. Наразі

продовжується лише виставкова діяльність поза межами музею. За програмою відновлення музейно-експозиційної діяльності розроблено наукову концепцію і тематичну структуру нової експозиції. На стадії виготовлення знаходяться її художній і технічний проекти.

Подальші перспективи розвитку установи пов'язані із завершенням реконструкції головного будинку музею, відновленням експозиції в її історичній (антикварній) та сучасній частинах, розширенням інформаційного музейного простору та цільовим збагаченням музейних колекцій.

ВИКОПНА ФАУНА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ ТА ЇЇ НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ

С.Г. Бакаєва, М.С. Цигель

*Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
вул. Театральна, 18, E-mail: bakaevas@yahoo.co.uk*

Перші зразки до палеонтологічного фонду музею почали надходити ще у першій половині XIX ст. від проф. Варшавського університету Л. Цейшнера. Пізніше колекції викопної фауни поповнювалися зборами С. Плахетка, Я. Новака, Й. Семірадського, В. Фрідберга, Е. Незабитовського, В. Рогая, М. Ломницького, Я. Ломницького та ін. Значну кількість матеріалу було нагромаджено у 50-60-их рр. XX ст. за рахунок зборів працівників як музею, так і різних виробничих і наукових організацій, зокрема С.І. Пастернака, В.І. Гаврилишина, С.П. Коцюбинського, В.А. Гинди, Ю.В. Коняшкіна, Л.Н. Колеснікова, З.С. Галіхметової, Г.А. Гонсовської, А.В. Проснякова, І.І. Углянської, Н.В. Утробіна, В.С. Букова, В.І. Юшкевича та ін.

Завдяки багаторічній праці музейних працівників із збирання та опрацювання викопної фауни у палеозоологічному фонді нагромаджена колосальна кількість унікального матеріалу з території заходу України, Донбасу, Криму, Польщі; у меншій кількості наявні зразки з Росії, Білорусі, Казахстану, Чехії, Австрії. Станом на 1 червня 2009 р. фонд нараховує 24177 од. зб.

В основу поділу палеозоологічного фонду покладено віковий принцип, відповідно чому його поділено на періоди. Знайдена на

території Поділля у вендських відкладах найдавніша фауна представлена лише 2 зразками з відбитками медузоподібних. Невеликі колекції кембрійського та ордовіцького періодів (39 і 188 зразків відповідно) складені одноклітинними водоростями, трилобітами, брахіоподами, археоціатами та конодонтами. Добре відслонені у басейні Дністра силурійські відклади представлені у фонді рештками трилобітів, брахіопод, молюсків, коралів, криноїдей, ракоскорпіонів та конодонтами (1372 зразків). Вагоме місце у фауні девону (1420 зразків) посідають колекції безщелепних та конодонтів, крім яких тваринний світ періоду представлений коралами, губками, мшанками, остракодами, брахіоподами, голкошкірими, молюсками, ракоскорпіонами, криноїдеями.

Впродовж кам'яновугільного, пермського і тріасового періодів на території Волино-Поділля панував континентальний режим, тому їхні утворення відсутні. Проте у палеозоологічному фонді органічний світ цього етапу розвитку представляють збори (84, 8 і 93 зразків відповідно) з Польщі, зібрані ще у другій половині XX ст., і у меншій кількості з Дніпрово-Донецької западини. Колекції кам'яновугільної і пермської фауни складені скам'яніннями криноїдей, брахіопод, молюсків, мшанок, коралів; у тріасі додаються рештки амфібій, рептилій і риб. Юрська фауна (3396 зразків) представлена губками, мшанками, форамініферами, брахіоподами, молюсками, з яких значну частину складають амоніти, голкошкіри, серпуліди і рептилії. Виходи юрських відкладів відомі на Поділлі, проте складені вони доломітизованими вапняками, в яких придатні до визначення органічні рештки трапляються вкрай рідко. Тому вся колекція зібрана на території Польщі здебільшого у середині XIX ст. проф. Л. Цейшнером. Надзвичайно багато представлена колекція крейдової фауни (10278 зразків), зібрана на території Волино-Поділля з численних відслонень і свердловин, яка продовжує поповнюватися новими надходженнями. Тваринний світ крейдового періоду охарактеризований молюсками, голкошкірими, остракодами, форамініферами, губками, мшанками, коралами, акулами. Утворення палеогену на Волино-Поділлі відсутні, однак фауна періоду (311 зразків) вивчена на підставі опрацювання матеріалу з Закарпаття, Криму, Казахстану. Значну частину колекції складають риби з карпатських менілітових сланців, решта – серпуліди, форамініфери, брахіоподи, молюски. Неогеновий період (3890 зразків) різноманітно представлений малакофауною, у меншій мірі наявні форамініфери, брахіоподи, серпуліди, голкошкіри, мшанки. Колекція антропогенової фауни (634 зразки) складена в

основному моллюсками та рештками хребетних тварин з численних місцезнаходжень.

Таким чином, нагромаджені у палеонтологічному фонді матеріали добре характеризують історію розвитку життя на Землі у протерозойській, мезозойській і кайнозойській ерах.

Частина фондових колекцій монографічно опрацьована й опублікована різними дослідниками. Відомості про деякі з них було узагальнено у каталозі "Монографічні колекції палеонтологічних фондів Науково-природознавчого музею АН УРСР" (Пастернак, Левицький, 1963). Сьогодні у палеозоологічному фонді нараховується більше 100 монографічних колекцій, в яких міститься близько 200 голотипів родів, видів і підвидів викопної фауни. Однак більша частина музейних фондів потребує опрацювання і таксономічної ревізії. Зокрема, потребують верифікації з врахуванням сучасного стану систематики юрська фауна загалом, крейдові амоніти і брахіоподи, неогенові моллюски, плейстоценові та голоценові непарнокопитні тощо.

Багатий матеріал, зосереджений у палеонтологічному фонді, слугує основою для таксономічних досліджень, стратиграфічного розчленування вміщуючих скам'яніння відкладів, реконструкції палеогеографічних обстановок регіону, з'ясування особливостей філогенетичного розвитку окремих груп викопної біоти, а також для просвітницької роботи та фахового оформлення на сучасному рівні експозиції музею з найповнішим відтворенням етапів еволюції органічного світу.

КОЛЕКЦІЯ КРЕЙДОВИХ ЧЕРЕВОНОГИХ МОЛЛЮСКІВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

С.Г. Бакаєва

*Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
вул. Театральна, 18, E-mail: bakaevas@yahoo.co.uk*

Тваринний світ крейдового періоду у фондах музею представлений надзвичайно багатими колекціями різних груп фауни, серед яких вагоме місце посідають червоногі моллюски. Викопні рештки надходили до палеонтологічного фонду ще з середини XIX ст., однак більша частина була нагромаджена у

1950-60 рр. у зв'язку з інтенсивним розгортанням пошуково-розвідувальних робіт на території заходу України та бурінням великої кількості свердловин, що зумовило вивчення крейдових відкладів у безперервних розрізах від альбу до маастрихту. Разом з тим, із керну вилучалася фауна, яка і потрапляла до музею. Важливі у стратиграфічному відношенні групи, такі як головоногі або двостулкові молюски, опрацьовувалися та монографічно описувалися. А червононогі через тісний зв'язок з фаціальними мовами і відносно поганий, порівняно з іншими викопними, стан збереженості залишалися без належної уваги. Це призвело до відсутності достовірних даних щодо їхнього таксономічного складу, стратиграфічного і географічного поширення.

Колекція червононогих молюсків з крейдових відкладів Волино-Поділля на сьогоднішній день нараховує більше 1 тис. зразків, серед яких визначено 125 видів з 33 родин і 61 роду. Ряд Archaeogastropoda складають 12 родин (Pleurotomariidae, Fissurellidae, Acmaidae, Euomphalidae, Trochidae, Angariidae, Neritopsidae, Nododelphinulidae, Amberleyidae, Diptyxidae, Aptysiellidae, Pseudomelaniidae), ряд Mesogastropoda – 13 (Architectoniidae, Turritellidae, Scalidae, Cerithiidae, Xenophoridae, Aporrhaidae, Columbelleriidae, Rostellariidae, Naticidae, Gyrodeidae, Ampullinidae, Cassididae, Charonaidae), ряд Neogastropoda – 6 (Fascioliidae, Fusidae, Pyropsidae, Vasidae, Volutidae, Cancellariidae), а ряд Acteonacea – 2 (Ringiculidae, Scaphandridae). Найчисленнішою щодо кількості родів і видів для періоду загалом є родина Aporrhaidae, частка якої становить 12,4%. Родини Volutidae і Trochidae складають по 7,5% кожна, а Pleurotomariidae і Fascioliidae – по 5,9%. Представники родин Turritellidae, Angariidae, Cerithiidae, Ringiculidae формують дещо меншу частку в угрупованнях червононогих (4,8% і по 4,3% відповідно). Інші 24 родини представлені 1-2 родами, а максимальна кількість видів сягає 6. Найрізноманітнішими у видовому відношенні є наступні роди: *Turritella*, який об'єднує 8 видів, *Cerithium* – 7 видів, *Trochacanthus* – 6, *Calliomphalus* – 5, *Volutilithes* – 5, *Avellana* – 5. Решта родів складені 1-4 видами.

Найбільшу кількість видів червононогих, а саме 72, визначено у мергелях нижньомаастрихтського віку (зона *Belemnella lanceolata*). У глинистих мергелях верхнього маастрихту (зона *Belemnella junior*) їх виявлено 44. У піскуватих сеноманських відкладах знайдено 41 вид, у кампанських алевритових мергелях – 34. З алевритових мергелів сantonського ярусу вдалося визначити лише

3 види, оскільки більша частина зразків представлена дрібними формами дуже поганого збереження. В туронських і кампанських крейдових вапняках представники черевоногих не знайдені. Отже, фаціальна приуроченість черевоногих відображена у їхньому нерівномірному вертикальному і горизонтальному поширенні. Здебільшого вони тяжіють до насичених теригенним матеріалом відкладів (піскуваті і алевритові мергелі), а збільшення карбонатності порід призводить до зменшення їхнього видового різноманіття до повного зникнення у висококарбонатних утвореннях (крейдові вапняки і крейда).

Черевоногі молюски у крейді Волино-Поділля вирізняються різноманітністю екологічного складу. Враховуючи дані з екології різних і нині існуючих представників родів, знайдених у межах дослідженого регіону, літологічні особливості вміщуючих скам'яніння порід і характер розподілу інших груп викопних, які співіснували з комплексами черевоногих, здійснено спробу реконструювати вплив оточуючого середовища на розвиток і зміни екологічної структури угруповань черевоногих впродовж крейдового періоду. З'ясовано, що в їхніх угрупованнях присутні фітофаги, детритофаги і хижакі. Були форми, які заривалися в осад частково або повністю, які повзали по поверхні ґрунту, а також які прикріплювалися до водоростей або до ґрунту. Більшість форм належить до теплолюбних, хоча є представники родів, які віддають перевагу акваторіям з помірними температурами. Виявлено мешканців мілководдя і дещо більших глибин, а також стеногалінні форми й такі, що переносять деяке опріснення води. Значну частку досліджених черевоногих займають фітофаги, серед яких трапляються рухливі (представники родів *Buckmannina*, *Oolitica*, *Solariella*, *Gibbula*, *Calliostoma*, *Calliophthalus*, *Margarites*, *Trochacanthus*, *Xenophora*), малорухливі (*Bathrotomaria*, *Pleurotomaria*, *Conotomaria*) та такі, що прикріплюються (*Acmaea*, *Emarginula*). Частина детритофагів представлена епіфауною (*Confusiscala*, *Proscala*), решта – інфауною (*Monocuphus*, *Turritella*, *Tessarolax*, *Aporrhais*, *Helicaulax*, *Kaunhowenia*, *Perissoptera*, *Drepanocheilus*, *Cultrigera*). Серед хижаків виявлені представники епіфауни (*Eovolutilithes*, *Longoconcha*, *Rostellana*, *Volutilithes*, *Volutispina*) та інфауни (*Natica*, *Gyrodes*, *Ampullina*, *Pyropsis*, *Avellana*, *Ringinella*, *Cylichna*). У якості теплолюбних черевоногих можна відмітити представників родів *Aporrhais*, *Xenophora*, *Tibia*, *Columbellaria*.

Слід зазначити, що у різновікових угрупованнях крейдового періоду трапляються представники всіх трофічних груп, проте їхні співвідношення змінюються у різних віках. Присутність у кожному з них фітофагів вказує на їхнє існування на малих глибинах, у межах фотичної зони, де було достатньо рослинної їжі. Значна кількість інфауни, що притаманне усім різновіковим угрупованням, вказує на не дуже твердий субстрат дна, а літологічні особливості вміщуючих скам'янілі рештки порід свідчать про піщано-глинистий характер дна. Відсутність червононогих у висококарбонатних утвореннях свідчать про те, що м'яке карбонатно-глинисте дно було несприятливим для них щодо поселення і розвитку. Отже, оптимальними умовами для існування червононогих у межах Волино-Подільської ділянки крейдового палеобасейну було мілке море з піщано-глинистим, нетвердим субстратом дна і з великою кількістю рослинної їжі.

Таким чином, багата як у видовому, так і у екологічному відношенні фауна червононогих слугує не лише цінним науковим матеріалом для вирішення стратиграфічних питань, реконструкції палеогеографічних обставин і з'ясування філогенетичних зв'язків, а і для відображення фауністичного різноманіття в експозиції музею.

КОЛЕКЦІЯ "ВИКОПНІ РИБИ" У ПАЛЕОЗООЛОГІЧНОМУ ФОНДІ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

В.К. Войчишин

*Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
вул. Театральна, 18. E-mail: victor@museum.lviv.net*

Палеозоологічний фонд музею, у якому зберігаються рештки викопних організмів та сліди їхньої життєдіяльності, має давню історію. Початок колекціям поклали збори морської фауни безхребетних з території Польщі, які у 1840-70-х рр. проводив геолог та палеонтолог проф. Л. Цейшнер. На сьогодні близько 60% фонду зібрано з території України (переважно її західної частини), майже 40% – з території Польщі, незначні збори походять з Австрії, Білорусі, Казахстану, Росії, Таджикистану та колишньої Чехословаччини. Впродовж тривалих відрізків геологічного часу (ордовик-девон, юра-крейда) на заході України та прилеглий

території Польщі були поширені морські басейни. Тому збори решток викопних тварин звідси стосувалися, головним чином, морських мешканців з шельфу, і переважно безхребетних.

Хребетні у фонді представлені морською та прісноводною іхтіофауною (від девону до голоцену) та мезозойськими амфібіями і рептиліями. Окремий статус мають остеологічна збірка ссавців та птахів з плейстоцену та матеріали зі "Старунського комплексу".

Колекція "Викопні риби" була виділена під час останньої інвентаризації основного фонду музею (1997-2007). Вона належить до підрозділу "Палеозоологія: Хребетні" палеонтологічного фонду. До колекції увійшли всі наявні у фонді іхтіологічні викопні рештки, за винятком зубів акул, що були передані (через їхню чисельність) в окрему колекцію. На даний час колекція "Викопні риби" нараховує 1562 од. зб. Ядро колекції складає збірка решток ранньодевонської іхтіофауни Поділля – 87% (1357 од. зб.). Крім того, туди входять збори олігоценових кісткових риб з менілітових сланців Карпат – 12% (189 од. зб.); останній відсоток припадає на еоценову іхтіофауну околиць Канева та Києва (5 од. зб.), фрагменти екзоскелету пізньодевонських панцирних риб зі Свентокшиських гір (Польща; 4 од. зб.), окремі хребці риб з крейдових відкладів (головним чином, із західних областей України; 4 од. зб.), рештки верхньоеоценових кісткових риб з Польщі (2 од. зб.) та відбитка, ймовірно, представника тріасової родини Pholidopleuridae (клас Osteichthyes) з Бразилії.

Найдавніші документовані збори викопних безщелепних (Agnatha) Поділля у колекції "Викопні риби" складається з кількох зразків, зібраних відомим галицьким натуралістом доктором Мар'яном Ломницьким наприкінці XIX ст. Професор Львівського університету Владислав Зих з 1924 по 1940 рр. зібрав на Поділлі понад тисячу зразків викопних агнат та риб. Після війни частина його колекції залишалася на геологічному факультеті Львівського університету, а згодом була передана на прохання д.б.н. Павла Павловича Балабая на зберігання в Природознавчий музей (теперішній ДПМ). Збори В. Зиха склали п'яту частину сучасної збірки девонських агнат та риб. Ще близько десяти відсотків були зібрані з 1948 по 1960 рр. П.П. Балабаєм та іншими колекторами (С.П. Коцюбинським, Л.К. Опалатенком, В.І. Гаврилишиним тощо). З 1986 по 2006 рр. колекція девонської іхтіофауни (як частина колекції "Викопні риби") зросла майже вдвічі завдяки

колекторській діяльності В.К. Войчишина, Д.М. Дриганта, С.С. Солодкого та ін.

Збірка девонських агнат містить типові матеріали по таких видах: *Alaeckaspis ustetchkiensis* Voichyshyn, 1999, *A. verbivciensis* Voichyshyn, 1999, *Pavloaspis pasternaki* Voichyshyn, 1999 (клас Heterostraci), "*Cephalaspis*" *djurinensis* Balabai, 1962, "*C.*" *microlepidota* (Balabai, 1962), *Mimetaspis concordis* Voichyshyn, 1994, *Pattenaspis rogalai* (Balabai, 1962), *Wladysagitta janvieri* Voichyshyn, 2006, *Zenaspis dzieduszyckii* Voichyshyn, 2006, *Z. major* (Balabai, 1962), *Z. podolica* (Balabai, 1962), *Zychaspis concinna* Voichyshyn et Solodkyi, 2004, *Z. elegans* (Balabai, 1962), *Z. granulata* Voichyshyn, 1998, а також по видах, що визнані *nomina dubia* - "*Cephalaspis*" *feliciae* Balabai, 1962 та "*C.*" *sjostremi* Balabai, 1962 (клас Osteostraci). Крім зазначених, до складу збірки входять *Althaspis elongata* (Zych, 1927), *A. longirostra* (Zych, 1927), *A. sapovensis* Novitskaya, 1986, *Corvaspis kingi* Woodward, 1934, *Ctenaspis kiaeri* Zych, 1931, *Dnestraspis firma* Novitskaya, 1983, *Europrotaspis arnelli* (Brotzen, 1936), *Irregulareaspis stensioi* Zych, 1931, *Larnovaspis kneri* (Lankester, 1868), *L. major* (Zych, 1927), *L. mogielnensis* Blicek, 1984, *Mylopteraspidea gracilis* (Stensiö, 1958), *Parapteraspis lata* (Stensiö, 1958), *P. plana* Stensiö, 1958, *Podolaspis lerichei* (Zych, 1927), *P. podolica* (Alth, 1874), *P. zychi* (Brotzen, 1933), *Poraspis siemiradzki* (Zych, 1931), *P. sturi* (Alth, 1874), "*Pteraspis*" *angustata* Alth, 1874, *Weigeltaspis alta* Brotzen, 1933, *W. brotzeni* Tarlo, 1964, *Zascinaspis bryanti* (Brotzen, 1936), *Z. heintzi* (Brotzen, 1936) (Heterostraci), *Benneviaspis whitei* Belles-Isles et Janvier, 1984, *Heraspis kozlowskii* (Zych, 1937), *Mimetaspis glazewskii* Janvier, 1985, *Stensiopelta pustulata* Janvier, 1985, *Zychaspis siemiradzki* Janvier, 1985 (Osteostraci). Чимало зразків через недостатнє збереження не мають видового та родового визначення.

Матеріали колекції "Викопні риби" донедавна були представлені лише макрорештками іхтіофауни, тобто порівняно великими (від кількох сантиметрів до півтора дециметра) зчленованими панцирами, чи окремими пластинками і щитами, або їхніми ядрами чи відбитками в породі. У 2008 р. до колекції була додана збірка з 250 мікрорешток ранньодевонської іхтіофауни з морських відкладів долини Дністра (18 од. зб.). Мікрорештки представляють собою дрібні (від десятих міліметра до кількох

міліметрів) фрагменти панцира викопних агнат та риб, сюди ж належить і луска цих тварин. Ці скам'янілості дають уявлення про морфологію та структуру екзоскелету девонської іхтіофауни. Ця колекція була зібрана докторами Данилом Михайловичем Дригантом (ДПМ) та Анджеєм Балінським (Інститут палеобіології ПАН, Варшава) у 1966-2004 рр. з морських відкладів подільського розрізу нижнього девону. Крім того, збірка включає ще 13 мікрорешток (6 од. зб.) гетеростраків *Zascinaspis ?heintzi* (Brotzen, 1936) та остеостраків (представників ще не описаних роду та виду) з теригенних відкладів нижнього девону Поділля. Колекція мікрорешток включає таксони (крім вже вказаних): *Corvaspis* sp., *Poraspis* sp., *Irregulareaspis* sp., *?Lepidaspis* sp., *?Weigeltaspis* sp., численні рештки Pteraspidoidei (Heterostraci), *Seretolepis elegans* Karatajute-Talimaa, 1968 (клас Acanthodii), *Polymerolepis whitei* Karatajute-Talimaa, 1968 (клас Chondrichthyes), рештки невизначених представників Heterostraci, Placodermi, Acanthodii.

Олігоцені риби збиралися переважно наприкінці XIX та на початку XX ст. Значна їх частина походить з району Надвірна-Делятин Івано-Франківської області, деякі – з Підкарпатського воєводства Польщі (район Жешува). Вони представлені рештками скелетів морських кісткових з родин Кам'яних окунів (Serranidae), Оселедцевих (Clupeidae), Скумбрієвих (Scombridae), Риб-шабел (Trichiuridae), Тріскових (Gadidae). Частина зразків опинилась під загрозою знищення внаслідок кристалізації солей і руйнування породи-носія (сланець). Про колекторів цієї збірки залишилось мало інформації, в основному вони були анонімними, як наприклад автор великої збірки зі Скопіва. Частина зборів належить Едварду Ганусу. Окремі зразки було зібрано відомим ентомологом Йосифом Дзендзелевичем, та Ярославом Ломницьким, директором музею ім. Дідушицьких, сином згаданого вище Мар'яна Ломницького.

Еоценові зразки з Канева зібрані у 1875-76 рр. ботаніком і палеонтологом проф. Афанасієм Семеновичем Роговичем, а з київських "блакитних глин" – геологом та палеонтологом Готфридом Оссовським.

Тріасовий (?) зразок з Бразилії був презентований палеоботаніку музею Н.Я. Шваревій під час одного з її відряджень до Санкт-Петербурга і згодом переданий нею у фонди музею.

КОЛЕКЦІЇ ВИКОПНОЇ ФЛОРИ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

А.П. Мамчур

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: anatol@museum.lviv.net*

Відомості про флори минулого (палеофлори) базуються на знахідках решток рослин у викопних породах. Метою формування палеоботанічного фонду є відтворення історії розвитку палеофлори на території заходу України. Предметом зберігання є зразок, який містить залишки рослин (фітофосилії). Фітофосилії можуть бути у вигляді відбитків на породі, лігнітизованих або обвуглених залишків (фітолейм), скам'янілостей (рештки рослин, заміщені мінеральною речовиною). Усі перераховані категорії фітофосилій наявні у фондах музею.

Палеоботанічні фонди вимагають певних умов зберігання. Породи можуть містити дуже чутливі до вологи мінерали, які вбираючи воду із повітря, збільшуються у розмірах і руйнують зразок. Здатність поглинати вологу мають також глини. Тому зберігати палеоботанічні колекції необхідно в приміщеннях із низькою вологістю повітря і за відсутності різких змін температур.

Перші колекції викопної флори були зібрані геологом Л. Цейшнером у середині XIX ст. На сьогодні, в основному фонді музею нараховується майже 6 тис. зразків. Представлені викопні рослини з девону, карбону, пермі палеозойської ери, а також усіх періодів мезозойської та кайнозойської ер. Переважно це колекції із заходу України та суміжних територій (Польща, Чехія). Із віддалених територій є збірки неогенової флори з Камчатки і Якутії, крейдової флори з Магаданської обл.

Девонський період представлений невеликою колекцією (19 зразків) із Подільського Придністров'я та Донецького басейну. Автор зборів Т. Іщенко визначила 8 видів із відділів ринієвих, плауноподібних, хвощеподібних і папоротеподібних рослин.

Колекції **карбонної** флори зібрані в Сілезії, Моравії, Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах. Найрепрезентативнішою є колекція з Сілезії (192 зразки), яку збирав переважно Л. Цейшнер, окремі колекції та зразки зібрані В. Фрідбергом, Яблонським, Ольшевським, Ляковським, Маєвським, Губе, Л. Богацьким, Котецьким, Кульчицьким у

середині та наприкінці XIX ст. із таких місцезнаходжень: Серша, Демброва Гурніча, Явожна, Голонуг, Немце, Мисловіце, Вельке Стшемешіце, Гута Крулевська, Недзеліска, Тенчинек, Бженчковице, Ожеше, Катовіце. В 1927 р. д.г-м.н. С.І. Пастернак, після навчання в Чехії, привіз до Львова колекцію викопної флори з Моравії (189 зразків). Більшість зразків зібрані з вугільних копалень біля м. Карвіна та Острави Моравської. Також є збори з інших місцезнаходжень: с. Міхальковіце, Нижини, Вітковіце, Дубрава. Ця колекція спершу належала Природничому музею Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), а в 1939 р. була приєднана до фондів Природничого музею ім. Дідушицьких. Колекція флори Донбасу (178 зразків) була зібрана К. Новик упродовж 1947-49 рр. Це переважно зразки зі свердловин Донецької, Дніпропетровської, Луганської і Харківської областей України та Ростовської області Росії. Флора Львівсько-Волинського вугільного басейну в основному фонді представлена лише 33 зразками. Значна частина матеріалів (майже 400 зразків) із шахт Львівської та Волинської областей знаходиться у допоміжному фонді і потребує фахового опрацювання. У колекціях наявні відбитки, скам'янілості і обвуглені залишки представників плауноподібних, хвощеподібних (клинолисти, каламіти), папоротеподібних та кордаїтів – перших голонасінних рослин.

Пермський період представлений 7 зразками з відбитками одного виду *Araucarioxylon schrollianum* (Araucariaceae), зібраних на території Польщі (с. Ліповець, с. Черна) Л. Цейшнером і Самельсуном.

Із **тріасу** наявні 8 зразків з відбитками одного виду *Voltzia heterophylla* з голонасінних, зібраних Л. Цейшнером і Дибчинським.

Колекція **юрської** флори (20 зразків) із м. Гроєць з Польщі містить відбитки папоротей і скам'янілу деревину. Збори Л. Цейшнера і Янота.

Невелику, але рідкісну колекцію (20 зразків) **крейдової** (маастрихтської) наземної флори із с. Потелича Львівської обл. зібрали Раціборський, Светкович і Я. Новак. Флора описана і визначена останнім у 1907 р. Визначено відбитки 17 видів листяних і хвойних дерев. Другу колекцію маастрихтської флори з Львівської мульди (23 зразки) зібрав, визначив і описав д.г-м.н. Д.М. Дригант. Визначено 13 видів рослин. Описано новий вид *Celastrus zubraensis* (Celastraceae) і один варієтет. З крейдових відкладів Магаданської

обл. (Росія) наявні 9 зразків із флорою, зібрані Б. Ремешилом у 1963 р. Колекція не визначена.

Палеогенова колекція (21 зразок) сформована переважно зі зборів Л. Цейшнера з території Польщі. Представлені 10 видів відбитків рослин із родин Pinaceae, Fagaceae, Betulaceae, Salicaceae, Lauraceae, Fabaceae, Mugiaceae.

Неогеновий період – найбагатше представлений підрозділ у палеоботанічному фонді (4,9 тис. зразків). Переважно це колекції із заходу України (Передкарпатський і Закарпатський прогини, Волино-Подільська окраїна Східноєвропейської платформи), а також із Польщі (Свошовіце) і Росії (Камчатка, Якутія). Колекція флори із Свошовіце зібрана Л. Цейшнером і вперше описана Ф. Унгером у 1849 р. Повторно досліджувалась та переписувалась у 1956 р. П. Мчедлішвілі та у 1964 р. І. Ільїнською. В колекції 81 зразок, із яких 11 – голотиби, що робить її особливо цінною для музею. Великий внесок у вивчення неогенових флор зробила палеоботанік к.б.н. Н.Я. Шварева. Дослідниця опрацювала й описала матеріал, який зберігався у фондах (колекції з с. Мишина; с. Глинського і Кортумової гори), значно поповнила фонди зборами з нових і уже відомих місцезнаходжень.

Нижче наводимо список колекцій неогенових флор заходу України, що зберігаються в основному фонді музею.

Передкарпатський прогин: с. Мишин, с. Вербівець, м. Косів, р. Пістинька с. Рошнято, м. Калуш. Усі з Івано-Франківської обл. Із р. Пістиньки описаний новий вид *Bambusa iljinskiae* Schvareva, із с. Мишин – один варієтет.

Волино-Подільська окраїна Східно-Європейської платформи: с. Глинськ (Львівська обл.), Кортумова гора і Клепарівська височина (м. Львів), с. Залісці (Тернопільська обл.).

Закарпатський прогин: потік Буркало, с. Верхнє Водяне, с. Велика Уголька, р. Стримба, м. Ужгород, с. Ільниця, с. Лінці, с. Сільце, с. Циганівці.

Колекція з Камчатки (мис Непропуск, Росія), зібрана й описана Н.Я. Шваревою та Ю. Барановою.

Велика кількість зразків із відбитками рослин із різних місцезнаходжень заходу України дає можливість досить повно охарактеризувати флору цього регіону в неогеновому періоді. На сьогодні визначено понад 100 видів викопних рослин, з яких більшість належать до покритонасінних деревних рослин. Також наявні голонасінні, папоротеподібні, хвощеподібні, мохоподібні, водорості.

КОЛЕКЦІЇ ҐРУНТІВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

О.Л. Орлов, О.Б. Вовк

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: orlov_oleg@mail.ru*

Ґрунт – біокосний компонент наземної екосистеми, який є ключовим у музейній демонстрації взаємодії і взаємозв'язку живої та неживої природи. Формування репрезентативної ґрунтової колекції, яка дає загальні уявлення про будову, властивості ґрунту, типологічне різноманіття та структуру ґрунтового покриву регіону, його сучасний стан є вкрай необхідним для експозиційного відображення біогеоценозу, як цілісної, повночленної екосистеми. Проте трудомісткість відбору, зберігання та підготовки ґрунтових зразків до експонування зумовлюють низьке представлення ґрунтів у фондах і експозиціях природничих музеїв.

Вперше ґрунт став музейним експонатом в Нижньогородському та Полтавському губернських природничо-історичних музеях, ще наприкінці XIX ст. Їхня експозиція була створена за планом В.В. Докучаєва і включала розділ присвячений місцевим ґрунтам. За його ініціативи вперше була розроблена програма роботи природничих музеїв, яка складалась з фахових настанов щодо методик відбору та зберігання різноманітних музейних експонатів та їх колекцій. Перший в світі музей ґрунтів функціонує у Санкт-Петербурзі з 1904 р. В музеях України досі не створено репрезентативної колекції ґрунтів, яка б відповідала вимогам музейного документування об'єктів природи.

Працюючи над розв'язанням низки фундаментальних та прикладних наукових завдань, Державний природознавчий музей НАН України поставив собі за мету формування цілісної, репрезентативної ґрунтової колекції, яка дає загальні уявлення про типологічне різноманіття та структуру ґрунтового покриву заходу України, його сучасний стан, проблеми охорони та відновлення. Ґрунтову збірку музею розпочато з ініціативи Ю.М. Чернобая у 1988 р., коли були відібрані перші лабораторні зразки з території ПЗ "Розточчя" та НПП "Сколівські Бескиди". Відібрані зразки стали основою створення музейної колекції ґрунтів заходу України та дали змогу здійснити оцінку фізико-хімічного та гумусового стану підстилок у провідних типах лісів цих природоохоронних об'єктів.

Фонд ґрунтів, як і будь-який інший фонд музею, складається з трьох підрозділів: сировинного, науково-допоміжного та основного (табл.). Сировинний фонд формується безпосередньо з польових матеріалів, що поповнюють ґрунтову колекцію музею. В сировинному фонді утворено окремий підрозділ – лабораторний, в якому зберігається матеріал, що науково опрацьовується або підлягає такому опрацюванню. В межах фонду ґрунтів, окремо виділяються: підрозділ "Ґрунтові моноліти" (фіксовані експозиційні моноліти входять до основного фонду, а базові, експериментальні – до науково-допоміжного) та "Ґрунтові зразки" (колекційні взірці – до основного фонду, а лабораторні – до сировинного).

Ґрунтовий моноліт – це вертикальний зразок ґрунту, взятий із стінки ґрунтового розрізу без порушення природної будови ґрунту, як правило, на всю глибину генетичного профілю. Зберігають моноліти в спеціальних ящиках, в нахиленому положенні (кут нахилу не повинен перевищувати 45° від основи). Для потреб експонування зі звичайних монолітів виготовляють їх фіксовані аналоги за апробованою авторами методикою. Розроблена методика виготовлення фіксованих монолітів дозволяє отримати зразок ґрунту зі збереженими природними властивостями, який придатний і для експонування, і для ілюстрації навчально-освітніх програм. Цей метод забезпечує якісне опрацювання зразків як природного, так і антропогенного ґрунту і може бути рекомендованим для використання у роботі природничих і краєзнавчих музеїв.

Ґрунтові зразки – це деякий об'єм ґрунту (приблизно 0,5-1 кг) з порушеною будовою, взятий з генетичних (або геометричних) горизонтів, висушений до повітряно-сухого стану, що зберігається в картонних (природні) або пластикових (антропогенні) коробках. Ґрунтові зразки дають уявлення про такі морфологічні особливості ґрунтів, як колір, структура, гранулометричний склад, новоутворення тощо. Ґрунтові моноліти та зразки часто відбираються з одного ґрунтового розрізу, що збільшує об'єм отриманої інформації про ґрунт.

Вагомим доповненням до основного фонду є ґрунтові матеріали, які додатково характеризують склад та властивості основних типів ґрунтів, а саме: новоутворення, елементи структури, фракції гранулометричного складу, гумус, ґрунтові мінерали та розчини, представники ґрунтової фауни тощо.

Станом на 1 січня 2009 р., основний фонд ґрунтів музею налічує 737 одиниць зберігання, а колекція ґрунтових монолітів – 25. Географія зборів охоплює основні фізико-географічні області

заходу України. Широко представлено природне ґрунтове різноманіття Українських Карпат, а саме буроземи гірські та гірсько-лучні, дерново-торф'яністі ґрунти (хребет Свидівець, Чорногора, Чивчини та інші райони Карпатського НПП та КБЗ), буроземи оглеєні та підзолисто-буроземні ґрунти (Ужанський НПП, НПП "Гуцульщина"). Ґрунтові збори з Закарпатської низовини охоплюють всі підтипи алювіальних ґрунтів заплав рік Тиса, Латориця, Боржава (урочища Атак, Переш, Лапош, Великий ліс, Долина нарцисів) та лучно-буроземні різнооглеєні ґрунти осушених заплав (урочища Острош, Чомонинський ліс, Дубина та Чорний мочар).

Структура та чисельність фонду "Ґрунти"

Підрозділи фонду	Шифр	Одиниці зберігання (екземпляри)		
		основний фонд	науково-допоміжний фонд	Сировинний фонд
1. Ґрунтові зразки	Гз	737	-	269
1.1. Природні ґрунти	Гз-П	641	-	207
1.2. Антропогенні ґрунти	Гз-А	96	-	62
2. Ґрунтові моноліти	Гм	-	10	15
2.1. Природні ґрунти	Гм-П		6	13
2.2. Антропогенні ґрунти	Гм-А		4	2
Всього:		737	10	284

Ґрунтове різноманіття Волино-Подільської височини представлено сірими та темно-сірими лісовими ґрунтами (ПП "Пам'ятка Пеняцька", ПП "Стільське"), дерново-підзолистими та дерново-карбонатними ґрунтами ПЗ "Розточчя", ПЗ "Медобори" та чорноземами опідзоленими і типовими заказника "Дача Галілея" та Південного Поділля. Започаткована і активно поповнюється колекція алювіальних ґрунтів рік басейну Дністра. До основного фонду ґрунтів також увійшли найцікавіші зразки ґрунту, відібрані в межах України (степові ділянки Луганської обл., БЗ "Асканія Нова", рівнинний та гірський Крим тощо), Європи (Пеніни, Татри, Яворівський НПП) та світу (каньйон "Наг Carmel", Ізраїль).

Фонд антропогенних ґрунтів включає в себе ґрунтові зразки основних родів техноґрунтів та урбаногрунтів м. Львова, найбільших кар'єрно-добувних комплексів Розточчя та Опілля, промислових зон сірчаного виробництва та зон магістральних трубопроводів.

На сьогодні, з метою практичного впровадження ідей щодо охорони ґрунтів передбачається створення в межах фонду колекції ґрунтових еталонів, яка б включала еталони природних ґрунтів регіону. Зразки підрозділу антропогенних ґрунтів можуть бути включені до цієї колекції в якості окремої групи еталонів (антропогенні еталони) з метою збереження інформації про швидкість та спрямованість процесів посттехногенного ґрунтоутворення або найбільш вдалі варіанти їх рекультивації. Наповнення колекції новими надходженнями передбачає проведення власних відборів ґрунтового матеріалу та заохочення створення локальних ґрунтових колекцій в заповідниках та інших об'єктах природно-заповідного фонду.

БОТАНІЧНИЙ ФОНД ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

Л.О. Тасенкевич, К.М. Данилюк, О.Т. Кузарін, Д.Т. Климовська,
Т.Г. Кулик

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E - mail: echium@ukr.net*

Разом зі створенням Природничого музею ім. Дідушицьких у Львові, наприкінці 60-их – у 70-ті роки XIX ст., в музеї був започаткований і гербарій судинних рослин. На початку він мав назву "Zielnik Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie" (LWD) і складався з приватної колекції родини Дідушицьких, куди входили збори самого засновника музею – графа Володимира Дідушицького, а також Г. Лобажевського, Е. Шауера, Ф. Гербіха, А. Ремана й інших природодослідників (збори 1830-1900 рр.). Згодом, до 1940 р. гербарій поповнювався зборами працівників музею: доктора Т.Ф. Вільчинського (з 1911 р.), проф. Г.В. Козія та Я.Г. Іваницького (з 1927 р.), Ф.І. Фотинюка та М. Пригородського (з 1932 р.), які проводили дослідження на території Карпат, Передкарпаття і Волино-Поділля.

У 1940 р., коли було розформоване Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), а Природничий музей ім. Дідушицьких перейшов у відання Академії наук УРСР, у гербарій останнього були влиті ботанічні матеріали Природничого музею товариства (LWS). Серед інших, особливо цінним набуток була колекція О. Волощака (E. Wołoszczak) зі зборами В. Kotula, J. Borbás, S. Piasecki, F. Schur, B. Blocki, J. Barth, T. Kotschy, R. Hohenacker, M. Hackel, F. Porcius та ін. Починаючи з 1940 р., гербарні фонди активно поповнювались переважно працівниками музею, які в різні роки працювали у відділі ботаніки: Т.Ф. Вільчинським, Я.Г. Іваницьким, Г.В. Козієм, Й.Й. Мондальським, П.Й. Контни, В.Г. Хржановським, М.Г. Поповим, К.А. Малиновським, А.М. Лазебною, М.П. Слободяном, М.С. Любимичем, В.М. Мельничуком, В.Г. Коліщуком, В.Т. Левицьким, Й.М. Берком, М.І. Бедесом, І.В. Вайнагієм (1968-78 рр., Карпати, Передкарпаття), К.А. Малиновським (1960-80 рр., Таджикистан, Карпати, збори відділу популяційної екології нинішнього Інституту екології Карпат, переважно з Чорногори) та іншими, головним чином, за рахунок зборів із західного регіону України.

У 1960-90-ті рр. ботанічний фонд музею значно збагатився за рахунок нових надходжень від окремих ботаніків інших наукових установ та деяких навчальних закладів м. Львова і західних областей України, зокрема від М.Ф. Бойка (Львівська обл., окол. м. Добромила), В.М. Анісімова (1958-62 рр., Кавказ, Волино-Поділля), С.Д. Мельника (1977-78 рр., Волинська (сmt Шацьк) та Донецька обл.), В.П. Ткачика (1978-81 рр., Передкарпаття, Карпати) та ін. Незначна частина гербарних зборів надійшла до музею внаслідок обміну з ботанічними установами Росії та України, зокрема з Ботанічного інституту ім. В.Л. Комарова РАН та з Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Протягом останніх років поповнення гербарних колекцій відбувається, головним чином, за рахунок польових зборів наукових співробітників та аспірантів лабораторії флористики музею Л.О. Тасенкевич, О.Т. Кузяріна, К.М. Данилюк з території Карпат та Волино-Поділля.

На сьогодні, ботанічний фонд музею містить дві частини: гербарії судинних та несудинних рослин. Гербарні колекції музею (LWS) входять до Індексу гербаріїв світу і до переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання України.

Гербарій судинних рослин налічує 113290 од. зб. (гербарних зразків) основного фонду (о. ф.) та 4080 гербарних зразків науково-допоміжного (н-д. ф.) і фонду сировинних матеріалів. Гербарні

зразки зберігаються в картонних папках у спеціально для цього призначених металевих шафах угорського виробництва. Гербарні матеріали розміщені за родинами відповідно до філогенетичної системи Енглера та родами і видами – в алфавітному порядку без розподілу за географічними місцями збору. У фондах представлені зразки старовинних гербарних колекцій початку XIX ст. Найбільш ранні з них зібрані проф. Львівського університету Г. Вітманом (H. Wittmann) у 1807 та 1811 рр. (Польща, Австрія).

Основу гербарію (більше двох третин зразків) формують матеріали, зібрані із західних областей України (Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської, Чернівецької, Тернопільської та Волинської), що свідчить про його високу репрезентативність стосовно флори цих територій. Незначна частина гербарію представляє флору інших регіонів України, країн СНД, світову флору (переважно держави Західної, Центральної та Південної Європи, меншою мірою інших частин світу та континентів – Азії, Центральної та Північної Америки тощо). Список колекторів гербарію музею налічує понад 500 прізвищ, серед яких є відомі дослідники: А. Анджейовський, В.Г. Бессер, Б. Блоцький, А. Гоборський, А. Завадський, Ю.Д. Клеопов, Ж. Круль, А. Лоначевський, І.К. Пачоський, А.Г. Ракочі, М. Раціборський, А.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен, Ф. Шур, Ф. Бердо, Ф.І. Рупрехт, В.М. Сукачов, А.І. Толмачов та ін.

Типовий гербарій судинних рослин остаточно не виділений. До нього входять типові зразки родів: *Hieracium* (А. Ремана), *Sorbus* (Ю.Д. Цінзерлінга), *Rosa* (А. Лоначевського, Б. Блоцького, В.Г. Хржановського), *Crataegus* (В.Г. Хржановського), *Galium* (С.М. Стойка та Л.О. Тасенкевич) та деякі інші.

Гербарій несудинних рослин представлений цінними колекціями мохоподібних, водоростей та грибів, основними колекторами яких були: К.О. Улична, М.П. Слободян, В.М. Мельничук (збори 1950-70-их рр., переважно із заходу України), на сучасному етапі основні колектори – О.Т. Кузярін, М.Є. Рагуліна, Н.Г. Савицька. Бріологічний гербарій складається з колекцій сфагнів (208 од. зб. о. ф., 111 од. зб. н-д. ф.), печіночників (1619 од. зб. о. ф., 204 н-д. ф.) і листяних мохів (18596 од. зб. о. ф., 3414 н-д. ф.). Колекція водоростей налічує 46 од. зб., лишайників – 523, грибів – 469 од. зб. Всього гербарій несудинних рослин складається із 21461 зразків о. ф. та 3901 зразків н-д. ф. і сировинного матеріалу.

Усі колекції ботанічного фонду пройшли повну інвентаризацію та мають свою картотеку на паперових носіях.

Картотека гербарію судинних рослин внесена до загальномузейної електронної бази даних, яка поки що перебуває у фазі верифікації та доробки. Створення повноцінної функціонуючої комп'ютерної бази даних дозволить визначити території і систематичні групи, які слабше представлені зборами, і чіткіше спрямувати подальшу діяльність працівників лабораторії флористики в напрямі підвищення репрезентативності ботанічного фонду для флори західного регіону України. Розміщення бази у мережі Інтернет сприяло б як ширшому доступу до фондів, так і популяризації гербарних колекцій і музею загалом.

Постійне зростання чисельності ботанічного фонду вимагає не лише капітального ремонту приміщення, в яких він зберігається, а й розширення площі фондосховища. Доцільно було б обладнати відремонтоване приміщення шафами-компакторами, що дозволило б перейти до вільної розкладки листів у гербарії судинних рослин, тобто, позбутися картонних папок, які аж ніяк не сприяють його доброму зберіганню. Гербарій несудинних рослин також потребує нових сучасних шаф для зберігання зразків.

ВИДОВА РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ АКОНІТІВ СХІДНИХ КАРПАТ У БОТАНІЧНОМУ ФОНДІ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

А.В. Новіков

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: novikoffav@gmail.com*

Попри значний поступ у методах та напрямках сучасних ботанічних досліджень, робота з гербаріями не втрачає своєї актуальності. Опрацювання гербарних колекцій дозволяє не лише проводити аналіз та інтерпретацію морфологічних ознак тих чи інших рослин, але й виявляти їх варіабельність, робити висновки щодо особливостей організації та розвитку популяцій окремих видів. Значною мірою результативність роботи з гербарієм залежить від його загальної репрезентативності, під якою слід розуміти як видову, так і просторову та часову репрезентативність. Таким чином, чим більше гербарних зразків з якомога більшої території та за більший проміжок часу містить гербарій, тим ціннішим він є з наукової точки зору.

В реальності гербарії різняться як за обсягом колекцій, так і за основною колекторною територією, оскільки остання часто детермінована локалізацією самої установи, що містить гербарій. Однак, зразки з тієї чи іншої території переважно можна віднайти одночасно у кількох гербаріях. Це обумовлює необхідність опрацювання дослідником значного числа гербарного матеріалу з різних установ. Для цього досліднику на початку необхідно визначити ті установи, гербарний фонд яких містить максимальне число зразків, що його цікавлять. Для вирішення цього завдання існують та постійно вдосконалюються різноманітні фондові каталоги та бази даних. Саме тому систематичне та грамотне опрацювання існуючих ботанічних фондів дозволяє значною мірою полегшити дослідницьку діяльність, а також виявити ті чи інші недоліки колекції та скоригувати подальшу фондово-колекторську діяльність установи. З цією метою в межах тематики наших досліджень протягом 2008 р. було проведено ревізію аконітів з гербарного фонду Державного природознавчого музею НАН України.

Основний фонд гербарію музею нараховує близько 113 тис. гербарних зразків судинних рослин, з яких 385 належать представникам роду *Aconitum* L. (Ranunculaceae) з території Східних Карпат. Ці збори представляють особливу наукову цінність, оскільки були опрацьовані такими видатними дослідниками, як М. Раціборський, Й. Пачоський, Г. Лобажевський, Г.В. Козій, І.В. Вайнагій, К.А. Малиновський та ін. Також слід зауважити, що колекція була опрацьована протягом 1997-2004 рр. одним з провідних європейських систематиків роду – Й. Міткою. Ці збори представляють значний часовий проміжок, зокрема найдавніші з гербарних зразків датуються 1854-56 рр. і належать Г. Лобажевському. Натомість, найновіші з них – збори О.Т. Кузяріна, датуються 1997 р.

Згідно сучасних таксономічних уявлень (Mitka, 2003), в межах роду *Aconitum* виокремлюють 5 підродів, що в загальному нараховують близько 400 видів. На території Східних Карпат зростає 15 видів, що належать до 3 підродів і поділяються на значне число субвидових таксонів, загальним числом близько 26 (Ворошилов, 1990; Tasenkevich, 1998; Mitka, 2000; Цвелев, 2001). Так, однойменний підрід *Aconitum* у гербарних колекціях музею представлений 243 зразками, з яких 132 – це представники секції *Aconitum*, 107 – *Cammarum* DC. і лише один гербарний зразок – це *A. cammarum* L. em. Fries з нотосекції *Acomarum* Starmhl. Підрід

Lycoctonum (DC.) Peterm. у гербарних зборах з цієї території представлений дещо бідніше і нараховує лише 114 зразків двох підвидів *A. moldavicum* Насс. Підрид *Anthora* (DC.) Peterm. репрезентований ще гірше – лише 28 гербарних зразків однойменного виду.

Щодо географічної репрезентативності зборів роду *Aconitum* в гербарії судинних рослин музею з території Східних Карпат, то основна частка припадає на терени сучасних Українських Карпат – 318 зразків. З-поміж них 153 гербарні зразки зібрано з території Чорногори, 45 – з Чивчин, по 36 – зі Свидівця та Сколівських Бескидів, 18 – з Горган та 10 – з Мармароського масиву. З решти 87 гербарних зразків – лише 37 репрезентують румунську та польську прилеглі частини Східних Карпат, а 30 не можуть бути коректно ідентифікованими щодо місця збору.

Простежується деяка нерівномірність таксономічної репрезентативності опрацьованого матеріалу. Проте незначне представлення *A. anthora* пояснюється його приуроченістю до нечисленних місцевиростань – переважно високогірних вапнякових відслонень. В той же час, враховуючи сучасну таксономічну ревізію роду, саме цей вид представляє чи не найбільший інтерес для подальших досліджень. *A. cammarum* в опрацьованих гербарних зборах представлений лише одним зразком вірогідно через те, що він переважно трапляється як інтродуцент на присадибних ділянках і невиправдано оминається увагою дослідників. Що стосується репрезентативності підроду *Lycoctonum*, то вона потребує подальшого опрацювання в контексті останніх таксономічних досліджень (Mitka, 2008) з врахуванням цих зауважень.

Щодо географічної репрезентативності колекції, то тут закономірно простежується її приуроченість до прилеглих територій. Зокрема, дуже бідно представлені гербарні збори з території сусідніх держав, і відповідно це не дозволяє проводити повноцінні таксономічні, популяційні та екологічні дослідження без додаткового опрацювання гербарних фондів інших установ. В межах Українських Карпат найкраще представлена територія Чорногорського масиву, в той час як Мармароський масив незаслужено обділений увагою колекторів. Незначна репрезентативність зборів щодо території Горган має дещо інший характер, оскільки може пояснюватись загальною відносною бідністю флори (Клімчук та ін., 2006). Також цікавим виглядає той факт, що у цій вибірці відсутні гербарні збори за останні 11 років,

що однозначно пояснюється деяким зменшенням уваги дослідників до згаданої території та загальним скороченням експедиційно-фондових виїздів.

Загалом, проаналізувавши вищенаведені дані, можна дійти висновку, що гербарні колекції музею доволі репрезентативні щодо видового складу роду *Aconitum*. Проте з метою її покращення необхідно проводити подальший регулярний збір гербарного матеріалу з природних місцевиростань та постійне опрацювання допоміжного гербарного матеріалу з подальшою інсерацією зразків до основного фонду. Особливу увагу слід приділити збору польового матеріалу з таких територій, як Мармарош, Бескиди та Горгани. Окрім того, доцільними виглядають необхідність обміну гербарними зразками з іншими гербаріями, зокрема прилеглих держав, та заохочення дослідників з інших установ здавати польовий матеріал до ботанічного фонду музею.

ФОНД ХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

А.А. Бокотей, Н.В. Дзюбенко, Н.М. Черемних

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: zuot@org.lviv.net*

Фонд хребетних тварин об'єднує одні з найстаріших колекцій музею, зібраних здебільшого з території заходу України та південного сходу Польщі. Загальн чисельність становить 37055 од. зб., з яких 15876 знаходяться в основному фонді (о. ф.) та 21179 од. зб. у науково-допоміжному. За систематичним положенням фонд розділено на 6 розділів: "Круглороті та риби", "Земноводні", "Плазуни", "Птахи", "Ссавці" та "Плейстоценові хребетні". За способом виготовлення (чучела, тушки, шкури, мокрі препарати, скелети та ін.) розділи, в свою чергу, розділено на підрозділи.

Розділ "*Риби та круглороті*" –налічує ..198 о. ф.58 од. зб. представлені чучелами, 140 – вологими препаратами. Репрезентативність колекції становить 76% від іхтіофауни заходу України, та 45% – України. З 34 видів круглоротих і риб, занесених до Червоної книги України, колекція налічує 13.

Розділ "*Земноводні*" – 87 . Всі експонати представлені вологими препаратами. Репрезентативність колекції становить

100% від батрахофауни заходу України. Колекція містить всі 5 видів земноводних, занесених до Червоної книги України.

Розділ *"Плазуни"* – з яких 106 о. ф. (8 –чучела⁹⁸ – вологі препарати) Репрезентативність становить 91% від герпетофауни заходу України та 42% –України. Колекція містить препарати усіх 8 видів плазунів, занесених до Червоної книги України.

Розділ *"Птахи"* – 6994 о. ф. Колекція ділиться на п'ять підрозділів:

1) *"Птахи: чучела"* – підрозділ налічує 2522 од. зб. . Репрезентативність колекції становить 83% від орнітофауни регіону. З 67 видів птахів, занесених до Червоної книги України, колекція налічує чучела 56;

2) *"Птахи: тушки"* – 1742 од. зб. о. ф.. Репрезентативність становить 79% від орнітофауни регіону і 48% – України. З 67 видів птахів, занесених до Червоної книги України, колекція налічує тушки 19;

3) *"Птахи: кладки"* – 1030 од. зб. о. ф. Колекція складається з кладок або окремих яєць птахів, лише зрідка кладок з гніздами. Репрезентативність становить 69% від орнітофауни регіону і 53% – України. З 67 видів птахів, занесених до Червоної книги України, колекція містить кладки 16;

4) *"Птахи: черепи і скелети"* – 35 од. зб. о. ф. Колекція започаткована у 2006 р. як еталонна колекція для визначення кісткових решток сучасних і викопних птахів;

5) *"Птахи: пелетки та харчові рештки"* – 1665 од. зб. Колекція складається з визначеного вмісту пелеток птахів.

Розділ *"Ссавці"* – 8491 од. зб. Колекція розділ на 6 підрозділів:

1) *"Ссавці: чучела"* – налічує 597 од. зб. Репрезентативність колекції становить 56% від теріофауни регіону, та 48% – України. З 41 виду ссавців, занесених до Червоної книги України, колекція налічує чучела 29;

2) *"Ссавці: тушки"* – 5590 од. зб. Репрезентативність підрозділу становить 71% від теріофауни регіону і 63% – України. Сьогодні це найповніша збірка ссавців заходу України. З 41 виду ссавців, занесених до Червоної книги України, колекція налічує 16;

3) *"Ссавці: мокрі препарати"* – 35 од. зб. Колекція має науково-допоміжне значення, оскільки складається переважно з анатомічних препаратів внутрішніх органів ссавців і використовується на експозиції;

4) *"Ссавці: шкури"* – 103 од. зб. Наукове значення колекції незначне, оскільки більшість експонатів не мають етикеток або придбані в розплідниках чи заготгосподарствах.

Репрезентативність становить – 15% від фауни України та 18% – заходу України;

5) *"Ссавці: мисливські трофеї"* – 328 од. зб. Складається з 60 експонатів ікол дикої свині та 269 рогів копитних. Має естетичне та наукове значення;

6) *"Ссавці: черепи і скелети"* – 345 од. зб. Започаткована наприкінці XIX ст. Колекцію становлять скелети тварин, черепи та окремі кістки.

Розділ *"Плейстоценові хребетні"* – налічує 1493 Колекція заснована на початку XX ст. і складається з викопних решток хребетних тварин, має значне наукове і експозиційне значення.

Фонд хребетних тварин пройшов інвентаризацію, започатковано створення електронних баз даних, що значно полегшить роботу з ним. Опубліковано *"Каталог оологічної колекції ДПМ НАН України"* (Бокотей, 1992), *"Каталог орнітологічної колекції ДПМ НАН України"* (Бокотей, Соколов, 2000) та *"Каталог колекції круглоротих і риб ДПМ НАН України"* (Соколов, 2004). Триває створення каталогів решти розділів фонду.

ОСТЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ССАВЦІВ І ПТАХІВ ПРОФ. К.А. ТАТАРИНОВА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

Н.М. Черемних, Є.В. Червоний

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: cherem_nm@mail.ru*

Костянтин Адріанович Татаринів – видатний український вчений і громадський діяч, який зробив значний внесок у розвиток зоологічної науки в Україні. Ним було створено домашній зоологічний музей, який користувався великою популярністю серед фахівців. Після кончини професора більша частина цих колекцій була викуплена Державним природознавчим музеєм НАН України і увійшла до складу його зоологічного фонду.

Збори К.А. Татаринова включають тушки, чучела, черепи та шкури ссавців, тушки, чучела та черепи птахів, колекцію *"Мисливські трофеї"* та колекцію викопних решток тварин.

Вагомою частиною цих зборів є остеологічна колекція ссавців і птахів. Переважна більшість її зібрана впродовж 1940-60 рр. і дещо доповнена у 1970-90 рр. Більшість вибірок були зібрані у

західному регіоні України, зокрема, у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Волинській, Хмельницькій, Закарпатській областях, частина у Київській, Вінницькій, Житомирській, Херсонській областях, Криму, а також у Білорусі, Естонії, Вірменії, Росії, Франції. Значна частина матеріалу зібрана у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані і Азербайджані. Переважна більшість зразків здобута К.А. Татариним особисто.

Остеологічна колекція ссавців налічує 251 од. зб. 61 виду 5 рядів. Найбагатше за кількістю видів у колекції ссавців представлені ряди Гризуни, Хижі та Ратичні (39%, 33% і 13% відповідно). Колекція гризунів включає 61 екз., що належать до 24 видів. Її репрезентативність становить 50% від фауни регіону, та 39% – України. Колекція хижих включає 97 од. зб. 22 видів. Найбагатше за кількістю екземплярів представлені роди *Vulpes*, *Mustela* та *Canis*. Репрезентативність колекції хижих становить 94% від фауни регіону, та 82% – України. Колекція ратичних налічує 36 од. зб. 8 видів. Найбагатше за кількістю екземплярів представлені роди *Capreolus* та *Sus*. Репрезентативність колекції ратичних становить 75% від фауни регіону, та 67% – України. Ряди Комахоїдні та Зайцеподібні представлені окремими видами. Колекція птахів порівняно невелика і налічує 17 од. зб. 13 видів, що належать до 6 рядів.

Систематичне розташування видів наводимо згідно з систематикою І.Я. Павлінова, О.Л. Россолімо (1998) та А.С. Степаняна (2005):

Клас ССАВЦІ (MAMMALIA)

Комахоїдні (Lipotyphla)

Erinaceidae: *Erinaceus concolor* cranium – 3;

Talpidae: *Desmana moschata* cranium – 1; *Talpa europaea* cranium – 10;

Soricidae: *Crocidura leucodon* cranium – 2, mandibula – 1;

Зайцеподібні (Leporiformes)

Ochotonidae: *Ochotona pusilla* postcranium – 1;

Leporidae: *Oryctolagus cuniculus* cranium – 2; *Lepus europeus* skeleton – 2, cranium – 31, postcranium – 2, scapula – 1, maxilla + mandibula – 1;

Гризуни (Rodentia)

Sciuridae: *Sciurus vulgaris* cranium – 10; *Spermophilus suslicus* cranium – 2; *Spermophilus fulvus* skeleton – 1; *Spermophilus sp.* cranium – 1; *Marmota bobac* cranium – 2;

Castoridae: *Castor fiber* cranium – 1;

Dipodidae: *Dipus sagitta* mandibula – 1;

Spalacidae: *Nannospalax leucodon* cranium – 1; *Spalax microphthalmus* cranium – 3; *Spalax sp.* cranium – 1;

Cricetidae: *Cricetus cricetus* cranium – 1; *Ellobius talpinus* cranium – 1; *Dicrostonyx torquatus* cranium – 2; *Myodes glareolus* cranium – 1; *Ondatra*

zibethicus cranium – 6; *Arvicola terestris* cranium – 4; *Arvicola scherman* cranium – 1; *Chionomys nivalis* sceletus – 1; *Microtus arvalis* cranium – 4; *Microtus sp.* cranium – 1;

Muridae: *Apodemus agrarius* mandibula – 1; *Sylvaemus sylvaticus* cranium – 10; *Sylvaemus tauricus* cranium – 4; *Rattus rattus* cranium – 1;

Хижі (Carnivora)

Canidae: *Nyctereutes procyonoides* cranium – 2; *Canis aureus* cranium – 1; *Canis lupus* cranium – 11; *Alopex lagopus* cranium – 3; *Vulpes corsac* cranium – 2; *Vulpes vulpes* cranium – 21, maxilla – 1;

Ursidae: *Ursus maritimus* cranium – 1;

Phocidae: *Phoca groenlandica* os penis – 1;

Mustelidae: *Martes foina* cranium – 4; *Martes martes* cranium – 4, mandibula – 2; *Martes zibellina* cranium – 1; *Gulo gulo* cranium – 1; *Mustela erminea* cranium – 3; *Mustela lutreola* cranium – 4, mandibula – 1; *Mustela putorius* cranium – 8; *Mustela eversmanni* cranium – 1, maxilla – 2; *Meles meles* cranium – 7, mandibula – 1; *Lutra lutra* cranium – 4;

Felidae: *Felis chaus* cranium – 1; *Felis sylvestris* cranium – 1; *Lynx lynx* cranium – 7; *Felis sp.* cranium – 2;

Ратичні (Artiodactyla)

Suidae: *Sus scrofa* cranium – 2, scapula – 2, postcranium – 2, mandibula – 1;

Cervidae: *Cervus nippon* cranium – 2; *Cervus elaphus* cranium – 1, vertebrae – 1, oss – 1; *Capreolus capreolus* cranium – 10, maxilla – 2, mandibula – 1, postcranium – 3, synsacrum – 1, scapula – 1, vertebrae – 2;

Bovidae: *Ovis aries* postcranium – 1; *Saiga tatarica* mandibula – 1; *Gazella subgutturosa* cranium – 1; Bovidae cranium – 1;

Клас ПТАХИ (AVES)

Гусеподібні (Anseriformes)

Anatidae: *Anser sp.* sceletus – 2, cranium – 1,

Соколоподібні (Falconiformes)

Accipitridae: *Aquila sp.* cranium – 1, premaxilla+mandibula – 1; *Haliaeetus sp.* cranium – 1;

Falco cf. tinnunculus postcranium – 1;

Куроподібні (Galliformes)

Tetraonidae: *Tetrao urogallus* postcranium – 1; *Lyrurus tetrix* postcranium – 1; *Meleagris gallopavo* postcranium – 1;

Сивкоподібні (Charadriiformes)

Scolopacidae: *Limosa limosa* sceletus – 1; *Larus ridibundus* cranium – 1;

Совоподібні (Strigiformes)

Strigidae: *Athene noctua* cranium – 1; *Strix aluco* cranium – 1;

Горобцеподібні (Passeriformes)

Corvidae: *Corvus cornix* cranium – 1; *Corvus sp.* cranium – 2.

З 41 видів ссавців, занесених до Червоної книги України, до остеологічної колекції К.А. Татарінова входять 12 (близько 20% колекції): хохуля звичайна, заєць білий, сліпак білозубий, нориця снігова, нориця гірська, горностай, тхір степовий, норка

європейська, борсук, видра річкова, кіт лісовий, рись звичайна. В колекції птахів 1 червонокнижний вид – глушець.

На сьогодні, остеологічна колекція птахів і ссавців К.А. Татаринова пройшла інвентаризацію і включена до складу музейної остеологічної колекції, яка внаслідок цього зросла вдвічі і збагатилася 46 новими видами.

ФОНД БЕЗХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

Є.В. Рукавець

*Державний природознавчий музей НАН України,
м. Львів, 79008, вул. Театральна, 18, E-mail: melatuid_v@mail.ru*

Колекції безхребетних тварин музею започаткували відомі дослідники природи XIX ст. – М. Новіцький, І. Верхратський, Й. Бонковський. Інтенсивне поповнення та збагачення фонду відбувалося у другій половині XX ст., коли в музеї працювали професори В.О. Захваткін, О.П. Кулаківська, В.І. Здун. О.П. Кулаківська у 1960-ті рр. завідувала в музеї відділом паразитології. Створенню колекцій ґрунтових мікроартропод (орібатидні та мезостигматичні кліщі, колемболи) і ґрунтових нематод музей завдячує к.б.н. М.І. Сергієнко, яка очолювала музей у 1974-87 рр

роїв і в експозиційні натуралії фонду представлені сухими, мокрими та мікропрепаратами. Вони презентують морських та океанічних мешканців – гідроїдних поліпів (Hydrozoa), сцифоїдних медуз (Scyphozoa), коралових поліпів (Anthozoa), морських зірок (Asteroidea), крабів (Callinectes); сухопутних павукоподібних – каракурта (*Latrodectus tredecimguttatus*), тарантула (*Lycosa singoriensis*); представників прісних акваценозів – річкового рака (*Potamobius astacus*) і бодягу (Spongilla). Викликає інтерес видова різноманітність паразитичних червів (типи Nematelminthes, Plathelminthes, Annelida), серед яких бичачий та свинячий солітери (Cestoda), печінковий сисун (Trematoda), скреблянки (Acanthocephala), аскариди і волосоголовці (Nematoda), п'явки (Hirudinea).

Фе233. (5190 – основного фонду і 6043 – науково-допоміжного).

Основний фонд містить „ Зоологічні об'єкти, що належать до цього фонду, забезпечені етикетками, мають наукову цінність і придатні до тривалого зберігання.

Колекція колембол, яка є результатом тривалих зборів І.Я. Капруса, Д.Т. Климовської, Є.В. Рукавець, Ю.Ю. Шрубович на території колишнього СРСР, Польщі, Німеччини, Ізраїлю 1130 мікропрепаратів з 322 видами із 12 родин. Найбагатшими є родини Hymenogastruridae (10 родів), Onychiuridae (17), Neanuridae (15), Isotomidae (23), Entomobryidae (10) і Sminthuridae (18 родів).

В останні роки к.б.н. Ю.Ю. Шрубович започатковано колекцію дрібних ґрунтових членистоногих класу протур, що налічує 150 од. зб. 29 видів з трьох родин. Більшість матеріалу надійшло з Розточчя, Карпат, Західного Поділля, окремі знахідки були зроблені у Причорномор'ї та Криму. Частина матеріалу передана до музею польським вченим проф. А. Шептицьким.

Колекція орібатидних кліщів (Oribatida) включає 1739 мікропрепаратів (134 види з 23 родин), визначені к.б.н. В.В. Меламудом. Ці мікроартроподи екстрагувалися переважно з ґрунтів західного регіону України, Криму та Білорусі. Значна кількість матеріалу перебуває у сировинному фонді і готується до визначення та передачі в основний фонд.

Колекція мезостигматичних кліщів (Mesostigmata) містить 654 мікропрепаратів, які представляють 43 види з 5 родин і 10 родів. Збір мезостигмат проводився переважно в Українських Карпатах, Волинському Поліссі, а також фрагментарно в Кримських горах.

Колекція вільноживучих нематод (1117 од. зб.), створена к.б.н. А.С. Сусуловським налічує ..., які включають 37 видів з рядів Mononchida, Dorylaimida, Plectida. Матеріал походить з теренів України, Росії і Польщі.

Під час виконання німецько-українського проекту "Екологічний аналіз і фахова природоохоронна оцінка басейну Верхнього Дністра як моделі розвитку річкового ландшафту в Східній Європі" у 2000-02 рр. з п'яти районів Львівщини була зібрана велика кількість павукоподібних з ряду Araneae (клас Arachnida). Колекція, що створена к.б.н. В.Б. Різуном та визначена А. Манном, налічує 400 од. зб., у якій представлено 72 види павуків з 17 родин.

У науково-допоміжному фонді знаходяться збірки з пір'яними кліщами та пухоїдами, мезостигматами, плоскими та стьожковими червами і багатоніжками. Ця частина фонду включає натурні препарати, що мають певну наукову та інформаційну цінність та

можуть використовуватися для вивчення спеціалістами-зоологами вузького профілю.

Колекціяектопаразитів птахів ,налічує 2588 од. зб. (1115 мікропрепаратів пір'яних кліщів та 1473 – пухоїдів). Матеріали зібрані з території Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської обл. та Волзько-Камського державного заповідника. кандидати наук Н.І. Сребродольська, Н.Ш. Ахметзянова, а також Т.В. Чвак і .Найбагатшими в колекції є представники родини Freyanidae (*Freyana anatina anatina*, *Avenzoaria totani*, *Bregetovia obtusolobata*) та Analgesidae (*Zachvatkinia sternaе*, *Analges mucronatus*, *Analges passerinus*).

Колекція паразитичних плоских червів (Cestoda) риб нараховує 741 од. зб. Матеріал добуто у західних (ріки Дністер, Дунай, Лімниця, Тиса), центральних і східних областях України (Каховське водосховище, Харківщина). Присутні окремі екземпляри ендopазитів з північних рік та озер східноєвропейської частини Росії, дельти Волги, Сибіру, Далекого Сходу. Фонд безхребетних тваринтакож олекції стьожкових паразитичних червів (Cestoda) – ендopазитів птахів водно-болотних угідь, Львівської обл., яканалічує 77 мікропрепаратів 78 видів з 10 родин (збір к.б.н. М.І. Сергієнко, визначення проф. В.В. Корнюшина). Колекція готується до передачі в основний фонд музею.

Колекція багатоніжок (Мугіарода), яку збрала на заході України і визначила к.б.н. Н.В. Сверлова, нараховує 361 мокрі препарати.

КОЛЕКЦІЇ ҐРУНТОВИХ КЛІЩІВ У ФОНДІ БЕЗХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ДЕРЖАВНОГО ПРИРОДОЗНАВЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

В.В. Меламуд

*Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008, вул.
Театральна, 18, E-mail: melamud_v@mail.ru*

Роль музейних колекційу.. вільноживучих ґрунтових кліщівє достатньо важливою для ведення науково-природничого моніторингу західного регіону України, де здебільшого збирається основний матеріал.

Одиницями зберігання в колекціях ґрунтових кліщів є мікропрепарати, пробірки, матеріальні банки з 70-80° спиртом (мокрі препарати), які супроводжуються колекційними етикетками, де вказується інвентарний номер, систематичне положення об'єкта, місця (біотоп, найближчий населений пункт, район, область, країна) і час збору, авторів збору і визначення об'єкта. Крім цього, складаються картотеки окремих колекцій з їх дублюванням в електронній базі даних.

Робота з цими об'єктами ведеться за такими етапами: відбір проб, виділення кліщів з проб, фіксація, визначення та статистична обробка згідно загальноприйнятих методик. Виділення кліщів з субстрату проводять за допомогою модифікованих еклекторів Берлезе-Тулґрена. Відібраних кліщів фіксують на обезжирених 96° спиртом предметних скельцях – мікропрепаратах у рідині Фора-Берлезе. Для визначення кліщів (особливо панцирних) з дуже темними і твердими покривами попередньо їх просвітлюють у молочній кислоті, а потім промивають 50° спиртом. Після визначення тільки цінні для науки препарати (на кожному окремому препараті розміщені 1-4 видів кліщів з обмеженою кількістю їх особин) передають в основний фонд музею.

Ґрунтові кліщі підтипу хеліцерових (*Chelicerata*) населяють переважно ґрунт та підстилку на всій території земної кулі. Вони належать до дуже дрібних за розмірами (0,3-1 мм) особин. За сучасною систематикою, однією з найбільших груп кліщів є орібатиди (*Oribatida*), (понад 7 тис. видів з 177 родин). Більшість орібатид є сапрофагами, а їхня чисельність часто сягає декількох десятків тисяч екземплярів на м², на відміну від інших кліщів з різних трофічних груп, чисельність яких на порядки нижча.

У фонді безхребетних тварин зберігаються такі колекції ґрунтових кліщів: орібатиди – 1689 мікропрепаратів, на яких розміщено 2138 особин 134 видів з 23 родин

и мезостигмати (*Mesostigmata*) – 654 препарати 43 видів з 5 родин; тромбідіформні кліщі (*Trombidiformes*). Мхть переважно ізих областей зівію

ГЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ У МУЗЕЯХ М. ЛЬВОВА

Д.М. Дригант

*Державний природознавчий музей НАН України, м. Львів, 79008,
вул. Театральна, 18, E-mail: drygant@museum.lviv.net*

Геологічні колекції зосереджені у Львові в музеях Інституту геології і геохімії горючих копалин (ІГГГК) НАН України, Львівської геологічної експедиції, УкрДГРІ, Львівського (ЛНУ) ім. І.Я. Франка (геологічний, мінералогічний та палеонтологічний) та в Державному природознавчому музеї (ДПМ) НАН України.

є музей ІГГГК НАН України, оскільки в ньому наочно і доступно показана геологічна будова окремих регіонів України та родовищ корисних копалин (нафтових, газових, вугільних, пегматитових, графітових). Причому все проілюстровано як графікою, так і зразками. На жаль, цей музей відомий лише обмеженому колу фахівців.

Заслужують на увагу музеї геологічного факультету ЛНУ, де зосереджені унікальні колекції мінералів, які мають велику пізнавальну та наукову цінність. Палеонтологічний музей також володіє низкою цікавих зразків викопної фауни і флори. Крім того, у ньому зберігаються монографічно описані відомими палеонтологами колекції окремих груп палеоорганізмів з голотипами нових таксонів (наприклад, збори В.О. Горєцького, В.Г. Шеремети, З.І. Хмільєвського та ін.). Ці музеї невідомі широкому загалу, оскільки доступ до них обмежений, а експонати підібрані головню для обслуговування навчального процесу.

У ДПМ НАН України зосереджені унікальні геологічні об'єкти – колекції порід, мінералів, решток викопної фауни і флори. Ще за життя засновника музею В. Дідушицького (1825-99 рр.) у ньому були палеонтологічний, мінералогічний і геологічний відділи, і вже тоді сучасники порівнювали його за цінністю із всесвітньовідомим Британським музеєм.

У 1940 р., коли музей перейшов у підпорядкування АН УРСР йому були передані фонди Природничого музею НТШ, серед яких особливо цінні колекції антропогенової фауни, мінералів, порід і корисних копалин України, зразки порід (близько 3,5 тис.), зібрані д.г.-м.н. С.І. Пастернаком у Чехії, міоценові молюски І. Олексішина. Тепер зібрання музею нараховує близько 500 тис. музейних предметів основного і науково-допоміжного фондів, у тому числі палеозоологічних – близько 35 тис., палеоботанічних – понад 5,5 тис. і близько 4 тис. порід і мінералів. Багато і досить повно представлені керна матеріалом розрізи, які розкриті свердловинами як на території України (Волино-Поділля, Прикарпаття), так і в Білорусі та Молдові, причому частина з них тепер стала раритетним матеріалом, що більше ніде не зберігся.

Натурним матеріалом у музейних фондах представлені всі періоди фанерозою. Географія зборів не обмежена лише заходом України – є великі колекції з Чехії, Польщі, півдня України, Середньої Азії, Бразилії і навіть Антарктиди. Тут зберігаються пам'ятки природи світового значення, серед них колекції метеоритів (208 екз.), бурштинів з включеннями (88 екз.), близько 1 тис. монографічно описаних у фахових виданнях видів викопної фауни і флори (у тому числі понад 250 голотипів нових таксонів). Всі зразки увійшли до каталогів, частина з яких вже опублікована і відома науковцям фактично цілого світу. Деякі з них увійшли навіть у підручники – це волохатий носоріг (його зображення поміщене у підручниках, виданих як у Європі, так і на інших континентах), ракоскорпіони силуру та ін. Музей часто відвідують спеціалісти з різних країн з метою огляду, порівняння чи ревізії цих колекцій.

КОЛЕКЦІЯ ССАВЦІВ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

А.Т. Затушевський, І.В. Шидловський

*Зоологічний музей Львівського національного університету
імені Івана Франка, м. Львів, 79005, вул. Грушевського, 4,
E-mail: andriyzatushevsky@gmail.com*

Перші і найдавніші експонати ссавців потрапили до музею в 1823 р. під час заснування в Університеті Яна Казимира Кабінету Натуральної історії, куди, як дублети імператорських колекцій, були привезені експонати з Відня.

Значний внесок до збагачення колекцій був зроблений Бенедиктом Дибовським (1833-1930) – видатним зоологом, природознавцем, директором музею і завідувачем кафедри зоології, а згодом і деканом філософського факультету, який перетворив Кабінет Натуральної історії в Зоологічний музей. Саме його численні збори з Байкалу, Далекого Сходу, Камчатки і Галичини лягли в основу новоутвореного музею, що почав спеціалізуватися на збереженні лише зоологічних експонатів.

Завдяки кропіткій науковій роботі Б. Дибовського, збори музею почали поповнюватися і його учнями, багато з яких подорожували, а

дехто виїхав на постійне місце проживання за кордон, як наприклад, Я. Каліновський. Завдячуючи йому, музейні колекції збагатилися ссавцями з Південної Америки. Чільне місце у музеї займають експонати Є. Водзіцького – мандрівника, мисливця та природодослідника, який на початку XX ст. власним коштом здійснив польові експедиції до Центральної Африки та в гори Тянь-Шаню. В Африці Є. Водзіцькому разом з братом Олександром вдалося здійснити сафарі по колишній Німецькій Східно-Африканській колонії (компанія DOA – Deutsch-OstAfrica, що нині відповідає території Танзанії. Цій подорожі у 1911 р. О. Водзіцький присвятив книгу "800 кілометрів углиб Африки" Іншою цікавою збіркою ссавців є колекції, привезені з Ліберії експедицією проф. Я. Гіршлера.

Активній науковій і просвітницькій роботі музею зашкодила Друга світова війна. Під час німецької окупації всі фонди музею були звалені в залі птахів на одну велику купу і так пролежали до закінчення війни. Відразу після відновлення роботи університету, музей почав відновлювати свої експозиції та польові виїзди. Перші збори музею у післявоєнні роки здійснювалися головно в індивідуальному порядку: М.Т. Янушевич (Закарпаття, 1946-49), Антків та Брицький (Львів, 1948), Бичко (Закарпаття, 1948), Д.В. Владишевський (Закарпаття, 1949), Мальченко, Поспелов (Львів, 1949), Я.М. Васильків (Львівська обл., 1950), Лавриненко, Масний, Покало (Закарпаття, 1950). У 1960-ті роки цілеспрямовано почали збирати і поповнювати наукові фонди музею Й. Валента та Г. Бенедюк, які займалися дослідженням гризунів Закарпаття. В музеї і сьогодні зберігаються значні вибірки зоологічного матеріалу, зібрані ними протягом 1952-55 рр. Велику колекцію ссавців Карпат і Закарпаття протягом 1952-57 рр. зібрав також В.О. Кушнірук.

У 1956 р. колекції музею поповнилися зразками з Антарктики, привезеними китобійною флотилією "Слава", хоч, головним чином, це був остеологічний матеріал, але разом з кістками були й ембріони китів різних видів, китовий вус тощо. Пізніше колекція ссавців поповнювалась зборами з Криму, Кавказького заповідника Чорноморського заповідника, Луганського степового заповідника, Казахстану, Алтаю, Таласького Алатау, Ханти-Мансійську, Карпат .р.

Колекції музею поповнюються і в наші дні. Головним чином завдяки дослідженням, що проводять працівники музею і кафедри зоології, а також завдяки добрій волі студентів, аспірантів й людей, не байдужих до зоології Фундаторами теріологічної колекції музею стали 173 особи.

Всього, в колекціях музею зберігаються понад 3 тис. експонатів, які належать до 192 видів ссавців фауни світу. Більша частина зразків, а саме 68% – це представники ряду гризунів (Rodentia). Найрідкіснішими, на нашу думку, є погруддя чорного носорога (*Diceros bicornis*), опудала качконосів (*Ornithorhynchus anatinus*) та єхидни (*Tachyglossus aculeatus*), мавпи нічної (*Aotus trivirgatus*), мавпи шерстистої (*Lagothrix lagotherica*), колобуса червоного (*Procolobus badius*), усі види мураходів та лінивців (*Ptilosia*) та низка інших тварин, які практично відсутні або нечисленні в колекціях українських музеїв.

За типами експонатів колекції, що зберігаються в музеї, представлені так: опудала – 266 екз., тушки – 2925, шкури – 371 екз. та близько двох десятків мокрих препаратів.

За географічним походженням, зразки зібрані з 13 ейобластей України і АР Крим, а також з Австралії, Австрії, Аджарії, Білорусі, заБразилії, Венесуели, Казахстану, Ліберії, івМолдови, Німеччини, Перу, Росії, Румунії, США, Танзанії, Туркменістану, з івБорнео, Цейлон, Целебес, Ява і Малабарських островів. Крім того, без розширеної інформації про місце походження зразка –з Алтаю, Африки, Лапландії, Таласького Алатау, Південної та Центральної Америки.

КОЛЕКЦІЯ РАЙСЬКИХ ПТАХІВ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІВАНА

О.С. Гнатина

*Зоологічний музей Львівського національного університету
імені Івана Франка,
E-mail: zoomus@franko.lviv.ua*

Колекція райських птахів (родина Paradisaeidae Vigors, 1825) Зоологічного музею, якій вже близько ста років, представлена 18 видами (26 особин: 22 самці, четверо з яких мають пару) дев'яти родів (*Manucodia*, *Astrapia*, *Parotia*, *Ptiloris*, *Lophorina*, *Epimachus*, *Cicinnurus*, *Semioptera*, *Paradisea*). Очевидно вона потрапила до музею шляхом обміну експонатами з двома німецькими природничими інститутами міст Галле і Берліна.

Нижче наводимо перелік видів з короткою інформацією про їх поширення (<http://www.avianweb.com/birdofparadise.html>). Латинські

назви птахів подані згідно списку птахів світу Дж. Клементса (The Clements Checklist of Birds of the World, 6 видання, 2007 р.). Після назви виду в дужках позначено старі назви, які були вказані на етикетках.

Рід *Manucodia*

Manucodia chalybatus (Pennant, 1781), 2♂.

Трапляється в усіх лісах на низинах і пагорбах Нової Гвінеї та островах Мізул (Misool) Західного Папуа (West Papua); широко поширений та звичайний на всій території.

Рід *Astrapia*

Astrapia stephaniae (Finsch, 1885) (*Astrarchia stephaniae*), ♂.

Ендемічний вид гірських лісів центральної та східної частин Папуа Нової Гвінеї, звичайний в межах свого ареалу. Був відкритий Карлом Гунштайном (Carl Hunstein) в 1884 р. і названий на честь бельгійської принцеси Стефанії, дружини австрійського кронпринца Рудольфа.

Рід *Parotia*

Parotia sefilata (Forster, 1781) (*Parotia sexpennis*), ♂.

Ендемік Індонезії. Живе тільки в гірських лісах Фогелькопу (Vogelkop) та півострові Вандаммен (Wandammen) на заході Нової Гвінеї. Широко поширений та звичайний вид.

Рід *Ptiloris*

Ptiloris magnificus (Vieillot, 1819) (*Epimachus magnifica*, *Graspedophora magnifica*), ♂.

Ptiloris magnificus (Vieillot, 1819) (*Epimachus intermedia*), ♂♀.

Широко поширений і звичайний у низинних тропічних лісах Нової Гвінеї та Північно-Східної Австралії.

Ptiloris victoriae Gould, 1850, ♂♀.

Аборигенна назва Дувудуву (Duwuduwu), ендемік регіону Атертон Тейбленд (Atherton Tableland) на північному сході Квінсленду (Австралія), де перебуває протягом усього року. Відкритий Джоном Макгілівреєм (John Macgillivray); звичайний на території поширення.

Рід *Lophorina*

Lophorina superba (Pennant, 1781) (*Lophorina atra*), ♂.

Поширений у вологих лісах Нової Гвінеї. Один з найбільш звичайних та широко поширених видів.

Рід *Epimachus*

Epimachus fastuosus (Hermann, 1783) (*Falcinellus striatus*, *Epimachus speciosus*), ♂.

Житель лісів середнього поясу гір Нової Гвінеї. В той час, як деякі орнітологи досі вірять, що цей птах є окремим видом, що,

можливо, знаходиться під загрозою зникнення чи навіть зник, існує думка, що насправді це був гібрид між двома видами.

Epimachus meyeri Finsch, 1885 (*Falcinellus meyeri*), ♂.

Поширений в гірських лісах Нової Гвінеї. За зовнішнім виглядом птах нагадує близькоспоріднений вид *Epimachus fastuosus*. На територіях, де трапляються ці два види, *Epimachus meyeri* заміщає останнього на більших висотах. Був виявлений Карлом Гунштайном у 1884 р. і названий на честь Адольфа Бернарда Мейєра (Adolf Bernard Meyer) з Дрезденського музею (Німеччина).

Epimachus albertisi cervinicauda Sclater, 1884 (*Drepanornis cervinicauda*), ♂.

Поширений в гірських лісах Нової Гвінеї. Наукова назва дана на честь італійського натураліста Луїджі Марія Д'альбертіс (Luigi Maria d'Albertis), який виявив цей вид у 1872 р. Широко поширений на значних територіях.

Рід *Cicinnurus*

Cicinnurus magnificus chrysopterus Elliot, 1873 (*Paradisea chrysoptera*), ♂♀.

Широко поширений та звичайний в лісах середнього поясу гір Нової Гвінеї та прилеглих островів.

Cicinnurus respublica (Bonaparte, 1850) ♂.

Ендемік Індонезії, поширений на пагорбах та низинних тропічних лісах островів Вайгіу (Waigeo) та Батанта (Batanta) Західного Папуа. Суперечлива наукова назва цього виду була дана Чарльзом Люсьєном Бонапартом (Charles Lucien Bonaparte), який описав птаха, купленого британським орнітологом Едвардом Вільсоном.

Cicinnurus regius (Linnaeus, 1758) ♂.

Поширений у всіх низинних лісах Нової Гвінеї та прилеглих островах Ару (Aroe чи Kepulauan Aru) – групи з приблизно 95 островів в провінції Малуку (Maluku) на сході Індонезії.

Рід *Semioptera*

Semioptera wallacii (Gould, 1859), ♂♀.

Джордж Роберт Грей (George Robert Gray) з Британського музею відкрив цей вид у 1858 р. і назвав на честь британського натураліста та автора книги "Архіпелаг Мелей" (The Malay Archipelago) Альфреда Русселя Валаса (Alfred Russel Wallace). Ендемік знаменитих островів Спайс (Spice) на сході Індонезії. Звичайний вид.

Рід *Paradisea*

Paradisea minor Shaw, 1809. (*Paradisea papuana*), ♂.

Paradisea minor finschi Meyer, 1885. (*Paradisea finschi*), ♂.

Поширений у всіх лісах на північній частині Нової Гвінеї і на прилеглих островах Мізул (Misool) і Япен (Yapen) в Індонезії. Широко поширений і звичайний на всій території.

Paradisea apoda Linnaeus, 1758, ♂.

Поширений у лісах, на рівнинах і пагорбах південно-західної частини Нової Гвінеї та островах Ару (Індонезія). Намагаючись зберегти вид від вимирання через надмірне полювання заради гарного пір'я, невелика популяція була завезена сером Вільямом Інграмом (Sir William Ingram) в 1909-12 рр. на острів Малий Тобаго (Little Tobago) у Вест-Індії. Завезена популяція існувала на острові щонайменше до 1958 р. і найімовірніше зараз її вже немає. Карл Лінней назвав цей вид *Paradisaea apoda*, або "безногий райський птах", через те, що перші шкурки райських птахів, які привозили до Європи, були без ніг. Такими їх робили корінні мешканці. Це призвело до неправильної думки про те, що райські птахи були прекрасними жителями раю, які все життя літали в повітрі і ніколи не торкалися землі аж до смерті. Звичайний вид на всій території історичного поширення.

Paradisea raggiana P.L.Sclater, 1873, ♂.

Paradisea raggiana augustaeivictoriae Cabanis 1888. (*Paradisea augustaeivictoriae*), ♂.

На прохання графа Луїджі Марія Д'альбертіс, птаха назвали на честь маркіза Френціса Раггі з Генуї (Італія). Вид є національним птахом Папуа Нової Гвінеї. Широко поширений та звичайний у всіх тропічних лісах на її сході.

Paradisea rubra Daudin, 1800, ♂.

Ендемік Індонезії. Поширений на низинах тропічних лісів островів Вайгіо (Waigeo) та Батанта (Batanta) у Західному Папуа. Живе зграйно з *Cicinnurus republica*, проте випадків схрещування між ними не виявлено.

Paradisea guilielmi Cabanis, 1888, ♂.

Ендемік Папуа Нової Гвінеї, поширений на пагорбах в лісах півострова Гюон (Huon). Вид названий на честь останнього німецького імператора і короля Пруссії Вільгельма II (Німеччина).

Більшість перелічених видів мають статус відносно благополучних (Least Concern) в Червоному списку Міжнародного союзу охорони природи. Через постійну втрату біотопів існування та їх використання, а також через надмірне полювання такі види, як *Cicinnurus republica*, *Paradisea guilielmi*, *Paradisea rubra* мають статус близького до загрозливого (Near Threatened), а *Epimachus fastuosus* через постійну втрату біотопів, малий розмір популяції та полювання заради м'яса в деяких регіонах та гарних пер хвоста має статус вразливого (Vulnerable).

**ПАЛЕОНТОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ЛЬВІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА**

Р.Й. Лещух

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Палеонтологічний музей, що існує при кафедрі історичної геології та палеонтології геологічного факультету, є унікальним зібранням палеонтологічних і геологічних зразків з різних куточків світу. В 2002 р. виповнюється 150 років з часу його заснування.

Зібрання колекцій гірських порід та рештків палеоорганізмів, що складають основу Палеонтологічного музею, було започатковано в першій половині XIX ст. Основою палеонтологічних фондів стала колекція давньої фауни відомого геолога Л. Цейшнера. У другій половині XIX ст. палеонтологічні фонди поповнювалися колекціями М. Ломницького, Й. Семірадського, В. Фрідберга та ін. З 1852 р. вони експонувалися спочатку в мінералогічному музеї, що був створений професором доктором ботаніки Гіацинтом Лобажевським, а з 1905 р. з ініціативи проф. Р. Зубера (першого завідувача кафедри геології) на основі палеонтологічних і геологічних колекцій було створено окремий самостійний підрозділ – Геологічний музей.

У лютому 2002 р. рішенням Вченої ради геологічного факультету і університету Геологічний музей було перейменовано на Палеонтологічний музей.

Протягом всієї історії свого існування фонди музею постійно поповнювалися унікальними зібраннями, чималий вклад в розширення яких зробили відомі геологи-палеонтологи: З. Паздро, В. Зих, В. Рогаль, Я. Чарноцький, Б. Кокошинська, Л. Горбач, В. Кудрін, В. Шеремета, О. В'ялов, В. Горецький, Я. Кульчицький. На цей час, у Палеонтологічному музеї зберігається близько 18 тис. рідкісних палеонтологічних і геологічних зразків, виявлених у різновікових відкладах кількох континентів.

Використовуючи природні об'єкти, експозиція музею дозволяє наочно показати історію геологічного розвитку Землі та еволюції органічного світу. На сьогодні, вона представлена п'ятьма відділами: історичної геології, регіональної геології, палеонтології, палеоекології і монографічним відділом.

У відділі історичної геології зосереджені зразки порід та рештки давньої фауни і флори, які послідовно характеризують усі (від найдавніших до теперішнього) періоди розвитку життя на Землі, еволюції органічного світу та біосфери.

Відділ регіональної геології представлений найхарактернішими для західноукраїнського регіону (Передкарпаття, Карпат, Закарпаття і Волино-Поділля) гірськими породами і рештками палеофауни та палеофлори.

Палеонтологічний відділ має декілька самостійних розділів: систематичної палеонтології, сучасної фауни північних та південних морів, крейдової і неогенової фауни та флори околиць м. Львова тощо.

У монографічному відділі зберігаються оригінали форм, які були детально описані та зображені як голотиби у наукових працях багатьох авторів.

Відділ палеоекології представлений унікальними зразками, що ілюструють прижиттєві взаємовідносини між різними групами організмів в давноминулі періоди Землі, а також різноманітні сліди їх життєдіяльності.

В Палеонтологічному музеї також представлена експозиція залишків мамонтів (зуби, бивні, лопатки, ребра, ступні, крижові та шийні хребці, частини хребта, передні та задні кінцівки), знайдених на території заходу України та в кар'єрі села Олексіївка Миколаївської обл. До унікальних і найцінніших музейних експонатів належать палеонтологічні колекції мезозойських і кайнозойських безхребетних з Паризького басейну Західних Карпат та інших місць Європи; колекція зразків флори з кам'яновугільних відкладів Чехії, Англії, США, Канади; колекція риб із відкладів різних країн світу (серед них слід відзначити залишки панцирних риб з нижнього девону Шотландії, а також унікальне кладовище девонських панцирних безщелепних із Волино-Поділля); колекція рештків організмів з юрських літографських сланців Золенгофена (Німеччина); колекція слідів птахів, парнокопитних і хижаків з моласових відкладів неогену Передкарпаття; колекція рештків риб з менілітових сланців Карпат та ін. Досить цікавою є також колекція знарядь давньої людини (кременеві нуклеуси, вістря стріл, ножі, скребачки, серпи, різці, молотки та ін.), знайдених в різних місцях заходу України.

Матеріал основного фонду Палеонтологічного музею має значну наукову цінність. Палеонтологічні колекції, які зберігаються в монографічному відділі, описані в багатьох друкованих

вітчизняних і зарубіжних виданнях. Музейні колекції є тією науковою і навчальною базою, яку використовують під час порівняльних досліджень студенти, аспіранти, науковці. На основі вивчення більшості з них написані статті та монографії В. Горещького, Л. Горбач, В. Шеремети, З. Чабанівської, І. Венгліньського, Л. Кудріна, О. В'ялова, З. Хмільєвського. Я. Кульчицького, Р. Лещуха. За результатами досліджень, що опираються на фондівий матеріал музею, опубліковано близько 40 наукових робіт. Експозиція музею використовується в навчальному процесі студентами геологічного, біологічного та географічного факультетів Львівського національного університету. Структура та тематика Палеонтологічного музею узгоджується з навчальними програмами курсів історичної геології, палеонтології, палеоекології, седиментології, палеогеографії та ін. Фонди музею постійно використовуються у навчальному процесі та при проведенні наукової роботи на факультеті. Музей відвідують студенти інших ВНЗ Львова, а також багатьох міст України та зарубіжжя. Постійними відвідувачами Палеонтологічного музею також є учні шкіл, коледжів та Малої академії м. Львова, Львівської та сусідніх областей.

НАЙСТАРІШІ БІОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ У ГЕРБАРІЇ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

З.І. Мамчур

*Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів,
79005, вул. Грушевського, 4, E-mail: z_mamchur@franko.lviv.ua*

Гербарій Львівського університету заснував 1783 р. професор Свіберг Бурхард Шіверек (Schiverek) на філософському факультеті при кафедрі натуральної історії.

Гербарій мохоподібних, зібраних упродовж ХІХ ст. і до початку Другої світової війни, налічує понад 4 тис. пакетів. Найстаріші зразки із початку (є декілька з 1828 р.) та середини ХІХ ст., поміщені в пакети часто без зазначення прізвища колектора та місця збору й, очевидно, були виготовлені для навчальних потреб. Ці зразки мохоподібних зібрані з різних місць Польщі та України, є й такі екзотичні, як, наприклад, з острова

Шпітцберген (1861, A. Malmgren). У ті роки на кафедрі працював професор Гіацинт (Ян) Лобажевський (Lobarzewski), який вперше опублікував у своїх працях (*Musci frondosorum. Species novae Haliciensis* // *Natur. Abhand.*, 1847. Vol.1. P.2-15; *Musci Hypnoidei Haliciae rariores* // *Leopoli*, 1849. P. 1-23) матеріали про мохи з Галичини та зібрав досить багатий гербарій, який зараз зберігається у Державному природознавчому музеї НАН України та Варшавському університеті.

Бріологічний гербарій містить матеріали не лише з території Галичини. Фактично гербарій мохів започатковує колекція Антона Ремана (Rehman) з Південної Африки з 1875-77 рр., у якій налічується 350 пакетів. Йозеф Крупа (Krupa) упорядкував колекцію, яку зібрав він та інші ботаніки у 1876-78 рр. Це зразки мохоподібних, зібрані на території сучасної Польщі (переважно Пуща Неполоміцка та околиці Кракова), запаковані в пакети або наклеєні на аркуш паперу з зазначеннями місць збору, року та підписами колектора. У колекції налічується близько 400 зразків мохів, у т.ч. і печіночників (Krupa J. *Zapiski bryologiczne z okolic Lwowa, Krakowa i Wschodnich Karpat* // *Spr. Kom. Fizyogr.* 1885. Vol. 19. – S. 133-167). Цінною колекцією є "Мохи Т. Халубінського" (Chalubinski, 1938), зібрані у 1870-90 рр. у Татрах, яка налічує близько 750 пакетів і приблизно 180 видів.

Тадеуш Вільчинський (Wilczyński) у 1912 р. започаткував свою колекцію мохів "Zielnik Wilczyńskiego" (165 пакетів з околиць Львова, Івано-Франкового, Любеля, Розточчя, Покутських Карпат, Поділля, Татр, околиць Кракова), що представлена зборами відомих ботаніків – Владислава Шафера (Szafer), Флори Лілієнфельд (Lilienfeldówna), Мар'яна Рациборського (Raciborski), а також Станіслава Федоровича (Fedorowicz), Казимира Рупперта (Rouppert), Тадеуша Вісневського (Wiśniewski).

У гербарії зберігається чотири папки (пакети №№ 1-250) колекції Антона-Йозефа Жмуди (Żmuda), який був автором збірки мохоподібних *Bryotheca Polonica* (Żmuda A.J. *Bryotheca polonica* (Cz. I, N 1-50) // *Kosmos*, 1911. - Vol. 35. - S. 15-22; *Bryotheca polonica* (Cz. II, N 51-100) // *Kosmos*, 1912. - Vol. - 37. - S. 118 – 125; *Bryotheca polonica* (Cz. III, N 101-150) // *Kosmos*. 1912. - Vol. 37. - S. 662-670). Мохоподібні з території Польщі збирали, окрім А. Жмуди, К. П'єх (K. Piech), Р. Тархальська (Tarchalska), Й. Леваковська (Lewakowska), а визначав Т. Вісневський.

Найбільшою колекцією (2261 пакет) є бріологічний гербарій з Чорногори (переважно з урочищ Кізі Улоги, Гаджина, Погорілка,

Шпиці, Кедроватий), зібраний Рудольфом Вільчеком (Wilczek) у 1927 р., матеріали якої опубліковані в 1931 р. (Wilczek R. Spis mchow Czarnohory. – Rospr. wyd. matem.-przyrodn. Polskiej Ac. Um., 1929 (1931), 69, 9. – 41 s.). Бріологічна колекція Броніслава Шафрана (Szafran) з Чорногори (88 пакетів) та Полісся (97 пакетів), яку зібрали різні автори в 1927-33 рр. та опрацював Б. Шафран.

Невелику колекцію мохів з території Польщі у період 1924-28 рр. представив проф. С. Кульчинський (Kulczyński), у якій налічується 56 пакетів. Останню колекцію мохоподібних з довоєнного періоду збрала Г. Дроздовська (Drozdowska) у кількості 97 пакетів з Погулянки (Львів) у 1939 р., з них визначено 27 видів.

Бріологічний гербарій цього періоду є дуже цінним з точки зору порівняння з сучасним видовим складом бріофлори та потребує детального вивчення й опрацювання.

ПРИРОДНИЧА КОЛЕКЦІЯ Е.П. ФРАНЦОВА – НЕОЦІНЕНИЙ ДАР ДЛЯ ВСІХ ПОКОЛІНЬ

Г.К. Веденеєва

*Миколаївський обласний краєзнавчий музей,
м. Миколаїв, 54001, вул. Декабристів, 32, E-mail: okm@air.mk.ua*

Природничо-історичний музей було засновано в Миколаєві наприкінці ХІХ ст. Засновник музею – колекціонер, меценат, культурно-громадський діяч Еммануїл Петрович Францов (Вільгельм Фрідріх Філіп) (1848-1909 рр.).

Народився Е.П. Францов в м. Одеса, де з батьком Петром Федоровичем займався типографською справою, вивчав мистецтво типографів в м. Лейпциг. Після смерті батька (1884) деякий час продовжував родинну справу, та на початку 1990-х рр. продав власну типографію, майно і переїхав до Миколаєва, де у флігелі житлового будинку відкрив приватний природничо-історичний музей. На той час в музеї існували розділи: мінералогія, конхіологія, орнітологія, ентомологія та ботаніка.

В Миколаєві Еммануїл Петрович був членом міської управи, міської Думи, брав активну участь у діяльності кількох товариств: "Трудовая помощь", порятунку на водах, садівничого, Любителів природи, місцевого відділу Імператорського музичного товариства, був членом ради при лютеранській церкві тощо.

Найбільш відомий миколаївцям, як колекціонер, власник природничо-історичного музею, предмети для якого купував через моряків, натуралістів-колекціонерів, гірничопромисловців Уралу та Сибіру, через різні закордонні фірми, що вели спеціальну торгівлю такими предметами (Генріх Платов в м. Гамбург, Беттхер, Шрейер, Кріхельдорф в Берліні, Карл Дрооп в Дрездені, Юлій Белле у Відні, Віллі Шлютер та ін.).

Згідно заповіту Е.П. Францова, після його смерті колекція музею була передана м. Миколаєву, завдяки чому 15 (27) грудня 1913 р. міський природничо-історичний музей було відкрито для громадського користування.

За роки існування міського музею для нього було орендовано декілька приміщень. В першому з них (1913 р.) експонати з музею Е.П. Францова займали одну кімнату та залу (на плиті з лабрадору був зроблений напис "Музей Е.П. Францова" та стояв його портрет). Інші зали були порожніми. Завдяки надходженню нових предметів від відвідувачів музею згодом створювались нові відділи.

З 1920 р. природнича колекція міського музею була виділена в самостійний музей природи. Його численні колекції були розподілені по окремих групах:

- місцева природа (колекції опудал тварин, мокрі препарати, комахи);
- природа тропіків (опудала тварин, колекції яєць, рогів, комах);
- природа моря (колекції черепашок молюсків, коралів, морських зірок та їжаків, ракоподібних, риб, губок);
- колекція мінералів.

Спеціальні відділи:

1) сільськогосподарський (колекції опудал тварин, комах, насіння лікарських рослин, зернових культур, колекція з шовківництва);

2) відділ дарвінізму та еволюції;

3) постійна експозиція наочних посібників з природознавства, математики, фізики, космографії, мінералогії та географії;

4) пересувний кабінет посібників з тих же предметів.

При музеї були організовані майстерні наочних посібників з природознавства, фізики, для поповнення виставок та пересувного кабінету, організовувались шестимісячні педагогічні курси з природознавства.

Музей підтримував зв'язок з науковим Товариством природознавців.

В 1924 р. в музей передано експонати та майно ліквідованого педагогічного музею. У період 1924-34 рр. музей природи був розташований в Будинку політпросвіти (Нікольська, 13), з 1934 по 1955 рр. – в приміщенні колишнього єврейського молитовного будинку (Чернігівська, 15).

З 1950 р. відбулося об'єднання історичного та природничого музеїв, але природнича колекція залишилася в приміщенні колишнього музею природи.

Наприкінці 1950-х рр. відділ природи перемістився в основний музейний корпус: поряд з приміщенням краєзнавчого музею була відкрита "Шкільна кімната", де і експонувалась природнича колекція до 1968 р., коли експонати перемістили в приміщення музейних фондів з використанням їх у виставковій роботі.

В музеї експонувалися:

- метелики – в 92 вітринах та 30 коробках;
- жуки, комахи – в 29 вітринах та 154 коробках, крім цього 10 вітрин з навчальною метою;
- опудала різних птахів – в 5 вітринах, 3 ящиках, в особливій великій шафі і більше 40 великих птахів;
- яйця різних птахів – в 3 вітринах;
- опудала риб;
- краби, раки, щити черепах, ящірки, крокодили, шкурки змій;
- корали – в 2 шафах, 2 вітринах;
- різні види губок;
- роги домашніх, диких трав'янистих тварин – 112 екз.;
- скам'янілості;
- мушлі – в 15 вітринах, 2 ящиках, 2 коробках;
- гербарій – в 260 папках та у вітринах;
- гірські породи, мінерали – в 15 вітринах, 9 ящиках;
- шліфовані, оброблені мінерали і гірські породи – в 2 вітринах, 7 ящиках;
- географічні, природничо-історичні карти, картини, атласи;
- книги з природознавства російською, німецькою, французькою та англійською мовами;
- декоративні картини – 12 штук, що відображали види природи різних зон на земній кулі, в рамках з коркової кори;
- різноманітне знаряддя.

Крім цього, в 5 великих та 4 менших дерев'яних ящиках знаходилась колекція жуків, дрібних комах, губок, раковин, мінералів, гірських порід, роги, унікальною і особливо цінною була колекція комах Туркестанського краю, котру зібрав дійсний член Російського ентомологічного товариства В. Баласогло.

Складовими сучасного природничого зібрання Миколаївського обласного краєзнавчого музею є палеонтологічні колекції (370), геологічні (1730), ботанічні (5240), ентомологічні (1050), членистоногих (1415), зоологічні (824 – ссавці, птахи, молоски; 72 – роги тварин, з них з колекції Е.П. Францова – 65).

МУЗЕЙ ПРИРОДИ РІВНЕНСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Р.О. Журавчак, О.В. Головка

*Рівненський природний заповідник, м. Сарни, 34503,
ур. Дубки-Розвилка, E-mail: rpz@ukrpost.ua; rpz-10@ukr.net*

На сьогоднішній день, природознавчих музеїв в Рівненській області немає, а серед існуючих краєзнавчих лише в обласному музеї у м. Рівному є відділ природи з належними фондами та робочим персоналом.

У 1999 р. на базі чотирьох заказників загальнодержавного значення був створений Рівненський природний заповідник (РПЗ) загальною площею 42289 га, частини якого розташовані у Володимирецькому, Дубровицькому, Рокитнівському та Сарненському адміністративних районах області. Із появою такої значної природоохоронної установи стало можливим та необхідним проведення систематичних наукових досліджень, зокрема у Поліському регіоні Рівненської обл. Результати таких досліджень збираються у науковому відділі заповідника. Проте, зазвичай, суто у вигляді наукового звіту чи інвентаризаційного списку, оскільки в заповіднику відсутні спеціальні місця зберігання колекційних зборів.

З 2005 р. у РПЗ створено Музей природи, основною метою якого спочатку було представлення загальної інформації про РПЗ. Музей наразі займає площу однієї кімнати, оскільки передбачалося

оформлення лише стендових та фотоматеріалів, що б не суперечило морально-етичним засадам збереження природного середовища.

Одним із основних завдань заповідника також є проведення досліджень, які часто супроводжуються зборами наукового матеріалу. Оскільки такі дослідження проводяться не лише на власній території, а й в регіоні (околиці РПЗ, Поліська зона Рівненської обл.) та навіть області в цілому (в обов'язки природного заповідника входить координація діяльності всіх об'єктів природно-заповідного фонду області), важливим стало збереження зібраного наукового матеріалу.

Своєрідним поштовхом до формування колекцій стали гербарні аркуші рослин, зібрані під час експедицій працівниками Інституту ботаніки НАН України (Т.Л. Андрієнко, Н.М. Шиян), Інституту екології Карпат НАН України (І.О. Беднарська), Поліського філіалу УкрНДІЛГА (О.О. Орлов), кафедри водогосподарської екології, гідрології та природокористування Національного університету водного господарства та природокористування (Ю.М. Грищенко). Невдовзі (у 2006 р.) був упорядкований та систематизований гербарій судинних рослин, який зараз нараховує 791 гербарних аркушів 392 видів (220 родів 71 родини 48 порядків). Щорічно гербарій поповнюється новими зразками. Крім того, розпочато формування гербарію грибів, мохів та лишайників РПЗ та прилеглих територій.

Дещо іншою є ситуація із зоологічними зборами. У 2006 р. між Державним природознавчим музеєм НАН України (ДПМ) та РПЗ було укладено угоду про співпрацю та створення спільного еколого-просвітницького центру на базі Музею природи, а на початку 2007 р. ДПМ для експозиції в Музеї природи РПЗ було надано у тимчасове користування 78 експонатів хребетних тварин.

З 2005-07 рр. у РПЗ та на прилеглих територіях дещо активуються зоологічні дослідження, в результаті яких розпочинається формування зборів зоологічного матеріалу регіону. Наразі, через брак місця та можливостей, тушки та краніологічний матеріал хребетних тварин (41 од. 19 видів) зберігається у фондах Зоологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка, так само як і частина ентомологічних зборів (176 екз. 108 видів). Проте в травні 2009 р. в Музеї природи було виставлено на експозицію колекцію гнізд та кладок птахів (22 од. 15 видів) та колекцію комах Західного Полісся (436 екз. 425 видів). Загалом ентомологічні збори нараховують 985 екз. понад 600 видів, зокрема по рядах: Odonata – 11, Blattoptera – 4, Mantodea – 1, Plecoptera – 2,

Orthoptera – 29, Hemiptera – 15, Coleoptera – 437, Neuroptera – 3, Trichoptera – 6, Lepidoptera – 280, Hymenoptera – 132, Diptera – 65 (власні збори автора протягом 2006-09 рр.). Колекції щорічно поповнюються. В планах оформити експозицію комах-шкідників. Розпочато формування колекції черепашок моллюсків регіону.

Для належного оформлення, зберігання та подальшого поповнення колекцій Музею природи РПЗ необхідно провести ще багато робіт, в першу чергу, з обладнання місць зберігання. Потребує також розширення та розвитку музею, адже ця установа є осередком еколого-освітньої та наукової діяльності в регіоні.

КОЛЛЕКЦИИ НАСЕКОМЫХ ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И КОМПЛЕКТОВАНИЯ

В.Б. Пышкин, В.Г. Кобечинская

*Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского,
г. Симферополь, E-mail: valekohome@mail.ru*

Таврический национальный университет был учрежден 14 октября 1918 г., однако история возникновения фондовых коллекций насекомых, которые хранятся на кафедре экологии и рационального природопользования, начинается гораздо раньше. В 1879 г. на 4 съезде Русских естествоиспытателей было принято предложение К.Ф. Кесслера об учреждении Комитета для всестороннего естественноисторического изучения Крыма. Благодаря деятельности этого Комитета в 1895 г. был создан Таврический земский музей Естественной истории и организован энтомологический кабинет, руководил которым губернский энтомолог С.А. Мокржецкий. Одной из лучших экспозиций музея являлась коллекция насекомых, которая была создана благодаря усилиям В. Волкова, братьев Г. и К. Христофоровых, С. Федорова, В. Мелиоранского, В. Плигинского и многих других энтомологов. Особый вклад в пополнение коллекции внесли Н.Я. Кузнецов (1873-1948), С.С. Четвериков (1880-1959), Л.А. Шелюшко (1890-1969).

В 1920-х гг. специальным постановлением Совнаркома часть коллекций насекомых из Таврического земского музея была передана университету. Первоначально коллекции располагались на кафедре зоологии, одной из старейших в университете, которую

возглавлял проф. С.Н. Метельников. В дальнейшем, в 1921 г. заведующим кафедрой был известный энтомолог проф. Э.А. Мейер, который изучал перепончатокрылых полуострова, в частности его мирмекофауну. В 1922 г. кафедру возглавил энтомолог, орнитолог, палеонтолог действительный член АН СССР, проф. П.П. Сушкин, который внес значительный вклад в изучение лепидоптерофауны полуострова. Позднее кафедрой возглавлял проф. И.И. Пузанов.

В 1948 г. создается Крымский филиал АН СССР, ему были переданы все сохранившиеся коллекции насекомых из Таврического краеведческого музея. В 1954 г. филиал академии, в связи с передачей Крыма Украине, был упразднен, а коллекции были переданы Крымскому сельскохозяйственному институту. В 1970-е гг. часть этих коллекций попала в Симферопольский государственный университет и пополнила его энтомологический фонд. В 1977 г. в университете создаётся кафедра экологии и рационального природопользования, которую возглавил специалист в области лесной энтомологии и экологии насекомых проф. Л.Г. Апостолов. Несколько позже на кафедру переходит работать видный крымский энтомолог И.В. Мальцев и ей передаются фондовые коллекции насекомых.

В этот период формируется большой коллектив ученых, которые внесли значительный вклад в изучение насекомых полуострова и пополнение энтомологических коллекций. Так, А.Ф. Бартенев, ныне профессор Харьковского национального университета, описал 379 видов ксилофильных жесткокрылых, относящихся к 28 семействам. Мирмекофауну полуострова изучала к.б.н. Е.Н. Малий, которая установила 73 вида из 24 родов. Изучением фауны листогрызущих насекомых лиственных пород занимался к.б.н. И.Л. Евстафьев, который описал более 579 видов из 8 отрядов. Значительно пополнил фондовые коллекции д.б.н. С.П. Иванов, занимаясь изучением перепончатокрылых. Карабидофауну полуострова изучали М.М. Эдельберг и В.П. Перваков, в коллекции имеется большое количество собранных ими насекомых разных таксонов. О.И. Лиховид, изучая прямокрылых полуострова, внесла значительный вклад в формировании коллекции этой группы. Диптерофауну полуострова изучал М. Гордиенко, в коллекции присутствуют более 2 тыс. экз. насекомых с его этикетками. На сегодня, в фондовых коллекциях хранятся более 100 тыс. экз. насекомых.

**ФОНДИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ
У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ
МУЗЕЇ**

С.В. Костюк

*Тернопільський обласний краєзнавчий музей,
м. Тернопіль, 46001, майдан Мистецтв, 3*

Актуальним щодо історичної "довідки" ландшафтного минулого регіону, розробки наявних земних родовищ, охорони навколишнього природного середовища, питань екологічної безпеки сьогодення постає відділ природи Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Структуру подачі заповнюють розділи: "Географічне положення та дослідження області", "Геологічна історія і геологічна будова", "Силурійський період", "Девонський період", "Юрський період", "Крейдовий період", "Палеогеновий період", "Неогеновий період", "Антропогеновий період", "Корисні копалини", "Рельєф", "Кліматичні умови та фенологічна характеристика", "Води", "Ґрунти", "Рослинність", "Типи лісів", "Реліктові, ендемічні, рідкісні і лікарські рослини", "Тваринний світ лісу", "Тваринний світ річкових заплав та водоймищ", "Комахи", "Тваринний світ окультуреного ландшафту", "Зниклі, зникаючі і рідкісні тварини", "Охорона та збереження фауни", "Природні райони та типові ландшафти", "Охорона природи". Серед авторів експозиційної концепції провідне місце належить колишній завідувачці "природничого підрозділу" Сидонії Зелінській.

У каталожній шухлядці "Відділ природи: Природодослідники. Охорона природи. Пам'ятки природи" згруповано індивідуальні роздільники окремих учених. "Галерею персоналій" започатковує роздільник "Бессер В.Г. 07.07.178423.10.1842". Науковий рівень видатного українського ботаніка австрійського походження засвідчують три світліни гербарних листів, свого часу визначених В.Г. Бессером: "Череда", "Чина пальчата" та "Підбіл". Директора науково-дослідного Інституту землеробства і тваринництва західних районів УРСР Василя Вольського представлено 21 експонатами, основу яких становлять документи: різноманітні посвідчення, депутатсько-членські квитки, свідоцтва, грамоти, автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня д.с-г.н. "Культура кукурузы и особенности условий выращивания ее в западных районах Украинской ССР". Загальну частину фонду д.б.н.

Бориса Заверухи (12 позицій) становлять рідкісні авторські книги: "Флора и растительность Кременецких гор", "Дикорослі рослини – джерело вітамінів", "Квіти дванадцяти місяців", "У світі рослин", "У царстві флори" тощо. У фонді "Богдан Заставецький, Ольга Заставецька" (21 запис) домінують документальні світлини, зафіксувавши науково-просвітницьку та громадську діяльність подружжя вчених. 13 виданнями та окремими публікаціями представлено доробок д.г.-м.н. Северина Пастернака: "Матеріали до вивчення природних ресурсів Поділля", "Біостратиграфія крейдових відкладів Волино-Подільської плити", "Крейдові відклади Волино-Подільської плити і можливості їх використання в будівельній промисловості" й інші. Ксерокопії та рукописи представляють фонд "забороненого" вченого-географа Івана Теслі: "Географічний опис Стрийщини", "Пізнай край, де живеш" – вступ до першого видання книги "Наша Батьківщина" тощо. Предметом зацікавлення здобувачів нової генерації постають фонди Степана Рудницького, Йосипа Свинка, проф. Костянтина Татарінова, заслуженого природоохоронця України Миколи Чайковського та багатьох інших.

Наявні матеріали систематично використовуються під час облаштування тематичних експрес-виставок, організації наукових конференцій, проведення семінарів, "круглих" столів.

ЗООМУЗЕЙ УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ – ПРАЦІВНИКАМ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЗАПОВІДНИКІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

О.Є. Луговой, О.М. Бокотей

*Закарпатська філія Київського славістичного університету,
Ужгородський національний університет, м. Ужгород, 88000,
вул. Волошина, 54, зоомузей, E-mail: abokotey@yandex.ru*

Зоологічний музей протягом багатьох років підтримує робочі контакти з Управлінням лісового господарства Закарпатської обл. та різними природно-заповідними структурами цього краю.

Ще у 1996 р. зоомузей організував для працівників лісової охорони Закарпаття пересувну виставку чучел та вологих препаратів тварин, яка супроводжувалась лекціями на тему

"Червонокнижні тварини Закарпатських лісів". Протягом року цією акцією було охоплено 17 лісгоспів Закарпатської обл. Працівники лісництва Ужгородського лісгоспу, на відміну від своїх колег з віддалених лісгоспів, проходили заняття безпосередньо в Ужгороді, у залах зоомузею, і мали змогу детальніше ознайомитись з фауною. Таке разове навчання пройшли сотні лісників, егерів, майстрів лісу області. Лекції забезпечували два працівники зоомузею, а третій проводив практичне заняття – навчав слухачів основам таксидермії. Проект профінансував (оплата транспорту, поштових витрат, кошти на відрядження) фонд "ICAP" (*Lugovoj A. Rangers Learn to Protect Rare Wildlife in Transcarpathia // Surviving Together, Vol. 15, issue, Summer, 1997, P. 44*).

Наступного року один із працівників зоомузею, поряд з лекторами з Управління лісового господарства області та кафедри ботаніки УжНУ, брав участь у другому циклі навчання лісової охорони Закарпатських лісгоспів, на яких кожен курсант отримував спеціально підготовлену з цього приводу брошуру "*Ліси Закарпаття. Сучасний стан та охорона*" (Ужгород, 1997).

Наприкінці XX – початку XXI віків зоомузей розпочав активну співпрацю з Регіональним ландшафтним парком "Стужиця", який у 1999 р. був реорганізований (із збільшенням території) в Ужанський національний природний парк. Останній входить до складу міжнародного (польсько-словацько-українського) біосферного заповідника "Східні Карпати". Територіально Ужанський НПП найближчий до Ужгорода, що сприяє регулярним контактам.

Працівники зоомузею О.Є. Луговой та Л.А. Потіш провели первинну інвентаризацію хребетних тварин тодішнього ландшафтного парку (це відображено у відповідній книзі "Літопису природи" парку), а результати інвентаризації птахів опубліковані (*Луговой А.Е., Потіш Л.А. Матеріали к инвентаризации орнитофауны Регионального ландшафтного парка "Стужица" // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4, вип. 2. – С. 24-32*). Крім цього, нами була вдосконалена форма карточок спостережень за природними явищами для працівників заповідників та національних парків (*Луговой А.Е. О "карточках первичных наблюдений" имеющих хождение в заповедниках // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4, вип. 1. – С. 15-17*), яка тепер використовується на практиці в Ужанському НПП. Працівники зоомузею, із залученням науковця з кафедри ботаніки УжНУ, заклали і описали в Ужанському НПП екологічну пізнавальну

стежку "Княгининська", про яку була видана у 2004 р. ілюстрована брошура за фінансової підтримки польського фонду "Partnerstwo" та українського "Ужанська долина".

Протягом останніх років співпраця зоомузею з Ужанським НПП і одночасно з польською та словацькою сторонами біосферного резервату "Східні Карпати" посилюється. В першу чергу – в галузі синхронізації дій по різні сторони державного кордону (O. Bokotej, W. Kopach, A. Lugovoj. *Organizacja najprostszych zunifikowanych obserwacji monitoringowych w międzynarodowym (trojstronnym) rezerwacie biosfery "Karpaty Wschodnie" // Roczniki Bieszczadzkie. – 2008. – T.16. – S. 429-432).*

Виходячи з положення, що низова ланка працівників державної охорони національних парків та природних заповідників країни не забезпечена літературою щодо підвищення їх знань та вмінь при проведенні фенологічних та інших спостережень за програмою "Літопису природи", колективом з шести авторів, серед яких три – працівники зоомузею і один – колишній його працівник, був виданий спеціальний poradnik (*Спостереження природних явищ у Східних Карпатах. Порадник для робітників лісової охорони охорони. – Ужгород, 2009. – 120 с.*). Книга змогла побачити світ дякуючи фінансовій підтримці Швейцарсько-Українського проекту розвитку лісового господарства в Закарпатті FORZA.

Після виходу із друку цього видання було прийнято рішення провести 30-год. курси з поглиблення професійних знань працівників охорони природи заповідних установ Карпатського регіону. Орієнтовно вони будуть проведені на базі Ужанського НПП. Програма курсів передбачає обов'язкове відвідання зоомузею. Заняття на курсах будуть проводитися значною мірою працівниками зоомузею.

Отже, допомога зоомузею УжНУ лісівничим та природно-заповідним установам відбувається за трьома основними напрямками: 1) використання експозиційних та фондів колекцій музею для організації стаціонарного і "пересувного" показу видів тварин при навчанні працівників лісгоспів, заповідників та національних парків; 2) надання лекційно-навчальної та іншої практичної допомоги з боку зоологів музею; 3) написання персоналом музею наукової та дорадчої літератури, яка спрямована на покращення охорони тваринного світу Карпат і природи регіону загалом.

ОРНІТОФАУНА ЗАКАРПАТТЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

О.О. Луговой, А.А. Крон

Ужгородський національний університет, м. Ужгород, 88000,
вул. Волошина, 54, зоомузей, E-mail: E-mail gelolug@bigmir.net

Відповідно до каталогу Л.А. і Н.І. Потіш (2006), в орнітологічній експозиції музею налічується 738 чучел 294 видів. З них 204 види (69,4%) відображають фауну птахів, що трапляються в різні сезони року на території Закарпатської обл. України (Страутман, 1963). Однак далеко не всі ці "місцеві" види цієї колекції зібрані на території області, а отримані як дарунок, шляхом обміну з різними, часом далекими від Закарпаття регіонами. Є й види, місцездобуття яких невідомо. Таких видів в експозиції музею не менше 24%: *Gavia stellata*, *Podiceps cristatus*, *Pelecanus onocrotalus*, *Phalacrocorax carbo*, *Botaurus stellaris*, *Egretta alba*, *E. garzetta*, *Ardea purpurea*, *Ciconia ciconia*, *C. nigra*, *Platalea leucorodia*, *Phoenicurus roseus*, *Rufibrenta rufficollis*, *Anser anser*, *Anas strepera*, *A. chryseata*, *Aythya ferina*, *Clangula hyemalis*, *Bucephala clangula*, *Melanitta fusca*, *Pandion haliaetus*, *Lyrurus tetrix*, *Porzana parva*, *Pluvialis squatarola*, *Tringa totanus*, *T. erythropus*, *Phalaropus lobatus*, *Calidris minuta*, *C. ferruginea*, *C. alpina*, *Gallinago media*, *Numenius arquata*, *Limosa limosa*, *Himantopus himantopus*, *Recurvirostra avosetta*, *Larus canus*, *Chlidonias niger*, *Ch. leucopterus*, *Ch. hybrida*, *Sterna albifrons*, *Glaucidium passerinum*, *Picoides tridactylus*, *Hirundo rustica*, *Corvus cornix*, *Parus montanus*, *P. cristatus*, *Passer montanus*, *Acanthis flammea*, *Loxia leucoptera*.

Вагомішою є та обставина, що птахи, які належать до фауни Закарпаття, в експозиції музею відсутні. Серед них, крім рідкісних, є і досить звичайні, часом масові види: *Anser erythropus*, *Aythya fuligula*, *Mergus serrator*, *Aquila clanga*, *A. heliaca*, *Falco cherrug*, *F. naumanni*, *Grus grus*, *Porzana pusilla*, *Crex crex*, *Tringa stagnatilis*, *Calidris temminckii*, *C. alba*, *Limosa lapponica*, *Larus minutus*, *Riparia riparia*, *Lullula arborea*, *Certhia brachydactyla*, *Turdus iliacus*, *Locustella luscinioides*, *L. fluviatilis*, *L. naevia*, *Acrocephalus paludicola*, *A. schoenobaenus*, *A. palustris*, *A. scirpaceus*, *Hippolais icterina*, *Sylvia borin*, *S. communis*, *S. curruca*, *Regulus ignicapillus*,

Prunella collaris, Anthus pratensis, A. cervinus, Motacilla flava, Emberiza cia, Acanthis hornemanni, A. flavirostris, Pinicola enucleator.

Зрозуміло, що поповнення колекції такими рідкісними або маючими природоохоронний статус видами, як орел могильник, балабан, альпійська тинівка, гірська вівсянка, досить проблематичне і залежить від випадку. Але такі характерні і звичайні види, як берегова та сільська ластівки, лісовий жайворонок, жовта плиска та інші птахи, безумовно повинні бути представлені в експозиції музею, бажано об'єктами, здобутими в цьому регіоні. Слід зазначити, що деякі види з вираженим статевим диморфізмом представлені в експозиції тільки однією формою –самцем або самкою. На це потрібно також звертати увагу при поповненні колекції птахів. Для більшої репрезентативності колекцій було б добре мати також сезонні і вікові форми деяких видів.

Розвиток музею, крім новостворених колекцій (не лише птахів), які постійно поповнюються, прямо пов'язаний із площею експозиційних та фондових приміщень. На жаль, площа музею є недостатньою навіть для повного і більш інформативного показу вже існуючої колекції, не кажучи вже про її поповнення. Тому питання про розширення експозиційних залів є не менш актуальним та першочерговим.

КОЛЕКЦІЯ МЕТЕЛИКІВ У ФОНДАХ ЗАКАРПАТСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Р.В. Джахман

*Закарпатський краєзнавчий музей, м. Ужгород, 88000,
вул. Капітульна, 33, E-mail: zamokung@gmail.com*

Ентомологічний фонд музею налічує 2216 од. зб. основного фонду. Експонати визначені, зберігаються у вигляді сухих препаратів і знаходяться в дерев'яних коробках під склом. З усіх комах найбільшою популярністю користуються Лускокрилі, або Метелики. Кількість їх – 150 екз., що становить близько 7% від всієї збірки. Колекція метеликів є "молодою" порівняно з іншими зоологічними колекціями. Як свідчить запис в інвентарній книзі "Зоологія" № 1, перші надходження цих експонатів були в 1951 р. від О.О. Грабара, першого завідувача відділу природи). Та, на жаль, ця колекція не збереглася. У 1982 р. від доцента кафедри зоології біофаку УжНУ С.І. Фаринця було закуплено біогрупу

"Непарний шовкопряд", яка налічує 24 експонати: гусениці, лялечки та імаго. У 1985 р. рішенням фондово-закупівельної комісії музею до природничих фондів надійшло 67 екз. метеликів різних видів від доцента кафедри ентомології та збереження біорізноманіття УжНУО.Ю. Мателешко. Решта експонатів зібрано науковими співробітниками відділу природи протягом 1983-96 рр. у різних районах Закарпатської обл.

$$:(.),(.),(.),0,0,0,0,0,0,0,0,0,0,($$

),(),().Загалом, у фондах наявні 72 види денних та нічних метеликів, які належать до 17 родин. Із виявлених на Закарпатті денних метеликів у колекції повністю представлено родину Papilionidae, на 75% – Pieridae, на 40% – Satyridae та Nymphalidae, з яких 9 видів занесено до другого видання Червоної книги України.

**КЕРНОСХОВИЩЕ ВІДДІЛУ СУЧАСНОГО МОРСЬКОГО
СЕДИМЕНТОГЕНЕЗУ ІГН НАН УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН**

С.Г. Половка

Уманський державний педагогічний університет імені Павла
Тичини, м. Умань, 20300, Черкаська обл., вул. Садова, 2,
E-mail: sergi polovka@ukr.net

З перших науково-дослідних експедицій (ХІІ рейс науково-дослідного судна "Михайл Ломоносов", 1962-63 рр.) морські геологи України розпочали збір фактичного матеріалу (керна), який є фундаментом для реконструкції шляхів постачання осадового матеріалу та палеогеографічної обстановки в акваторії Світового океану.

Розуміючи важливість керну для подальших наукових досліджень, керівництво Інституту геологічних наук АН УРСР створило керносховище, яке розташовувалося в м. Києві на вул. Рєпіна і було побудоване за регіональним принципом. З початком масштабних експедиційних робіт до акваторії Світового океану відбувалося накопичення та сортування рейсового матеріалу у вигляді керну та ґрунту з поверхні морського дна. Відведені площі приміщень не вміщували весь фактичний матеріал і керівництво інституту передало під сховище керну підвальні приміщення на вул. Чкалова, 55-б (корпус ІГН АН УРСР), а згодом на Малопідвальної та Леніна.

На початку 1990-х рр. Україна вступила у нові економічні відносини, орендна плата за підвальні приміщення в центральній частині Києва зросла до критичної. В таких умовах дирекція інституту, усвідомлюючи, що kern з дна акваторії Світового океану є національним надбанням, доклала всіх зусиль для його зберігання в належному вигляді та стані, щоб згодом повернутися до його опрацювання та отримання нової геологічної інформації про дно морів. виріш на території м. Київ у мікрорайоні Феофанія, де розташована гідрогеологічна станція івник, збудувати приміщення у вигляді ангарів і створити керноскховище європейського зразка. Неузгодженість власності на землю призупинило задумане будівництво. Знову постало питання, що робити з керном? Так як орендну плату інститут платити не міг, то kern було переміщено і тимчасово складовано у Феофанії в непристосованих приміщеннях гідрогеологічної лабораторії. Відповідно при транспортуванні незначний відсоток фактичного матеріалу було втрачено. На початковому етапі перевезення керну та його складування відбувалося за регіональним принципом, згодом матеріал змішався.

Силами відділу сучасного морського седиментогенезу ІГН НАН України у с. Велика Салтанівка (Васильківський р-н Київської обл.) було побудоване нове керноскховище, куди згодом перевезено kern. На місці виникло питання, як його розмішувати в керноскховищі? Було прийняте єдине правильне вирішення цього питання – провести наскрізну нумерацію керну.

Повноцінний регіональний принцип розташування рейсового матеріалу втілити було неможливо, так як для його сортування потрібні значні площі та час і відповідні погодні умови. Регіональний принцип було збережено тільки для свердловин Чорного моря. Відповідно kern з певної свердловини зберігається в ящиках і коробках. Судити про об'єм накопиченого рейсового матеріалу у вигляді керну, який нині сконцентрований в керноскховищі, можна з картографічного матеріалу експедиційних робіт, де відображено розташування геологічних станцій, на яких відбиралися проби ґрунтових колонок. Це ґрунтові проби та kern, здобуті буровим судном "Геохимик" в акваторії Азовського та Чорного морів, рейсовий матеріал глибоководної частини Чорного моря спільної радянсько-американської міжнародної програми глибоководного буріння (бурове судно "Гломар Челленджер", 1975), рейсовий матеріал спеціалізованих і навколосвітніх експедицій в Індійський, Атлантичний та Тихий океани. Загальна довжина керну 12 тис. м, а це становить понад 6 тис. од. зб.

Після впорядкування сховища рейсового матеріалу відділом самотужки створено та розроблено сайт, на якому міститься інформація про керносховище, яке має автоматизовану систему пошуку на базі ГІС-технологій, колекційний та робочий матеріал, відповідне комп'ютерне забезпечення тощо. За час існування керносховища надходили запити з Італії відносно проб гірських порід із конусу виносу р. Ніл (шельф Єгипту) та д.г-м.н., проф. В.В. Янко, яка отримала зразки кернового матеріалу для проведення досліджень за Міжнародним грантом на тему: "Визначення абсолютного віку терас на континентальному схилі Чорного моря". Для виконання цього проекту нею було залучено фахівців з кафедри загальної та морської геології геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Сьогодні на базі керносховища проводять дослідження аспіранти відділу за темами "Літологія крейдових відкладів північно-західного шельфу Чорного моря у зв'язку з їх нафтогазоносністю" і "Діатомові водорості сармату півдня України". База даних керносховища буде поповнюватися відповідними ґрунтовими пробами з дна акваторії Світового океану за матеріалами подальших наукових рейсів за участі українських вчених.

Зробивши історичний зріз стану та наявного на сьогодні фактичного матеріалу з дна океанів і морів у відділі сучасного морського седиментогенезу ІГН НАН України, зазначимо, що Велико-Салтанівське керносховище потрібно зберігати та примножувати його вміст, а також надати йому статус наукового об'єкта, що становить національне надбання.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПРИРОДНИЧИХ КОЛЕКЦІЙ УМАНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

С.А. Гасіца

*Уманський краєзнавчий музей, м. Умань, 20300, Черкаська обл.,
вул. Жовтневої революції, 31, E-mail: baltazor_bk_007@mail.ru*

Уманський краєзнавчий музей є науково-дослідною і науково-освітньою установою. Його історія починається з 1906 р., коли з ініціативи вчителя історії міської чоловічої гімназії Д. Щербаківського створюється гурток любителів старовини, але офіційною датою відкриття вважається 1917 р. Засновником

природничого відділу краєзнавчого музею був Олександр Васильович Носаченко, уманчанин, краєзнавець, орнітолог-аматор, ентузіаст своєї справи, який все життя присвятив вивченню природи Уманщини, а особливо ретельно досліджував орнітофауну краю. З дитячих років він збирав різні колекції мінералів, рослин, пташиних яєць, комах, фотографії краєвидів, що лягли в основу майбутнього природничого відділу музею.

експозиція музею дозволяє проводити екскурсії, у т.ч. й практичні заняття, для школярів, студентів та відвідувачів усіх вікових категорій. Музейні експонати розміщені у 15 залах, з яких перші чотири розповідають про природу Уманщини. Щорічно науковцями музею проводяться різні тематичні уроки, екскурсії та заходи, спрямовані на поширення знань про природу краю: "Геологічна історія Уманщини", "Корисні копалини", "Рослинний та тваринний світ", "Орнітофауна краю", "Цікаві факти з життя комашиного" тощо. Музейний захід "Здрастуй, Весно!" став вже традиційним для школярів міста, під час якого діти мають можливість не лише побачити чучела різних тварин, але й почути записи пташиних голосів з музейної фонотеки.

На сьогодні, природниче зібрання музею нараховує 2450 од. зб. і складається з палеонтологічної, геологічної, ботанічної, ентомологічної, малакологічної, оологічної, таксидермічної та гістологічної колекцій.

Палеонтологічна колекція нараховує понад 100 од. зб. Перші викопні рештки тварин потрапили до фондів музею після археологічних експедицій на території Уманщини в 1917-18 рр. Інвентарні книги довоєнного періоду засвідчують, що у сховищах музею зберігалися рештки скелетів мамонта, тура, велетенського оленя, коня, вовка тощо. Згодом колекцію поповнили нові експонати: пісковик з відбитками папороті, обвуглена та скам'яніла деревина, скам'янілі мушлі молюсків (амоніта, белемнітів), пластинчастозябрових, плечоногих, зуби акул, рештки скелетів волохатого носорога, зубра, мастодонта, верблюда тощо.

Колекція мінералів переважно представлена зразками місцевих гірських порід: гранітами, пегматитами, гнейсами, магматитами тощо. Активну участь у зборі геологічних матеріалів брали науковці музею, але основу колекції складають екземпляри, передані геологорозвідувальною партією, що досліджувала Уманщину у 1950-60 рр. Нарховує колекція близько 50 од. зб.

Гербарні зразки місцевої флори та екзотичних рослин дендропарків "Софіївка" і "Дружба" формують ботанічну колекцію

музею, яка нараховує понад 700 од. зб. У колекції є зразки, виготовлені дендрологами "Софіївки" – відомими науковцями Г.Г. Тулупієм, В.В. Мітіним, В.Ф. Гарбузом. Найцікавішими є зразки екзотичних рослин – тюльпанного дерева (*Liriodendron tulipifera*), гледичії колючої (*Gleditschia triacantos*), сумаха східного (*Rhus orientalis*) тощо. Більшість гербарію була зібрана працівниками відділу природи В.О. Рідневою і Т.М. Дацко протягом 1960-80 рр.

Ентомологічна колекція нараховує понад 1 тис. од. зб. Складається вона з регіональних видів комах, які зберігаються на ентомологічних голках. Систематична колекція лускокрилих (Lepidoptera) у кількості 878 екз. подарована музею місцевим ентомологом-аматором, викладачем Уманського музичного коледжу В.Б. Ніколаєвим у 1974 і 1976 рр. В ентомологічній збірці музею є рідкісні види комах: мнемозима (*Parnassius mnemosyne*), поліксена (*Zerynthia polyxena*), махаон (*Papilio machaon*), подалірій (*Iphiclides podalirius*), ведмедиця "Гепа" (*Callimorpha quadripunctaria*), ведмедиця "Геба" (*Ammobiota festiva*), сатурнія руда (*Agria tau*), бражник "Мертва голова" (*Acherontia atropos*), бражник дубовий (*Marumba quercus*), жук-олень (*Lucanus cervus*), красотіл пахучий (*Calosoma sycophanta*), бджола-тесляр (*Xylocopa valga*) тощо.

Малакологічна колекція, яку у 1986 р. передав до музею В.В. Аністратенко, налічує 167 черепашок молюсків регіональної фауни (з яких 10 видів наземних) двох класів – Gastropoda (32 види) і Bivalvia (13 видів)

В зберігається близько 20% оологічної колекції О.В. Носаченка, яка загалом нараховує майже 5 тис. яєць представників місцевої орнітофауни. Більша частина колекції яєць та щоденники її автора зберігаються у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. В уманській частині колекції також є унікальні екземпляри, наприклад, яйця сокола балабана (*Falco cherrug*), орла-карлика (*Hieraaetus pennatus*) тощо.

Таксидермічна колекція музею поповнювалася неодноразово. У 1935 р. після ліквідації музею мисливських трофеїв, що діяв при Спілці мисливців та рибалок Уманської округи, чучела птахів та звірів передали до Уманського краєзнавчого музею. На основі цієї колекції згодом створили науково-дослідний відділ природи. Під час німецької окупації музейні фонди зазнали великих збитків. У 1948 р. природнича колекція нараховувала всього 102 од. зб., серед яких 80 належали до таксидермічної колекції. Впродовж наступних десяти років колекція поповнилася новими

екземплярами за рахунок надходжень з таксидермічної фабрики Ростова-на-Дону та музею м. Корсунь-Шевченківського.

На сьогодні, у фондах краєзнавчого музею зберігається понад 300 тварин, серед яких орлани білохвіст і довгохвіст (*Haliaeetus albicilla*, *H. leucoryphus*), зміїд (*Circaetus gallicus*), орел степовий (*Aquila rapax*), орел-карлик (*Haliaeetus pennatus*), підорлик великий (*Aquila clanga*), пугач (*Bubo bubo*), шпак рожевий (*Sturnus roseus*), кульон великий (*Numenius arquata*), кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*), лежень (*Burhinus oedipnemos*), хохітва (*Tetrax tetrax*), глушець (*Tetrao urogallus*), бурій ведмідь (*Ursus arctos*), борсук (*Meles meles*), норка європейська (*Mustela lutreola*), горностай (*Mustela erminea*), тхори степовий та лісовий (*Mustela eversmani*, *M. putorius*), соня садова (*Eliomys quercinus*) тощо. Майже вся таксидермічна колекція демонструється в залах природи і є добірною тематичною наочністю під час проведення екскурсії "Тваринний світ Уманщини".

Гістологічна колекція представлена вологими препаратами зародків людини від ранніх стадій розвитку – 3 тижнів й до 40 тижнів, у т.ч. й з аномаліями. Колекція була передана музею у 2004 р. Уманським медичним коледжем, а зібрана лікарями-гінекологами Уманського пологового будинку С.Л. Білінкісом, О.П. Малюшко, В.С. Кірсановою, Н.Г. Троянівською у 1950-60 рр. На її основі, з метою пропаганди здорового способу життя, створено виставку "Народження людини", яка не залишає байдужим жодного відвідувача, а студенти медичного коледжу використовують її під час своїх фахових занять.

Природничі колекції постійно поповнюються завдяки експедиційній роботі працівників музею, а також співпраці з багатьма науковими і громадськими організаціями міста та району.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ МІНЕРАЛІВ МУЗЕЮ ПРИРОДИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. В.Н. КАРАЗІНА

Н.Ю. Боровська

*Музей природи Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна м. Харків, 61022, вул. Трінклера, 8,
E-mail: borovska08@mail.ru*

Зібрання мінералів Музею природи формувалось впродовж більш ніж 200 років. Підвалинами його стали колекції, придбані попечителем Харківського навчального округу графом С.Й. Потоцьким, які прибули до університету 2 квітня 1807 р. З цієї дати розпочинається історія Музею природи Харківського університету. Кабінет проф. Андре, який він збирав впродовж 40 років, нараховував 5621 зразок мінералів, гірських порід та скам'янілостей із Західної Європи. Придбано зібрання після смерті професора у ганноверського аптекаря Грунера за 8 тис. франків. На жаль, при транспортуванні було загублено каталог. Колекція італійця Четі була придбана за 1,8 тис. франків й складалась з 520 зразків мінералів и гірських порід Західної Європи, Швеції, Норвегії та інших природничих зібрань. Цього ж року надійшли пожертвування від С.Й. Потоцького (10 мінералів, уламки метеоритів Паласове залізо й Тимохіна) та інших осіб. Склад Мінералогічного кабінету був досить повним, коштував він близько 10 тис. карбованців, але у перші роки його існування колекціям не приділялось належної уваги. До того ж при перенесенні зібрання в інше приміщення, було частково втрачено та переплутано етикетки.

Першу спробу систематизування експонатів було здійснено проф. А.І. Таубером, завідувачем Кабінету у 1813-23 рр. Його каталог (1821 р.), написаний німецькою мовою, зберігається в архівах музею та представляє лише малу частину колекції. У 1822 р. надійшло перше значне поповнення від часів придбання перших колекцій – 300 зразків угорських мінералів від Кореспондента Імператорської академії проф. Ципсера з Нейзолу, що зробив подібні пожертвування усім російським університетам.

Найповніший та точний опис експонатів зроблено проф. І.А. Криницьким, який завідував Кабінетом у 1825-37 рр., та його помічником Правицьким. За 16 місяців Мінералогічний кабінет було приведено до ладу, описано близько 6 тис. штук, кожен з яких було очищено та означено приклеєним номером. Зразки було розкладено за системою Вернера у 16 шафах та на 19-ти полицях. Двотомний каталог проф. І.А. Криницького з нотатками щодо історії Кабінету й сьогодні є для нас незамінним джерелом інформації. Під час завідування І.А. Криницьким, до Кабінету надійшли невеликі приватні пожертвування та колекції відбаронеси Біберштейн, удови знаного ботаніка: 100 мінералів, зібраних її чоловіком на Кавказі та в Ірані (1826 р.), проф. Санкт-Петербурзького університету Щеглова (1828 р.) та Гірського корпусу (1830 р, "по высочайшему соизволению"). На 1 січня

1835 р. кабінету належало 7310 предметів. Під час завідування Кабінетом І.Ф. Калениченком, надійшло 432 штуфи з мінералогічного магазину Гірського інституту та 1118 зразків різних мінералів від Санкт-Петербурзького університету, серед яких шпінелі різних родовищ, самородна платина з Північної Америки та ін.

У 1843-68 рр., під час завідування Кабінетом Н.Д. Борисяком, приріст експонатів склав 3,5 тис. штуків, у т.ч. зібрання гірського інженера полковника Лисенка (789 зразків), що надійшло до Кабінету у 1858 р. У XIX – початку XX ст. проводилась закупівля зразків у магазинах Кранца, рідше в інших іноземних та вітчизняних комісіонерів, наприклад, у Едельберга, Ейнбротта (Фінляндія), Фрейндлінга, Даніні, Бадера (Відень), Шухарта та ін. У 1863 р., у зв'язку з відокремленням кафедри геології та палеонтології, частину експонатів, у більшості гірські породи та палеонтологічні матеріали, було передано для організації Геологічного кабінету. З 1869 по 1905 рр. Мінералогічним кабінетом завідував проф. А.С. Брію. За цей час надійшло більш ніж 8 тис. експонатів. У 1872 р. засновано наукову бібліотеку, що нині налічує більш ніж 5 тис. томів.

Проф. П.М. П'ятницьким, завідувачем Кабінету у 1905-19 рр., та його асистентом М.М. Лапіним було наново підібрано експозиційний фонд та виконано його систематизацію за системою Грота. Ним же замовлено колекції рідкісних мінералів (643 зразки), уранові мінерали Західної Європи, придбано нові експозиційні меблі, які використовуються й зараз. У 1906 р. у складі Кабінету було 15 тис. експонатів.

Фонди кабінету практично не поповнювались з 1917 до початку 1930-х рр., коли почали надходити збори працівників факультету, НДІ геології, студентів. У 1934 р. Кабінет було переведено з головного корпусу університету до будівлі по вул. Совнаркомівській. В оновленій експозиції силікати розкладено за Вернадським, інші мінерали – за Гротом. У різні часи Мінералогічним кабінетом, а пізніше – музеєм, завідували професори університету І.Ф. Леваковський, М.С. Ватіч, Д.М. Соболев, К.Н. Савіч-Заблоцький, Л.І. Карякін, які виховали багато учнів й зробили значний внесок у розвиток геологічних наук. Проф. Л.І. Карякін брав участь у зберіганні експонатів музею під час фашистської окупації. Він впорядкував архіви й до останніх днів життя (1984 р.) був науковим консультантом музею, передав йому колекції мінералів та гірських порід Тянь-Шаню та ін. Приблизно у

той же час до музею надійшли колекції від доц. П.Г. Белік і проф. М.Н. Шкабари.

У 1949 р. зібрання було розміщено у новій будівлі. Під керівництвом М.В. Логвиненка мінерали було розташовано за класифікацією А.К. Болдирева, силікати – за В.І. Вернадським.

У 1960-ті роки, при завідуванні музеєм Д.П. Шапошниковим, було приєднано рештки Краєзнавчого музею, що був втраченим під час війни, та зібрання Геологічного музею Харківського Гірського інституту – 3,5 тис. експонатів разом з вітринами. Особливо цінні з них – експедиційні збори 1893-1919 рр. та монографічні колекції проф. А.В. Гурова.

У 1964 р. Мінералогічний музей став відділом геології Музею природи ХНУ та переїхав до приміщення по вул. Тринклера, 8. Оформлення експозиції залів "Мінерали" та "Метеорити" виконано під керівництвом с.н.с. Т.П. Жолудь.

Тривалий час фонди геологічного відділу поповнюються за рахунок зборів студентів та працівників геолого-географічного факультету: проф. Г.В. Карпової, доцентів В.Г. Космачева, Г.Г. Великого, І.М. Ремізова, Є.С.. Мигачевої, Ю.А. Борисенка, Е.С. Тхоржевського, С.І. Шуменка, С.І. Горяїнова, колишніх випускників В. Крота, М. Жука та ін. У 1986 р. за заповітом колекціонера В.Я. Дмитрука надійшло 966 зразків мінералів та гірських порід. У 1970-80-ті рр. працівники геологічного відділу збирали кам'яний матеріал в Ільменському та Пінезькому заповідниках, на оз. Байкал, Кавказі, у Криму. Крупними надходженнями останнього десятиліття є колекція Ю.І. Хабардіна (22 зразки порід з родовищ алмазів Якутії) для оформлення експозиції залу "Генетичні типи родовищ корисних копалин" та збірка мінералів і порід (300 екз.) колекціонера І.Т. Чуйка.

Низка експонатів особливо цікаві в історичному аспекті. Це зразки, зібрані у 17-78 рр. Еріком (Кирилом) Лаксманом, "мінералогічним мандрівником при імператорськимкабінеті" під час царювання імператриці Катерини II; надіслані міністром народної освіти по іменному повелінню імператора Миколи I один з перших уральських ізумрудів, відкритих у 85 верстах від Єкатеринбурга Обер-Гитенфельвайтером Коковіним, макет самородку "Великий трикутник", метеорит Верхне-Чирська; зразки від Густава Розе та деякі інші експонати.

На сьогодні, експозиція та фонди відділу геології становлять близько 23 тис. од. зб., включаючи 17588 мінералів 734 видів та

різновидів. залі "Мінерали" експонується більш ніж 1800 зразків. Колекція залу "Метеорити" нараховує 39 найменувань, включаючи 5 головних мас та змінні породи. Найкрупніший експонат – кам'яний метеорит Севрюково вагою близько 100 кг. У складі геологічного відділу є також зали "Геологічні процеси", "Корисні копалини України", "Геологія Харківської області", "Гірські породи", триває оформлення залу "Генетичні типи родовищ корисних копалин".

ПРИРОДНИЧІ ФОНДИ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

М.М. Селіверстов, З.А. Савченко, В.П. Волик.

*Черкаський обласний краєзнавчий музей,
м. Черкаси, 18000, вул. Слави, 1, E-mail: oblmuzkan@neocm.com*

Черкаський обласний краєзнавчий музей створено у травні 1918 р. як історико-педагогічний музей ім. Т.Г. Шевченка. Природнича колекція почала активно формуватися у 1920-ті рр. і станом на 01.01.2009 р. розділена на фонди: 1) ПМГ (палеонтологія, мінералогія, геологія); 2) ПБ (ботаніка); 3) ПЗ (зоологія). Наразі значна кількість опудал, колекції безхребетних тварин та частина оологічної, а також найбільш атрактивні скам'янілості і гербарний матеріал, представлені в експозиції відділу природи, яка розташована у 5 залах.

У фонді ПМГ налічується 5171 од. зб., його основу складає велика геолого-палеонтологічна колекція Б.С. Козловського, передана до музею у 1920-ті рр. На жаль, інформація про походження предметів цієї колекції (дати і місця знахідок) відсутня. Немає також відомостей про самого автора колекції. Згідно інвентарних карток, в колекції представлені відбитки рослин, скам'янілості безхребетних тварин різних геологічних епох, відбитки риб та фрагменти кісток ссавців четвертинного періоду (*мамонт, волохатий носоріг, первісний зубр* та інші звичайні копитні). 20 скам'янілостей (хребці та фрагменти ребер) визначені як рештки *манчжурозавра*. Надалі фонд ПМГ поповнювався палеонтологічними матеріалами, здебільшого

документованими. Крім численних остеологічних решток представників мамонтової фауни, які періодично надходять до музею з території області, можна назвати поодинокі екземпляри скам'янілих кісток *бегемота*, *кита*, *тюленя*, *гіпаріона* та невизначеного плазуна, а також малакологічний матеріал з Лузанівського розрізу палеоцену, переданий Д.С. Макаренком.

Ботанічний фонд налічує 1759 од. зб., значну частку з яких становить гербарний матеріал. Гербарій формується, починаючи з 1963 р., переважно працівниками відділу природи музею. Колекція основного фонду складає 1554 гербарних аркуші з представниками 92 родин місцевої флори. Зокрема на 50 гербарних аркушах представлені 20 видів рослин, занесених до Червоної книги України: *лікоподієлла заплавна* (родина Плаунові); *сальвінія плаваюча* (Сальвінієві); *любка дволиста*, *зозулинець болотний*, *булатка довголиста*, *коручка морозниковидна*, *жировик Лезеля* (Зозулинцеві); *астрагал шерстистоквітковий* (Бобові); *бруслина карликова* (Бруслинові); *сон чорніючий* (Жовтецеві); *вовчі ягоди пахучі* (Тимелеєві); *скополія карніолійська* (Пасльонові); *підсніжники складчастий і білосніжний* (Амарилісові); *шафран сітчастий* (Півникові); *тюльпан дібровний* (Лілійні), *цибуля ведмежа* (Цибулеві); *осока Девелла* (Осокові); *ковила волосиста і дніпровська* (Злакові); *відкасник безстебловий* (Складноцвіті). Становить інтерес гербарій родини осокових, зібраний доцентом Уманського державного педагогічного університету Г.А. Чорною. На 41 гербарному аркуші представлено 26 видів, з них 1 вид з Червоної книги України (*осока Девелла*) та 6 видів регіонально рідкісних для Лісостепу України осок: *Буека*, *дворядної*, *чорноколосої*, *ячменевидної*, *пухнастоплодної*, *волотистої*, *несправжньосмикавцевої*.

Зоологічний фонд (7281 од. зб.) об'єднує колекції різної наукової цінності. Належним чином етикетовані колекції молюсків та комах. Колекція молюсків, зібрана у 1983-84 рр. на території області д.б.н. В.В. Аністратенком, налічує 37 видів (100 екз.). Комахи області представлені колекціями, що надійшли до музею протягом останніх трьох десятиліть і були зібрані к.філос.н. С.Ф. Зражевським, к.с-г.н. Є.Ф. Кушніренком, а також С.М. Троценком і Ю.А. Корнелюком. Колекція Є.Ф. Кушніренка (165 видів) досить повно відображає фауну булавовусих (83 з 112

видів, що трапляються в області), бражників та інших крупних метеликів.

Орнітологічна колекція складається з 337 опудал 172 і сформована переважно у 1930-40-і рр. зусиллями препаратора музею Пономаренка. На жаль, повністю етикетовано близько 30% матеріалу, для решти вказано лише рік і місце здобування або інформація відсутня. На орнітологічну колекцію, створену Пономаренком, посиляється П.П. Орлов у своїй праці "Орнітофауна Черкаського району" (1948). З рідкісних та зникаючих видів птахів у фондах та експозиції представлені: *орлан-білохвіст* – 5 екз., *скопа* і *лелека чорний* – по 3 екз., *підорлик великий*, *лунь польовий*, *журавель сірий*, *дрохва*, *голуб-синяк* – по 2 екз., *беркут*, *підорлик малий*, *могильник*, *змієїд*, *лунь лучний*, *сапсан*, *орел-карлик*, *пугач*, *хохліва* – по 1 екз., проте не всі вони точно етикетовані. Слід також зауважити, що стан деяких опудал не ідеальний.

В 1971 р. до музею передано велику оологічну колекцію, яку зібрав уманський орнітолог О.В. Носаченко в період 1907-59 рр. переважно на території Уманщини. Менша частина колекції зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Загалом, колекція налічує понад 1,5 тис. повних і неповних кладок (близько 5 тис. яєць) 138 видів птахів. Досить вагомо представлені деякі соколоподібні, що тепер практично не трапляються на вказаній території: *шуліка червоний* (13 кладок), *орел-карлик* (13 кладок), *балабан* (14 кладок). Великими вибірками (по кілька десятків кладок) представлені деякі види з родин кропив'якових, мухоловкових, синицевих, в'юркових. Весь оологічний матеріал науково задокументований, а в 2007 р. опубліковано каталог колекції, зроблено цифрові фотографії кладок. Крім колекції О.В. Носаченка, в фондах музею зберігається понад 300 яєць звичайних для Черкас та околиць птахів, проте ці кладки, зібрані переважно хлопчачами в 1944-49 рр., неповні і неправильно препаровані.

Колекція ссавців налічує понад 100 опудал, половина з яких виготовлена Пономаренком і належним чином етикетована. Представлені досить звичайні види тварин, серед яких варто назвати *сліпака звичайного*, *горностая*, *куницю кам'яну*, є один екземпляр *тхора степового*. Деякі експонати передано з районних музеїв у 1935 р. Так до фондів потрапили опудало *зубра* (1910 р.) та

майстерна композиція "Сім'я куріпок" (поч. XIX ст.) з маєтку князів Лопухіних (м. Корсунь-Шевченківський), опудало панголіна, що належало графу Бобринському (м. Сміла). Кілька опудал крупних ссавців було закуплено в Біловезькій Пущі для створення експозиції у новому приміщенні музею (1982-83 рр.).

**КОЛЕКЦІЯ ЛЮМБРИЦИД ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ
ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

В.Ф. Череватов

*Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича,
м. Чернівці, 58012, вул. Коцюбинського, 2,
E-mail: cherevatov@email.ua*

Зоологічний музей має понад 130-річну історію. Його фонди містять різноманітні колекції хребетних і безхребетних тварин, однак колекція дощових червів (Lumbricidae, Oligochaeta) порівняно молода і нараховує всього близько десяти років. Вона вміщує 14 видів, які були зібрані на Хотинській височині. В колекції зберігаються наступні види Lumbricidae: *Allolobophora leoni* Michaelsen, 1891, *Al. sturanyi* (Rosa), *Dendrodrilus rubidus tenuis* (Eisen), *Dd. rubidus subrubicunda* (Eisen), *Octolasion lacteum* (Oerley), *Aporrectodea rosea* (Savigny), *Ap. caliginosa caliginosa* (Savigny), *Ap. caliginosa trapezoides* (Duges), Нижче наводимо короткий еколого-фауністичний опис найбільш поширених видів.

Allolobophora leoni Michaelsen, 1891

Syn.: *Eophila leoni* (Michaelsen, 1891)

Популяції цього виду виявлені в Італії, колишній Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщині, Чехії та Словаччині. Він широко розповсюджений на території заходу і півдня України. Знайдений у ґрунтах різних типів. Перевагу надає вологим місцям на берегах річок, озер, ярів, однак здатен переносити періодичні підсихання ґрунту. Нижня межа розповсюдження на делювіальних ґрунтах сягає 95-115 см, де черви знаходяться у неактивному стані.

Allolobophora sturanyi (Rosa, 1855)

Syn.: *Eophila sturanyi* Rosa, 1855; *Eph. dacica* Pop, 1938; *Eph. dugesi* v. *dacica* (Pop, 1938)

Трапляється в колишній Югославії, Румунії. Належить до власне ґрунтового морфо-екологічного типу життєвих форм дощових червів. Популяції цього виду знайдені в лісових масивах

центральної та західної частин України, а також у Карпатах. Максимальна чисельність *Al. sturanyi* відзначається в Східних Карпатах на висоті 1050 м над рівнем моря – 52 екз/м².

Dendrodrilus rubidus tenuis (Eisen, 1874)

Syn.: *Allolobophora tenuis* Eisen, 1874; *Bimastus tenuis* (Eisen, 1874)

Космополіт. Для території заходу України рідкісний підвид, трапляється поодинокими екземплярами в лісових біогеоценозах.

Octolasion lacteum (Oerley, 1881)

Syn.: *Lumbricus terrestris* v. *lacteus* Oerley, 1881; *Allolobophora profuga* Rosa, 1884; *Eophila himalayana* Cernovsytov, 1937 та ін.

Широко розповсюджений вид у Європі та на інших континентах (убіквіст). Поширений в різних типах ґрунтів. Перевагу надає вологим місцям. О.П. Атлавініте (1975) вказує на те, що їх можна вважати показником надмірної вологості ґрунту. Ці дощові черви належать до поверхнево живучої морфо-екологічної групи, яка живиться ґрунтовим перегноем. Особливо активно сприяє перемішуванню шарів ґрунту, тим самим відіграє виключно важливу роль у підвищенні родючості ґрунтів.

Aporrectodea rosea (Savigny, 1826)

Syn.: *Nicodrilus roseus* Savigny, 1826; *Eisenia rosea* (Savigny, 1826); *Dendrobaena diomedea* (Cognetti, 1906); *Allolobophora prashadi* Stephenson, 1922; *Eophila kulagini* Malevic, 1949; *Eisenia moderata* Cekanovskaya, 1959 та ін.

Популяції виявлені на всій території Європи, у Середній Азії, а також на інших континентах. Належить до власне ґрунтових форм люмбріцид. Вид знайдений у різних типах ґрунтів – чорноземах, сіроземах, буроземах, однак перевагу надає чорноземам, де чисельність може досягати 80 екз/м². Трапляється в різних біотопах – лісовому, лучному, на орних полях. Здатність червів цього виду пристосовуватись до найрізноманітніших умов свідчить про велику екологічну пластичність виду. На території Прут-Дністерського межиріччя найрозповсюдженіший вид.

У горах досягає найбільших розмірів (до 140 мм), в той же час у центральних районах Прут-Дністерського межиріччя довжина не перевищує 100 мм.

Aporrectodea caliginosa caliginosa (Savigny, 1826)

Syn.: *Enterion caliginosus* Savigny, 1826; *Allolobophora inflata* Michaelsen, 1899; *Helodrilus borellii* Cognettii, 1904; *Allolobophora iowana* Evans, 1942 та ін.

Космополітний підвид; трапляється в різних біогеоценозах, знайдений також у неродючих, бідних гумусом, а також кислих ґрунтах, де інші дощові черви відсутні. А.І. Зражевський встановив що цей підвид краще розмножується в нейтральних і слабо лужних ґрунтах.

Aporrectodea caliginosa trapezoides (Duges, 1828)

Syn.: *Lumbricus trapezoides* Duges, 1828; *Nicodrilus caliginosus* f. *trapezoides* (Duges, 1828); *Allolobophora caliginosa beddardi* Riabuacourt, 1896; *Helodrilus mariensis* Stephenson, 1917

Географічний убіквіст. Один з широко поширених підвидів дощових червів у межах Прут-Дністерського межиріччя, в природних ценозах утворює нечисленні популяції. Цей підвид трапляється в ґрунтах різних типів та в різноманітних біогеоценозах. Влітку в посуху опускається на глибину до 60 см, де й перебуває в діапаузі.

До передачі в основний фонд підготовлено також матеріал з території республіки Молдова та з Українських Карпат. Таким чином, чисельність колекції буде становити 25 видів із близько 3 тис. екземплярів люмбріцид.

КОЛЕКЦІЯ НАЗЕМНИХ ЧЕРЕВОНОГИХ МОЛЮСКІВ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Л.М. Хлус, Т.Г. Андрющенко

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці, 58012, вул. Коцюбинського, 2, E-mail: khlus_k@rambler.ru*

Колекція наземних червононогих моллюсків Зоологічного музею станом на 1.04.2009 р. налічує 483 од. зб., які вміщують 40608 екз. Традиційно для малакологічних колекцій одиницею зберігання, яка має власний інвентарний номер, є збори одного виду (або іншого таксону, до якого здійснено визначення), зібрані в один час, з однієї географічної точки, в одному певному біотопі, одним колектором (чи групою колекторів). У випадку наявності в такій вибірці вологих і сухих препаратів кожен тип препаратів отримує окремий інвентарний номер. Згідно літератури з основ музеології, така форма музейного обліку отримала назву "облік пробами" чи "інвентаризація

серіями": інвентарний (музейний) номер може мати як один, так і багато екземплярів (у нашому випадку – від кількох до понад 1 тис.).

Першим внеском у створення малакологічного фонду стала авторська колекція Н.В. Сверлової (Державний природознавчий музей НАН України), зібрана нею з території Львівської, Тернопільської, Закарпатської та Чернівецької обл. у 1994-2000 рр. і передана в музей у 2003 р. Вона містить 487 екз. 60 видів. На цей час основу фондової колекції наземних молюсків складають збори, здійснені Л.М. Хлус та К.М. Хлусом у рамках дослідження популяційної структури наземних молюсків (переважно, родин Helicidae та Hygromiidae), яке передбачає відбір достатньо великих серій особин одного виду з різних місць перебування. Насамперед, це стосується таких видів, як *Helix pomatia* L., *H. lutescens* Rssm., *H. albescens* Rssm., *Eobania vermiculata* Mull., *Cepaea vindobonensis* Fer., *Xeropicta krynickii* Kryn., *Bradybaena fruticum* Mull., *Brephulopsis cylindrica* Menke та *Br. bidens* Kryn. Для перелічених видів накопичений значний матеріал щодо конхологічної мінливості. Масові збори молюсків у Ямпільському Придністров'ї провів науковий співробітник Чернівецького краєзнавчого музею Н.А. Смірнов. Значний за обсягом, таксономічною та географічною репрезентативністю матеріал передав до фондів музею малаколог-аматор А.М. Шклярук. У фондах представлені матеріали, зібрані та передані до музею малакологами С.С. Крамаренко (м. Миколаїв), Р.К. Мельниченко (м. Житомир), зоологом Л.Ю. Русіною (м. Херсон). У формуванні колекції також брали участь й викладачі кафедр зоології, ботаніки та охорони природи, екології та біомоніторингу, а також студенти ЧНУ. Поповнення фондів відбувається щорічно.

У колекції представлені наземні молюски, зібрані на території 15 областей України (Чернівецька, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська, Вінницька, Хмельницька, Волинська, Житомирська, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Одеська, Миколаївська й Херсонська) та АР Крим. До "екзотичних" належать вибірки кількох видів родини Helicidae з Іспанії, Португалії, Марокко, Туреччини й Польщі. Масові збори проведені на території Чернівецької, Вінницької, Тернопільської та Одеської областей, а також в АР Крим. Частина малакологічних фондів визначена лише до родини чи роду.

В основній частині фондової колекції представлені 12 родин наземних молюсків: Succinaeidae (3 види), Cochlicopidae (1), Buliminidae (3), Clausiliidae (3), Arionidae (3), Zonitidae (1),

Gastrodontidae (1), Limacidae (2), Agriolimacidae (1), Bradybaenidae (1), Hygromiidae (10) і Helicidae (10).

**КОЛЕКЦІЯ ТУШОК ПТАХІВ БУКОВИНИ О.М. КЛІТІНА У
ЗООЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

І.В. Скільський*, Л.І. Мелешук**, Т.Г. Андрющенко**

**Чернівецький краєзнавчий музей, E-mail: skilsky@rambler.ru*

***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, 58012, вул. Коцюбинського, 2,
E-mail: mel-lyuda@rambler.ru*

Орнітологічна колекція Зоологічного музею налічує трохи більше 2,5 тис. екз. тушок і чучел птахів, здобутих протягом середини – другої половини ХХ ст. різними дослідниками на території Буковини (Третьяков та ін., 1991). Лівова частка цих зборів (95%) належить відомому буковинському орнітологу Олександрові Миколайовичу Клітіну (1915-2002 рр.), який завідував Зоологічним музеєм університету з 1948 по 1972 р. Активно вивчати птахів Буковини О.М. Клітін розпочав після закінчення Другої світової війни на біологічних стаціонарах ЧДУ в Новоселицькому та Вижницькому районах, а також в багатьох інших місцях Чернівецької обл. Надзвичайно різноманітний і цікавий матеріал щодо хорології птахів, їх біотопного розподілу, екології гніздування, трофічних зв'язків й інших аспектів життєвого циклу став основою багатьох його наукових публікацій та кандидатської дисертації "Птицы Советской Буковины".

За час активного вивчення авіфауни Чернівецької обл. (1946-75 рр.) О.М. Клітін здобув, визначив, описав і передав у фонди зоомузею 2477 тушок (588 самок, 1586 самців, 12 дорослих (відомості про статеву належність відсутні) і 291 молодих особин) 157 видів птахів, які належать до 100 родів, 44 родин і 16 рядів: *Podiceps ruficollis* (Pall.), *Botaurus stellaris* (L.), *Ixobrychus minutus* (L.), *Ardea cinerea* L., *A. purpurea* L., *Ciconia ciconia* (L.), *Anas platyrhynchos* L., *A. crecca* L., *A. querquedula* L., *Pernis apivorus* (L.), *Milvus* *migrans* (Bodd.), *Accipiter gentilis* (L.), *A. nisus* (L.), *Buteo lagopus* (Pontopp.), *B.*

buteo (L.), Hieraaetus pennatus (Gm.), Aquila pomarina C. L. Brehm,
 Haliaeetus albicilla (L.), Falco subbuteo L., F. vespertinus L., F.
 tinnunculus L., Tetrastes bonasia (L.), Coturnix coturnix (L.), Rallus
 aquaticus L., Porzana porzana (L.), Crex crex (L.)
 , Gallinula chloropus (L.), Fulica atra L., Charadrius dubius Scop.,
 Vanellus vanellus (L.), Tringa glareola L., T. nebularia (Gunn.)
 , Actitis hypoleucos (L.), Gallinago gallinago (L.)
 , Scolopax rusticola L., Larus ridibundus L., Chlidonias niger (L.), Ch.
 leucopterus (Temm.), Sterna hirundo L., S. albifrons Pall.
 , Columba palumbus L., C. oenas L., Streptopelia decaocto (Frisv.), S.
 turtur (L.), Cuculus canorus L., Bubo bubo (L.)
 , Asio otus (L.), A. flammeus (Pontopp.)
 , Athene noctua (Scop.), Strix aluco L.
 , S. uralensis Pall., Caprimulgus europaeus L.
 , Apus apus (L.), Coracias garrulus L.
 , Alcedo atthis (L.), Merops apiaster L., Upupa epops L., Jynx torquilla
 L., Picus viridis L., P. canus Gm.
 , Dryocopus martius (L.)
 , Dendrocopos major (L.), D. syriacus (Hemp. et Ehr.), D. medius (L.),
 D. leucotos (Bechst.), D. minor (L.), Picoides tridactylus (L.), Riparia
 riparia (L.), Hirundo rustica L., Delichon urbica (L.), Galerida cristata
 (L.), Melanocorypha calandra (L.), Lullula arborea (L.), Alauda arvensis
 L.
 , Anthus campestris (L.), A. trivialis (L.), A. pratensis (L.), Motacilla
 flava L., M. cinerea Tunst., M. alba L., Lanius collurio L., L. minor
 Gm., L. excubitor L., Oriolus oriolus (L.), Sturnus vulgaris L.
 , Garrulus glandarius (L.), Pica pica (L.), Nucifraga caryocatactes (L.)
 , Corvus monedula L.
 C. frugilegus L., C. cornix L.
 , C. corax L., Bombycilla garrulus (L.)
 , Cinclus cinclus (L.), Troglodytes troglodytes (L.), Prunella modularis
 (L.), Locustella fluviatilis (Wolf), Acrocephalus schoenobaenus (L.), A.
 palustris (Bechst.), A. scirpaceus (Herm.), A. arundinaceus (L.),
 Hippolais icterina (Vieill.), Sylvia nisoria (Bechst.), S. atricapilla (L.)
 , S. borin (Bodd.), S. communis Lath.
 , S. curruca (L.), Phylloscopus trochilus (L.), Ph. collybita (Vieill.), Ph.
 sibilatrix (Bechst.), Regulus regulus (L.), Ficedula hypoleuca (Pall.), F.
 albicollis (Temm.), F. parva (Bechst.), Muscicapa striata (Pall.),
 Saxicola rubetra (L.), S. torquata (L.)
 , Oenanthe oenanthe (L.), Monticola saxatilis (L.), Phoenicurus
 phoenicurus (L.), Ph. ochruros (S. G. Gm.), Erithacus rubecula (L.),

Luscinia megarhynchos C. L. Brehm,
 L. luscinia (L.), Turdus pilaris L., T. torquatus L., T. merula L.,
 T. iliacus L., T. philomelos C. L. Brehm, T. viscivorus L., Panurus
 biarmicus (L.), Aegithalos caudatus (L.)
 , Remiz pendulinus (L.), Parus palustris L.,
 P. montanus Bald., P. cristatus L., P. ater L., P. caeruleus L., P. major
 L., Sitta europaea L.
 , Certhia familiaris L., Passer domesticus (L.), P. montanus (L.),
 Fringilla coelebs L., F. montifringilla L.
 , Serinus serinus (Pall.), Chloris chloris (L.), Carduelis carduelis (L.),
 Acanthis cannabina (L.), A. flammea (L.)
 , Loxia curvirostra L., Pyrrhula pyrrhula (L.), Coccothraustes
 coccothraustes (L.)
 , Emberiza calandra L., E. citrinella L., E. schoeniclus (L.) і
 Plectrophenax nivalis (L.).

ПРИРОДНИЧІ КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

І.В. Скільський*, Л.І. Мелешук**, В.О. Голубєв*, Н.А. Смірнов*,
 Г.А. Голубєва*

**Чернівецький краєзнавчий музей, м. Чернівці, 58001, а/с 532,
 E-mail: skilsky@rambler.ru*

***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
 58012, вул. Коцюбинського, 2, E-mail: mel-lyuda@rambler.ru*

Становлення й інтенсивне поповнення наукових природничих колекцій Чернівецького краєзнавчого музею припало на другу половину ХХ ст., хоча деякі експонати потрапили до його фондів ще із Крайового музею, який було засновано в Чернівцях у 1863 р. любителями природи та старовини на добровільні пожертви громадськості (Буховець та ін., 1978). До середини ХХ ст. фонди музею поповнювалися переважно етнографічними й археологічними матеріалами, а серед природничих експонатів того часу наявні викопні рештки й опудала крупних звірів і птахів. Нині з природничих експонатів у фондах музею зберігаються геологічні зразки, викопні рештки рослин і тварин, гербарій, ентомологічні колекції, мокрі препарати риб, земноводних і плазунів, опудала птахів і ссавців та ін. – загалом трохи більше 6 тис. од. зб.

Колекція наземних черевоногих молюсків започаткована зборами колишнього таксидерміста музею М.В. Карабути (1976-80 рр.). У 1985 р. в Чернівецькій обл. працював д.б.н. В.В. Аністратенко, який передав до фондів музею частину своїх зборів (20 од. зб.). У 1992 р. в рамках комплексної ботаніко-зоологічної експедиції з метою підготовки обґрунтування щодо необхідності створення національного природного парку "Вижицький" І.В. Скільським і О.О. Байдашніковим був зібраний матеріал, який дав змогу збагатити малакологічні фонди музею ще 124 од. зб. наземних молюсків.

Згідно загальних засад формування фондів краєзнавчих музеїв, одиницею зберігання, яка має власний оригінальний інвентарний номер, є 1 екз. виду. Виняток становить авторська колекція Л.Г. Хролінського, всі експонати якої (3 види, 5 екз.) зберігаються під одним інвентарним номером.

У колекції представлені 9 родин наземних молюсків: Succineaidae (1 вид), Buliminidae (1), Clausiliidae (10), Endodontidae (1), Zonitidae (1), Limacidae (1), Bradybaenidae (1), Hygromiidae (5) і Helicidae (5). Усі збори проведені на території Чернівецької обл. – з Прут-Дністерського і Прут-Сіретського межиріччя (у т.ч. м. Чернівці та його найближчих околиць) та Буковинських Карпат.

Іхтіологічна колекція почала формуватися з кінця 1950-х рр. Найбільш інтенсивно цей процес тривав протягом останніх двох десятиліть і станом на кінець 2007 р. колекція налічує 193 од. зб. 38 видів, які належать до 31 роду 11 родин 7 рядів. Її репрезентативність сягає 63,3%. У територіальному аспекті збиранням іхтіологічних експонатів охоплені басейни фактично всіх основних річок Чернівецької обл.

Колекція земноводних та плазунів тривалий час перебувала поза увагою працівників музею, про що свідчить той факт, що перші експонати нижчих наземних хребетних тварин з'явилися в музеї лише в 1958 р. (два опудала *Emys orbicularis*, виготовлені Л.Г. Хролінським). Певна інтенсифікація зборів мала місце в 1970-х рр., коли фонди музею поповнили 27 екз. земноводних і 4 екз. плазунів, та в 1980-х рр. (10 і 6 екз. відповідно). Однак колекція продовжувала залишатися мало презентабельною й не відображала адекватно фауністичне багатство Буковини. Протягом останнього часу розпочався новий етап формування і збагачення колекції. Наразі проведено повторну інвентаризацію матеріалу, що дозволило виявити незадовільний стан збереження і невалідне визначення частини експонатів. Активно збільшується й кількість

експонатів, насамперед, за рахунок поповнення новими видами. Зокрема, за останні три роки батрахологічна збірка збагатилася майже удвічі (на 32 експонати). Працівники відділу природи прагнуть домогтись, аби у фондах були представлені всі види земноводних і плазунів місцевої фауни в кількості не менш як по 10-15 екз. кожного виду, серед яких були б представники обох статей та молоді особини, а також тварини з різних фізико-географічних регіонів Чернівецької обл. З огляду на необхідність збереження земноводних і плазунів, поповнення фондів відбувається, насамперед, за рахунок тварин, які гинуть на автошляхах, стають жертвами ям-пасток антропогенного походження, гинуть внаслідок природних причин тощо.

Загалом, станом на 15.06.2009 р. у фондах музею налічується 83 од. зб. 22 видів нижчих наземних хребетних тварин, з яких 65 од. зб. земноводних, які належать до 15 видів (83,3% батрахофауни Буковини).

Формування *теріологічної колекції* має більш ніж столітню історію. Проте найактивніше її поповнення відбувалося протягом другої половини XX ст. Для опудал тих ссавців, які збереглися ще з часів існування Крайового музею, на жаль, відсутні дані про дати і місця їх здобуття. Колекція налічує 63 од. зб. З таксономічної точки зору здобуті ссавці належать до 28 видів, 25 родів, 16 родин і 7 рядів. Її репрезентативність сягає 49,1%.

Орнітологічна колекція, а це приблизно десята частина від загальної кількості природничих експонатів, відносно активно почала створюватися з 1950-х рр. Станом на 1.07.2009 р. вона налічує 396 од. зб. У таксономічному аспекті колекція представлена 128 видами з 92 родів, 16 рядів і 45 родин. Її репрезентативність становить 44,3%. Найстарішим є опудало самця глушця (*Tetrao urogallus* (L.), 1900 р.), здобутого на г. Магура західніше смт Берегомет Вижицького р-ну, яке надійшло у фонди музею з приватної колекції Е.М. Панчука. З найновіших придбань слід назвати чучело молодого самця пугача (*Bubo bubo* (L.), 2005 р.) з околиць смт Кострижівка Заставнівського р-ну. У територіальному аспекті збирання експонатів охоплені всі ландшафтні зони Чернівецької обл. Проте найбільша їх кількість надійшла у фонди з південних і південно-західних окраїн Хотинської височини, а також із правобережної частини басейну Пруту.

Колекція гнізд птахів порівняно невелика. Її формування розпочалося в 1965 р., поповнення проводилося відносно постійно,

особливо протягом останніх двох десятиліть. На цей час це зібрання нідологічних матеріалів налічує 109 гнізд 27 видів птахів з 20 родів 12 родин (Falconidae, Hirundinidae, Motacillidae, Laniidae, Oriolidae, Corvidae, Troglodytidae, Sylviidae, Muscicapidae, Aegithalidae, Paridae і Fringillidae) та 2 рядів (Falconiformes і Passeriformes). Репрезентативність нідологічної колекції надзвичайно низька. За уточненими даними цей показник сягає лише 13,2%.

Оологічна колекція (яйця і кладки птахів) почала формуватися з середини 1960-х рр., але найінтенсивніше цей процес відбувався протягом останніх двох десятиліть і має відносно успішне продовження й донині. Станом на кінець 2008 р., оологічна збірка налічує 164 од. зб. (177 яєць).

МУЗЕЙ ПРИРОДИ ЧОРНОМОРСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА НАН УКРАЇНИ

Л.І. Бахтіарова

*Чорноморський біосферний заповідник НАН України,
м. Гола Пристань Херсонської обл., 75600, вул. Лермонтова, 1,
E-mail: bsbr-nauka@yandex.ru*

Історія створення Музею природи Чорноморського біосферного заповідника починається з 1930-х рр. 14 липня 1927 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла Постанову № 172 "Про утворення надморських заповідників по берегах Чорного і Азовського морів". 19 червня 1928 року РНК приймається Постанова "Про утворення піщаних заповідників в пониззі Дніпра". Ці території складала єдину структуру до 1932 р., підпорядковану Асканії-Новій та Наркомзему УРСР. З 1 січня 1933 р. відбувається виділення самостійних Азово-Сиваського та Чорноморського державних заповідників.

Відповідно до затвердженого в 1929 р. "Типового положення про заповідники..." вони створювалися в тому числі і для "культурно-просвітницької роботи", а саме, пропаганди ідей охорони природи серед населення. З цією метою заповідникам надавалося право створювати музеї, бібліотеки, видавати свої праці тощо. Тому вже практично з перших років існування заповідника

починається збір експозиційного матеріалу. З 1934 р. в заповіднику працює орнітолог М.І. Клименко, який починає цілеспрямоване формування природничої колекції Музею природи при заповіднику. За усними повідомленнями, в довоєнному Музеї природи, під який було виділене приміщення на території управління заповідника в м. Гола Пристань, деякі експонати датувалися 1929 р. На жаль, довоєнний архів заповідника не зберігся, тому точна дата відкриття музею невідома.

Під час Другої світової війни в приміщенні музею заповідника розміщувався штаб німецької військової частини, тому після війни лише незначна кількість експонатів збереглася. Але й до сьогоднішнього дня в експозиції музею представлені екземпляри 1935 р.: коловодник звичайний (*Tringa totanus*), пастушок (*Rallus aquaticus*), погонич малий (*Porzana parva*), лилик (*Vespertilio murinus*), і 1936 р.: яструб великий (*Accipiter gentilis*), підорлик великий (*Aquila clanga*), перепілка (*Coturnix coturnix*) та ін.

Відразу після визволення міста починається впорядкування колекції і експозиційного матеріалу музею. І вже в 1946 р. Музей природи Чорноморського заповідника приймає перших відвідувачів. В 1949 р. побудоване приміщення препараторної. У період 1947-69 рр. добуто і виготовлена переважна частина експонатів.

Формування музейної експозиції риб морських акваторій Чорноморського заповідника та прилеглих водойм почалося з початку 1960-х рр. В 1981-88 рр. відбувалося накопичення фондової колекції риб заповідника. З 1989 р. і до теперішнього часу відбувається поповнення колекції, яка налічує зараз близько 100 морських та прісноводних видів.

В 1983 р. побудоване нове приміщення музею, в якому, окрім птахів та ссавців, представлені 15 видів риб, вітрини з комахами та 4 діорами.

Природнича колекція Музею природи відображає історію заповідника та заповідної справи в Україні. В колекції представлені тварини, яких акліматизували на півдні України та розселяли в інших регіонах: ондатра (*Ondatra zibethica*) завезена в Україну в 1944 р. і в 1944-61 рр. випускалася в пониззі Дніпра, на заповідних територіях вперше з'явилася в 1963 р., єнотовидний собака (*Nyctereutes procyonoides*) в Україну завезений в 1936 р., на заповідних ділянках вперше з'явився в 1949 р.; бабак (*Marmota bobac*) в 1950 та 1961 рр. завозився в заповідник з метою акліматизації; борсук (*Meles meles*), розселення якого в північних районах України відбувалося в 1950-60 рр., а на території

заповідника він вперше з'явився в 1965 р.; олень плямистий (*Cervus nippon*), представник асканійського стада, завезений в заповідник в 1957 р.; фазан (*Phasianus colchicus*), регулярний випуск якого в природу, починаючи з 1962 р., здійснювали мисливські господарства на прилеглих до заповідника територіях. В експозиції музею є біогрупа кучерявих пеліканів (*Pelecanus crispus*) з дельти Дунаю (у 1973-81 рр. до складу Чорноморського заповідника входив Дунайський філіал, який в 1981 р. стає самостійним заповідником "Дунайські плавні").

В експозиції музею представлені ендеміки Нижньодніпровських пісків: сліпак піщаний (*Spalax arenarius*) та ємуранчик (*Scirtopoda telum falz-feini*), рідкісні види тварин та кольорове панно з зображенням рідкісних видів рослин заповідника. Деякі експонати унікальні, як от екземпляр кульона тонкодзьобого (*Numenius tenuirostris*), добутого в 1961 р., який має статус виду, що знаходиться в глобально загрозливому стані.

На сьогодні, в Музеї природи представлено 403 експонати хребетних тварин, основні групи комах, моллюски, колекція яєць птахів, мокрі препарати, планшети, фотографії.

Діяльність Музею природи Чорноморського біосферного заповідника є однією з дієвих форм пропаганди екологічних знань серед різних вікових груп відвідувачів. За останні роки музей став центром просвітницької діяльності в регіоні. На базі музею проводяться тематичні заняття екологічного, народознавчого, художнього спрямування з окремими класами та гуртківцями позашкільних закладів, лекції для студентів природничих спеціальностей, а також екскурсії для інших категорій відвідувачів.

ПРИРОДНИЧА ЕКСПОЗИЦІЯ МІСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ М. НЕТІШИНА

Світлана Головка

Міський краєзнавчий музей м. Нетішина, м. Нетішин Хмельницької обл., 30100, пр. Незалежності, 29, E-mail: ok_muza@i.ua

Однією з ознак сьогодення є втрата значною частиною населення, особливо у великих містах, зв'язку з природнім середовищем. Відтак актуальним завданням науки, просвітництва, масової інформації є отримання знань про довкілля, їх

популяризація, цілеспрямована екологічна освіта й виховання в цій царині. Для багатьох абсолютно далекими є проблеми зникнення рослин чи тварин, згубної дії техногенних чинників на природні екосистеми, бо вони їх безпосередньо не торкаються, а заходи, пов'язані з охороною навколишнього середовища, залишають їх байдужими. Причиною такого ставлення, найімовірніше, є недостатньо розвинена система природничого виховання та освіти, котрі повинні формувати у кожної людини усвідомлення її безпосереднього зв'язку з довкіллям й залежності від нього.

Традиційно просвіта такого кшталту звертається до засобів заповідників, національних парків, ботанічних садів. Проте останнім часом значну роль у формуванні екологічного, природоохоронного й естетичного виховання населення стали відігравати й природничі та краєзнавчі музеї.

Природнича експозиція міського краєзнавчого музею м. Нетішина, створення котрої було завершено в липні 2001 р., включає 7 експозиційних залів: *"Загальна характеристика регіону та м. Нетішина"*, *"Природоохорона"*, *"Будова Землі. Тектоніка. Геологічні процеси"*, *"Систематична мінералогія"*, *"Рослинний світ"*, *"Історія геологічного розвитку"*, *"Тваринний світ"*. При розробці концепції експозиції застосовано такі наукові принципи, як от: історико-хронологічний, предметності, комплексно-тематичний, проблемний, принципи вибірконості та локальності. Загалом природничу експозицію закладу можна умовно поділити на три блоки: *ботаніка, геологія та зоологія*.

Ботанічна експозиція побудована за зонально-геоботанічним та флорокомплексним принципом. При розробці її ідеї та при її втіленні було використано тридцятирічний досвід створення та експонування природно-достовірної фітоекспонатури Ботанічного музею Національного науково-природничого музею НАН України, котрий, за свідченням провідних учених-біологів, які його відвідували, є найбільшим, найзмістовнішим і найрепрезентативнішим серед ботанічних музеїв світу. В основу експозиції покладено принцип якнайширшого показу об'ємної фітоекспонатури, яку виготовляли методом спеціального сушіння рослин зі збереженням просторової форми та морфологічних параметрів, що дає змогу відвідувачам краще їх запам'ятовувати та сприяє зацікавленню шкільної та студентської молоді фітобіологічною наукою.

У розробці концепції та створенні залів *"Рослинний світ"* та *"Природоохорона"* брали участь завідувач Ботанічним музеєм НАН України В.В. Новосад та старший науковий співробітник цього

закладу Л.І. Крицька. Об'ємна фітоекспонатūra виготовлена працівниками нетішинського музею під керівництвом наукового співробітника Ботанічного музею Л.Д. Морозової.

Останнім часом все більше уваги звертається на екологічні та природоохоронні проблеми, що виникають як на регіональному рівні, так і в глобальних масштабах: їм присвячено зал *"Природоохорона"*. Його експозиція знайомить, найперше, із відповідним державним законодавством, а також Червоними книгами тваринного та рослинного світу. Поряд на світлинах показано наслідки порушень нормативних актів: *"Трансформація рослинного покриву випасанням худоби"*, *"Схилові процеси. Яружна сітка"*, *"Порушені землі займають синантропні рослини"* тощо. Чергові вітрини представляють рідкісні рослини регіону та області: гербарні зразки меч-трави болотної, осоки богемської, коручки темно-червоної, андромеди багатолистої, об'ємна фітоекспонатūra пухівки піхвової, ковили волосистої, які доповнюються фотозображеннями тих чи інших рідкісних видів та короткою текстовою інформацією.

Наступна частина експозиції знайомить відвідувачів із природоохоронними територіями – заказниками місцевого та загальнодержавного значень. Структурним доповненням вітрини є подіум, де у скляному об'ємі розміщено біогрупу *"Біоценоз боліт"* – макет низинного сфагнового болота з об'ємно засушеними рослинами. Тут на тлі зелених сфагнових мохів знаходяться екземпляри пальчатокорінників, багна звичайного, сверції багаторічної, верби чорничної, вовчого тіла болотного, вересу звичайного, пухівки вузьколистої, сашника іржавого, брусниць.

Окремо розглядаються геологічні пам'ятки природи. Наступні дві вітрини представляють роботу лабораторії з охорони навколишнього середовища, що діє на Хмельницькій АЕС. Фіто- та фотоекспонатūra доповнюється кольоровими фотографіями-фрізами. Експозиція зали відзначається наочністю й науковістю, що сприяє розширенню навчальної бази загальноосвітніх шкіл, вищих та спеціальних навчальних закладів.

Експозиційні матеріали зали *"Рослинний світ"* розміщені в одинадцяти стандартних вітринах, трьох біо- та двох композиційних групах і поділяються на такі розділи: *"Система рослинного світу"*, *"Загальна характеристика рослинності регіону"*, *"Рослинність лісів, боліт, лук, пісків, лучних степів"*, *"Гриби"*.

"Система рослинного світу" подана у двох вітринах представниками від нижчих рослин до вищих. Їх презентують

натурні експонати та фотографії, що доповнюються текстовими відомостями.

Експозиція рослинного покриву розпочинається вітриною "*Типи рослинності*", що супроводжується загальною характеристикою рослинного світу зони спостереження Хмельницької АЕС. Згідно з геоботанічним районуванням, ця територія лежить в межах двох геоботанічних областей, що включають п'ять геоботанічних районів. Інформація доповнюється кольоровими фотографіями, на яких представлені характерні для цього регіону типи рослинності.

Рослинність лісів висвітлена у двох вітринах під загальною назвою "*Ліси*". Експозиція починається ввідним текстом з короткою характеристикою рослинності, далі показано основні породоутворюючі доміанти навколишніх лісів. Вони представлені такими натурним експонатами, як об'ємно засушена гілочка сосни звичайної, дуба звичайного, берези повислої, граба звичайного. Чагарниковий ярус представлений гілочкою верби козячої, далі у вітрині вміщено низку рослин, що зростають у трав'яному ярусі: їх показано як в об'ємному, так і напівоб'ємному вигляді, незначна частина демонструється гербарними зразками. Структурним доповненням є біогрупа "*Ліс*", що представляє основні породи дерев. Тут знаходяться стовбури сосни звичайної, дуба звичайного, ясени звичайного, ялини європейської, берези повислої, граба звичайного та ін. Нижній ярус на тлі мохів демонструє об'ємні експонати вересу звичайного, кипцю сизого, молінії голубої, осоки весняної.

"*Рослинності пісків*" присвячено окрему вітрину з особливим флористичним комплексом рослин, що має загальну назву псамофітон. Фітоекспонататура представлена як об'ємним, так і плоским гербарієм рослин, доповнена фотографіями. В центрі зали, на подіумі, в скляному об'ємі розміщено композиційну біогрупу "*Екосистема пісків*", яка яскраво відображає характерну ділянку пісків з її типовими представниками. Тут можна побачити ожик лісову, чебрець, булавоносець сіруватий, перстач прямостоячий, цмин пісковий тощо.

Розділ "*Рослинність боліт*" поданий у двох наступних вітринах. Видова різноманітність боліт представлена досить багатою, здебільшого об'ємною фітоекспонатурою, серед якої чільне місце займають осоки: чорна, гостра, несправжньосмикавцева, попелясто-сіра, що складають основу травостою боліт. Крім перелічених осок, у вітринах

демонструються пухівки багатоколоскова та піхвова, рогіз вузьколистий, комиш лісовий, андромеда багатоліста, росичка круглolistа, яка змонтована у вигляді мікробіогрупи на фоні світлини та ін. Типове болотне різнотрав'я представлене у композиціях *"Модель угруповання сфагнового болота"*, де разом зі сфагновими мохами подаються журавлина болотна, вовче тіло болотне, береза пухнаста, брусниці та *"Мохи – едифікатори боліт"*. Вітрину збагачують фотографії підмаренника болотного, осоки просовидної та хвощу річкового.

Черговий комплекс під назвою *"Луки"* починається загальною характеристикою лучного типу рослинності. Експонатура представлена як об'ємною фітоекспонатурою, так і кольоровими фотографіями. Серед них – деревій пагорбовий, золототисячник звичайний, цибуля гранчаста, трясучка середня, костриця лучна тощо.

Уявлення про лучностепову рослинність дає кольорова фотографія *"Фрагмент лучного степу"*. Поряд розташовані натурні експонати рослин, що представлені материнкою звичайною, шавлією лучною, тирличем хрещатим, ковилою волосистою та ін.

Царству грибів присвячено дві наступні вітрини. В першій показані шапинкові гриби, де поряд із кольоровими фотографіями гриба-зонтика, опенька несправжнього, польського гриба та ін. представлені муляжі рижика, сиріжки, хряща та білого гриба. В другій показані трутові гриби: експозиція побудована з використанням фотографій та натурних експонатів у вигляді композиційних груп стовбурів дерев з розвиненими на них трутовими грибами.

Експозиція зали доповнюється кольоровими фотографіями-фризами, які доносять додаткову інформацію про видову різноманітність рослин регіону.

Природничий блок *"Геологія"* включає три експозиційні зали: *"Будова Землі. Тектоніка. Геологічні процеси"*, *"Систематична мінералогія"* та *"Історія геологічного розвитку"*. Експозиція першої зали представлена дев'ятьма скляними вітринами, чотири з яких обертові, що дає можливість краще споглядати експонати. Представлено розділи: *"Вивітрювання"*, *"Діяльність моря"*, *"Діяльність річок, озер, боліт та карстові процеси"*, *"Льодовикові процеси"*, *"Органічний світ моря"*, *"Магматичні породи"*, *"Вулканічні породи"* та *"Метаморфічні породи"*. Серед експонатів – геологічні зразки гірських порід осадового, вулканічного, магматичного, метаморфічного походжень, мушлі моллюсків, коралові утворення, поряд на полицях – кольорові фотографії, що

доносять додаткову інформацію. У верхній частині зали по периметру розміщені фризи із зображеннями форм рельєфу, що утворюються внаслідок геологічних процесів.

Наступна зала – "*Систематична мінералогія*". Експозиція розміщена в 6 скляних вітринах, в яких – колекція мінералів, зібраних з території колишнього Радянського Союзу. В ній експонуються мінерали наступних класів: сульфати (гіпс, целестин, алебастр, барит), карбонати (малахіт, азурит, кальцит, арагоніт), фосфати і борати (апатит, фосфорит, улексит), самородні елементи (сірка, мідь, графіт) сульфіді (сфалерит, антимоніт, пірит, галеніт), оксиди і гідроксиди (кварц, аметист, опал, халцедон), каустоболіти (гагат, кам'яне вугілля, озокерит), галоїди (кам'яна сіль, флюорит) та силікати (гранат, нефрит, берил, турмалін, топаз). Окрасою зали є обертова вітрина "Естетика каменю", на полицях якої вироби з малахіту, родоніту, бурштину, аметисту, перлів, бірюзи, змійовика тощо.

Експозиція зали "*Історія геологічного розвитку*", в основу якої покладено принципи, притаманні для матеріалістичного світогляду, ілюструє розвиток життя на Землі від його появи до сучасності. Вона відображає окремі етапи розвитку рослинних та тваринних організмів, які сприяють встановленню геологічного віку, кореляції земних шарів. Експозиція створена головним чином за рахунок зразків, що музей отримав під час експедицій, в яких брали участь д.г.-м.н. М.О. Ярошук (Інститут геохімії оточуючого середовища НАНУ), к.г.-м.н. Е.О. Ярошук та к.г.-м.н. В.П. Гриценко (Геологічний музей ННПМ НАНУ), які й були її авторами. Основу наукових колекцій становлять палеонтологічні матеріали. Це переважно викопні та скам'янілі рештки рослин та тварин, геологічний вік яких обчислюється мільйонами років. Серед них: трилобіт *Illeus* sp., пісковик з їхнофосиліями, амоніти, белемніти, відбитки папороті на пісковнику, хребець іхтіозавра, зуб акули у київському мергелі, відбиток гілочки араукарії, складові скелету мамонта. Матеріали доповнені фотографіями відслонень з різних частин Хмельницької, Рівненської, Тернопільської, Київської, Чернівецької та Вінницької обл. Поруч знаходиться кольорова геохронологічна таблиця, яка демонструє основні етапи розвитку тваринних і рослинних організмів. Окремі сюжети на цю тему відтворено на картинах у вітринах та на фризах. В центрі зали на подіумі великих розмірів скам'янілий корал *Favosites Gothlandicus* Lamark. Виявлено його було на півдні Хмельниччини під час однієї із геологічних експедицій.

Завершує природничу експозицію музею блок "*Зоологія*", який розкритий в залі "*Тваринний світ*". Експозиція сформована із

представників п'ятьох екологічних груп: тварин запlavно-болотяного зооценозу, лісу, оброблювальних угідь, суходільних лук та пасовищ, комах та шкідників, розміщених в 10 вітринах. Експонати представлені чучелами 70 видів фауни регіону та колекцією комах, що налічує близько 200 особин. Серед них: чапля сіра, бугайчик, кроншнеп великий (ЧКУ), лелека білий, заєць-русак, борсук звичайний (ЧКУ), білка звичайна та ін. Додаткову інформацію доносять кольорові фотографії, що знаходяться в вітринах.

Окрасою зали є дві міні-діорами, в одній з яких відтворено куточок волинського лісу, в який гармонійно вписались постаті персонажів дитячих казок – лисички та їжачка. В другій подано зимуючих птахів нашої місцевості: синиць, снігурів, горобців, циглика, омелюха. Діорами надають залі привабливості, художньо доповнюють її зміст, підкреслюють високоестетичне оформлення.

Природнича експозиція музею дає можливість познайомитись з флорою та фауною краю, вивчити гірські породи та мінерали, розширити світогляд. Вона високоінформативна, цікава та естетично оформлена, відзначається наочністю і науковістю. Колекції експозиційних залів є основою для проведення тематичних екскурсій та музейних уроків для різновікових відвідувачів музею.

ЕКСПЕДИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НЕТІШИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

О.В. Кононюк

*Міський краєзнавчий музей, м. Нетішин Хмельницької обл., 30100,
пр. Незалежності, 29, E-mail: ok_muza@i.ua*

Сучасна музеєзнавча наука позиціонує музей як багатофункціональний заклад, який є водночас і соціокультурним інститутом, і науково-дослідною установою.

Останнім часом з'являється все більше думок про розширення комунікативної функції музею. З цими думками можна погодитись: світ стрімко змінюється щохвилини. Музею залишатись рафіновано академічним та закритим закладом не можна. Проте не слід применшувати значення музеїв як наукових інституцій.

Науково-дослідна робота у музеях спрямована насамперед на вивчення колекцій. В процесі формування колекцій музей

знаходить предмети музейного значення, які документують процеси та явища, що відбуваються в суспільстві і природі. Така робота здебільшого вимагає проведення експедицій і польових досліджень, під час яких фахівці вивчають конкретні факти і предмети, виявляють у них ті чи інші закономірності розвитку суспільства та природи, поповнюють фонди відповідними матеріалами і в той спосіб не тільки розширюють джерелознавчу базу науки, але й одержують нові раніше не відомі знання.

Ідея відкриття повнопрофільного краєзнавчого музею у м. Нетішині належить Г.Й. Фурманчук, першому директору музею. Саме з її ініціативи у 1995 р. у місті була відкрита позашкільна установа – краєзнавчий центр-музей, який у 2000 р. був перепрофільований у міський краєзнавчий музей (музей відкритий у вересні 2001 р.). З відкриттям краєзнавчого центру-музею була розгорнута активна експедиційна діяльність, яка спрямовувалась насамперед на збір експонатури. Експедиції були різними за спрямуванням: етнографічні, природничі, археологічні. Зупинимось детальніше на природничих експедиціях.

Два польових сезони проводились геолого-палеонтологічні експедиції (1996 р. – Придністровська експедиція; 1997 р. – Побузька експедиція). Зібраний матеріал став основою експозицій залів "Загальна геологія" та "Історична геологія (палеонтологія)", а к.г.н., с.н.с. Геологічного музею Центрального науково-природничого музею НАН України В.П. Гриценко та к.г.н., с.н.с. Інституту геохімії і фізики мінералів Е.П. Ярошук, які працювали у цих експедиціях, стали авторами концепції побудови геологічних залів музею. У 1997 р. у м. Нетішин та у зоні впливу Хмельницької АЕС працювала ботанічна експедиція міжвідомчої лабораторії Мінекобезпеки інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного. У роботі експедиції взяла участь керівник гуртка краєзнавчого центру-музею М.А. Шолохова, завдяки чому фонди музею поповнилися чудовими гербарними зразками.

Після зміни статусу музею експедиційна діяльність була продовжена. Так, у 2001 р. спільно з Ботанічним музеєм Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України була проведена ботанічна експедиція з метою вивчення фітобіоти регіону та збору матеріалу для експозиції музею. У складі експедиції працювали від Ботанічного музею – його завідувач к.б.н. В.В. Новосад, к.б.н., с.н.с. Л.І. Крицька, н.с. Л.Д. Морозова, Фурманчук Г.Й., від Нетішинського краєзнавчого музею – його директор О.М. Романчук, зав. відділу природи, н.с. С.І. Головка. Результатом

роботи цієї експедиції стало створення колекції об'ємної фітоекспонатурси та експозиція природничих залів музею.

Вивченню фіторізноманіття регіону Малополюського Погориння були присвячені ботанічні експедиції 2002-03 рр., які відбулися у заказниках: "Дорогоща", "Святе озеро", "Голубі озера", урочищах "Теребіжі" та "Буцанське болото". У складі експедицій працювали: В.В. Новосад, Л.І. Крицька, Г.Й. Фурманчук, О.М. Романчук, С.І. Головка, О.В. Кононюк. Результатами цих експедицій стало поповнення фондів музею фіто- та фотоматеріалами, а також публікації у фахових виданнях.

У 2004 р. спільно з національним природним парком "Подільські Товтри" була організована та проведена комплексна геолого-ботанічна експедиція на території парку. В роботі експедиції взяли участь працівники НПП "Подільські Товтри", Нетішинського міського краєзнавчого музею та В.П. Гриценко і В.В. Новосад. У 2005 р. подібна комплексна експедиція була організована у заповідниках півночі Криму. У її роботі взяли участь В.В. Новосад, Л.І. Крицька, В.П. Гриценко, Г.Й. Фурманчук і О.В. Кононюк. Обидві експедиції проводились за активної підтримки та особистої участі на той час директора Славутського газового господарства В.Б. Сидора.

Проведення експедицій у Криму та НПП "Подільські Товтри" дало можливість суттєво поповнити фонди музею, насамперед геологічними зразками, наукова інвентаризація яких на цей час вже завершена. Також за результатами експедицій підготовлено до друку низку статей. На власному досвіді ми мали змогу переконатися, яке значення для повноцінної організації науково-дослідної роботи музею має проведення експедицій. Звичайно, ми не збираємося ставити крапку в історії експедицій Нетішинського музею. Попереду ще довга і копітка робота з різнобічного вивчення регіону, яка без експедицій неможлива.

КРАЄЗНАВЧИЙ ВІДДІЛ ОБЛАСНОГО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ М.О. ОСТРОВСЬКОГО

Л.Д. Юхимович

*Обласний літературно-меморіальний музей М.О. Островського, м.
Шепетівка Хмельницької обл., 30400, вул. К. Маркса, 52, E-mail:
muzeum@ukrpost*

В експозиції музею відділ природи відкрито 20 серпня 2007 р. Природничий фонд нараховує 134 натуралій (природничомузейних предметів) комах, ссавців і птахів. Всі вони представлені в експозиції.

Ряд *Лускокрилі* класу *Комах* налічують 100 од.: німфаліди – 23, білани – 14, бражники – 3, голуб'янки – 22, бархатниці – 16, товстоголовки – 6, строкатки – 6, чубатки – 1, ведмедиці – 4, совки – 2, коконопряди – 1, парусники – 2. Колекція метеликів придбана у ентомолога Г.О. Романова з м. Хмельницького.

Всі види знайдені на території Шепетівського та Полонського районів протягом 1998-2006 рр. В колекції є рідкісні для Шепетівщини види: *синявець Алексіс*, *синявець похмурий*, *синявець телеус*, *стрічкарка каміла*, *сінниця торф'яна*, *перламутрівка зеленкувата*, *подаїрій*, *семела*, *ведмедиця*.

Клас *Ссавці* представлять: *кріт європейський*, *їжак*, *кажан*, *білка звичайна*, *ховрах плямистий*, *нориця звичайна*, *мідниця звичайна*, *заєць сірий*, *лисиця звичайна*, *куниця лісова*.

Клас *Птахи* нараховує 21 од., серед яких в експозиції представлені наступні види:

ряд горобцеподібні: *дрізд чорний*, *шпак звичайний*, *сойка*, *костогриз*, *вівсянка*, *плиска*, *крук*, *галка*, *грак*;

ряд соколоподібні: *боривітер*, *канюк звичайний*, *яструб звичайний*;

ряд совоподібні: *пугач*, *сова довгохвоста*, *сова вухата*;

водоплавні птахи: *пірникоза*, *крижень*, *галагаз*, *нерозень*.

Поповнення експозиційного фонду музею відбувається за рахунок зборів природників-аматорів. Так, вчитель біології школи-пансіону О.С. Гунько передала до музею гнізда птахів: *дрозда чорного*, *берестянки*, *кропив'янки*, *коноплянки*, *циглика*, *зяблика*. Вчитель біології НВК № 3 м. Шепетівки А.М. Кондратюк передав музею "Атлас грибів-макроміцелій лісових масивів Малого Полісся".